ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ОСВІТА

Олександра ГЛАЗОВА

УКРАЇНСЬКА МОВА

5

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922
Г 52

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(*Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 04. 01. 2013 р. № 10*)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експертизу здійснював Інститут української мови
Національної академії наук України
Рецензент — *С. П. Бибик, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник*

Експертизу здійснював Інститут педагогіки
Національної академії педагогічних наук України
Рецензент — *К. І. Пономарьова, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник*

Глазова О. П.
Г 52 Українська мова : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Глазова. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2013. — 272 с. : іл.

ISBN 978-617-656-200-9.

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922

ISBN 978-617-656-200-9

© О. П. Глазова, 2013
© Видавничий дім «Освіта», 2013

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:
Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Шановні п'ятикласники!

Ви — юні громадяни інформаційного суспільства, тож вам належить жити за його законами. Для цього ви обов'язково маєте навчитися здобувати знання, чітко мислити і правильно діяти, розуміти інших людей і вміти домовлятися з ними.

Цього навчатиме вас цей підручник. А ще він допомагатиме вам стати успішними, незалежними та щасливими. Ви здивовані? Думаєте, до чого тут підручник української мови?

Але ж саме від того, наскільки ви володієте мовою, як знаєте її закони і правила, залежить те, як ви будете спілкуватися: не тільки слухати, а й чути співрозмовника, не просто говорити, а й логічно й переконливо висловлювати свої думки.

І ще — тільки той, хто володіє мовою, спроможний чітко мислити! Тому цей підручник навчатиме вас також і мислення.

На уроках української мови ви засвоюватимете непросту, але дуже важливу науку громадянськості — поваги й любові до України, її історії, традицій і звичаїв українського народу. Ви навчатиметеся шанувати людей різних національностей, де б вони не жили і як би не склалися їхні долі. Цей підручник привчатиме вас із повагою ставитися до всіх людей, а ще — поважати самих себе і вірити в те, що майбутнє нашої країни залежить від кожного з нас.

Орієнтуватися в підручнику вам допоможуть такі умовні позначки:

! Правила, які потрібно запам'ятати.

i Інформація для ознайомлення та осмислення.

Вправи та завдання позначено так:

Виконайте вдома.

Прагнемо знати більше (завдання підвищеної складності).

Вчимося спілкуватися.

Здобуваємо й опрацьовуємо нову інформацію.

Вчимося працювати разом (у парах і групах).

Вчимося бачити й розуміти красу, розвиваємо фантазію та уяву.

Пропуск літери позначено двома крапками — .. .

Пропуск слова — трьома крапками — ... .

Успіхів вам у навчанні!

ЗМІСТ

ВСТУП

Значення мови в житті суспільства.
Українська мова — державна мова України 10

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 1. Частини мови. Основні способи їх розпізнавання 20
§ 2. Іменник. Голосні у відмінкових закінченнях іменників . . 22
• Велика літера і лапки в іменниках 24
§ 3. Прикметник.
Голосні у відмінкових закінченнях прикметників 25
§ 4. Займенник. Особові займенники 31
§ 5. Числівник 33
§ 6. Дієслово. Правопис *-ться, -шся* в кінці дієслів.
Голосні в закінченнях дієслів. 37
• *Не* з дієсловами 39
§ 7. Прислівник. Правопис вивчених прислівників 40
§ 8. Прийменник. Сполучник 41

ВІДОМОСТІ З СИНТАКСИСУ І ПУНКТУАЦІЇ

§ 9. Словосполучення. Головне й залежне слова
в словосполученні 52
§ 10. Речення 59
• Граматична основа речення (підмет і присудок) 61
• Види помилок 63
§ 11. Види речень за метою висловлювання:
розповідні, питальні, спонукальні 64
• Окличні речення 66
§ 12. Другорядні члени речення:
додаток, означення, обставини 72
§ 13. Речення з однорідними членами
(без сполучників і зі сполучниками *а, але, і*) 81
§ 14. Узагальнювальне слово при однорідних членах речення . . 92
§ 15. Звертання. Роль звертань у реченні 98
§ 16. Ознайомлення з найуживанішими
вставними словами і сполученнями слів 101
§ 17. Складні речення зі безсполучниковим
і сполучниковим зв'язком. 112
§ 18. Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові 116
§ 19. Діалог. Тире при діалозі. 119

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 20. Звуки мови й звуки мовлення 122
§ 21. Позначення звуків мовлення на письмі. Алфавіт. 126
§ 22. Співвідношення звуків і букв.
Звукове значення букв *я, ю, є, ї* та *щ*.
Вимова звуків, що позначаються літерами *ґ і г* 128
§ 23. Голосні й приголосні звуки 131
§ 24. Склад. Правила переносу слів. Наголос 134
§ 25. Орфоепія. Орфографія 138
• Орфограма. Орфографічне правило.
Орфографічна помилка 139
• Вимова наголошених і ненаголошених голосних. 140
§ 26. Приголосні дзвінкі й глухі. Вимова приголосних звуків
і позначення їх на письмі 146
• Уподібнення приголосних звуків 148
• Спрощення в групах приголосних 152
§ 27. Найпоширеніші випадки чергування голосних
і приголосних звуків 156
• Чергування [е]–[і], [е]–[и] 158
• Чергування [о]–[а] 160
• Чергування [о], [е] з [і] 161
• Чергування [е]–[о] після [ж], [д͡ж], [ч], [ш] 163
• Чергування [и]–[і] після [ж], [ч], [ш], [шч]
та [г], [к], [х] у коренях слів 169
• Чергування [г], [к], [х]–[ж], [ч], [ш]—[з′], [ц′], [с′] 172
• Чергування приголосних у коренях дієслів 174
• Основні випадки чергування *у–в, і–й* 177
• Вимова і правопис префіксів *з- (зі-, с-)* 180
• Вимова і правопис префіксів *роз- (розі-), без-* 183
§ 28. Позначення м'якості приголосних на письмі 186
• Сполучення літер *ьо, йо* 187
§ 29. Правила вживання знака м'якшення 189
§ 30. Правила вживання апострофа 195
§ 31. Подвоєння букв на позначення подовжених
м'яких приголосних та збігу однакових
приголосних звуків 197
§ 32. Написання слів іншомовного походження 206

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 33. Лексичне значення слова 219
§ 34. Однозначні й багатозначні слова. Використання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях 220
§ 35. Загальновживані (нейтральні) та стилістично забарвлені слова 227
§ 36. Групи слів за значенням
• Синоніми 228
• Антоніми 232
• Омоніми 236
§ 37. Походження (етимологія) слова 240

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 38. Основа слова (корінь, суфікс, префікс) і закінчення — значущі частини слова. Спільнокореневі слова й форми слова 244
§ 39. Вимова та написання префіксів *пре-*, *при-*, *прі-* 253
§ 40. Повторення вивченого впродовж року 257

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Мова і мовлення. Види мовленнєвої діяльності: аудіювання, читання, говоріння, письмо 14
Поняття про ситуацію спілкування 28
Вимоги до мовлення 35
Текст і його ознаки. Тема та головна думка тексту. Поділ тексту на мікротеми та абзаци 44
Стилі мовлення 67
Типи мовлення 78
Особливості побудови розповіді 78
Особливості побудови опису предмета 85
Особливості побудови роздуму 166

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ГОВОРІННЯ

Складання діалогів 56, 216, 234
Усна відповідь на уроці в науковому стилі 145
Усний твір-опис тварини за ілюстрацією 162
Усний твір-оповідання про випадок із життя 251

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

Усний докладний переказ 35, 125
Усний докладний переказ тексту наукового стилю 71
Усний переказ тексту розповідного характеру 78
Усний докладний переказ розповідного тексту,
що містить опис предмета 91
Усний докладний переказ розповідного тексту,
що містить опис тварини 132
Усний докладний переказ розповідного тексту,
що містить роздум 171, 204
Усний переказ тексту, що містить синоніми та антоніми 235
Усний переказ розповідного тексту
що містить елементи роздуму 242

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

Письмовий докладний переказ 57
Письмовий докладний переказ розповідного тексту
з елементами опису предмета 97
Лист, адреса. 107
Письмовий переказ розповідного тексту,
що містить опис тварини 155
Замітка до газети інформаційного характеру 210
Письмовий переказ розповідного тексту
з елементами роздуму 217
Письмовий переказ тексту з поєднанням різних типів мовлення . 256

ДОВІДКОВЕ БЮРО

Тлумачний словничок 263
Словничок спілкування. 267
Словничок почуттів 268
Словничок правильної вимови 271

ВСТУП

Що потрібно знати:

значення рідної мови для людини;
роль державної мови в житті суспільства

Чого треба навчатися:

поважати всіх людей навколо себе;
постійно вчитися і прагнути саморозвитку

Що треба запам'ятати:

для того, щоб бути незалежним і успішним,
потрібно багато знати і вміти;
світ тримається на професіоналізмі
та взаємній повазі

Над чим варто замислитися:

Рідна мова — це також батьківщина.

Античний вислів

ЗНАЧЕННЯ МОВИ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА. УКРАЇНСЬКА МОВА – ДЕРЖАВНА МОВА УКРАЇНИ

1. Прочитайте. Поставте до тексту кілька запитань і дайте на них відповіді.

Ви знаєте книжку про вихованого у вовчій зграї хлопчика Ма́углі. Він знав мову не лише вовків, а й інших тварин, тобто розумів «мову джунглів». Звичайно, ця історія вигадана письменником. Але ви́падки, коли людські діти виживали серед диких звірів у лісах, справді траплялися.

Повернутися до повноцінного життя в людському суспільстві такі діти не могли. І справа не в тім, що їм важко було звикнути до життя серед людей. Причина значно серйозніша: вони не могли опанувати звукову мову, якою спілкуються люди.

Людська звукова мова — найскладніший з усіх відомих видів спілкування. Без мови люди мало чим відрізнялися б від вищих тварин, людиноподібних мавп. Мова дає можливість передавати та сприймати повідомлення, тобто інформацію. Завдяки мові людина спроможна одержати знання про все на світі і про саму мову.

За А. Білецьким.

Визначте головну думку тексту. Доберіть до тексту заголовок.

2. Прочитайте вірш. За поданим у кінці підручника Словничком спілкування з'ясуйте значення слів *жест* і *міміка*. Прочитайте рядки вірша, у яких йдеться про жести. У яких рядках сказано про міміку?

Колись первісні люди
не знали ані слова,
не вміли пояснити:
це — мамонт, то — корова.
Вони порозумітись
старались між собою —
показували пальцем,
кивали головою.
Якщо чужинці раптом
з'являлися з-за лісу,
нахмурювали брови,
хапалися за списа.
Стрічали друзів з миром,
усміхнено, охоче,
і дивувались щиро,
до неба звівши очі.
А потім, щоб онукам
про все це розказати,
то вигадали мову
і стали розмовляти.

Леся Вознюк.

Чи можуть міміка й жести повністю замінити звукову мову? Чому?

- Чи можна сказати, що найкращий засіб передавання досвіду з покоління в покоління — звукова мова? Чому? Поясніть.

Визначте настрій кожного зі «смайликів», зображених на малюнку. Чи можна сказати, що настрій передано через міміку? Поясніть.

3. Прочитайте. Про яке завдання мови в житті людей сказано в кожному реченні? Свої висновки звірте з таблицею.

1. Спілкування — це обмін інформацією, передавання думок і почуттів однією людиною іншій (*Г. Гайовий*). 2. Коли нема мови, людині просто-напросто нема чим думати (*О. Забужко*). 3. Через мову щиро і правдиво одкривається нам білий світ (*Д. Білоус*). 4. Рідна мова — мати єдності, державна мова — берегиня держави (*М. Даукша*).

МОВА НЕОБХІДНА, ЩОБ:	
СПІЛКУВАТИСЯ	люди обмінюються думками й почуттями
ФОРМУВАТИ ДУМКИ	думки формуємо та виражаємо тільки за допомогою слів
ПІЗНАВАТИ СВІТ	людина пізнає світ, здобуває знання про нього
ОБ'ЄДНУВАТИ ЛЮДЕЙ	люди об'єднуються в одну спільноту

4. Перепишіть речення. Поясніть, як ви розумієте кожне висловлювання.

1. Державною мовою в Україні є українська мова (*З Конституції України*). 2. Українська мова — наша слава, це для думки — золота оправа (*О. Грибинюк*). 3. Кожний громадянин України має знати, що дім його — Україна і мова його держави — українська (*С. Єрмоленко*). 4. Мова, як герб, як прапор, як гімн належить до найвищих ознак держави, до її невмирущих символів (*В. Крищенко*).

- Назвіть державні символи України.

Доберіть назви до фотографій. Розкажіть, що на них зображено.

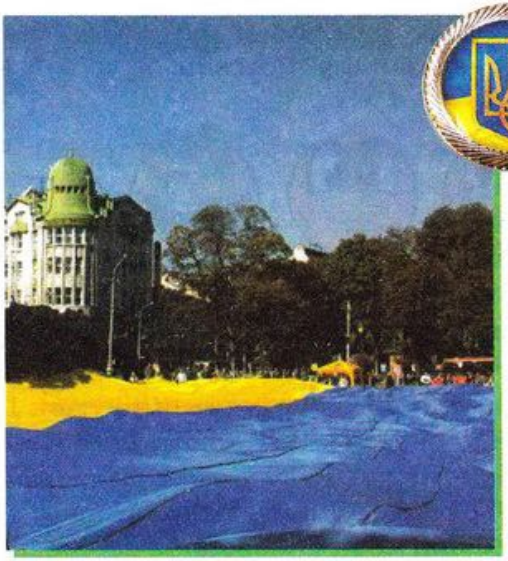

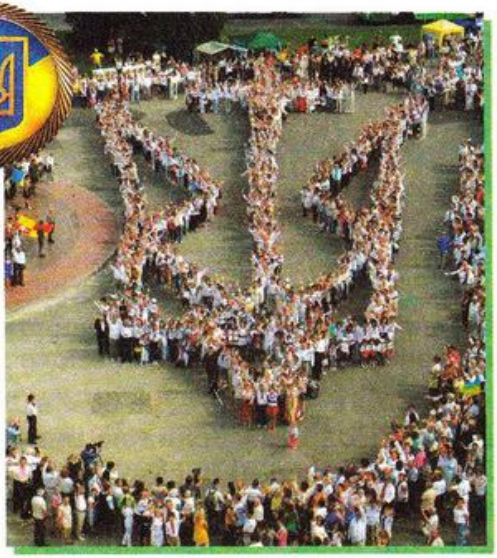

Роздивіться малюнок Вікторії Ковальчук. Яку країну зображено? З чого ви це зрозуміли?

- Чому державну мову називають найвищою ознакою держави? Який документ забезпечує роль української мови в Україні як державної?

Поясніть, як ви розумієте вислів сучасного українського композитора Кирила Стеценка: «*Мова — це не лише засіб спілкування, а й своєрідна операційна система такого великого комп'ютера, яким є суспільство*».

- Роздивіться плакати на с. 13. Як ви зрозуміли їхній зміст? Поясніть.

Пригадайте уроки української мови в початковій школі. Що було на них найважливішим? Найцікавішим? Найскладнішим? Як знання, отримані на цих уроках, допомагають вам у повсякденному житті? Розкажіть про це.

Вікторія Ковальчук. Ілюстрація до книжки дитячої поезії

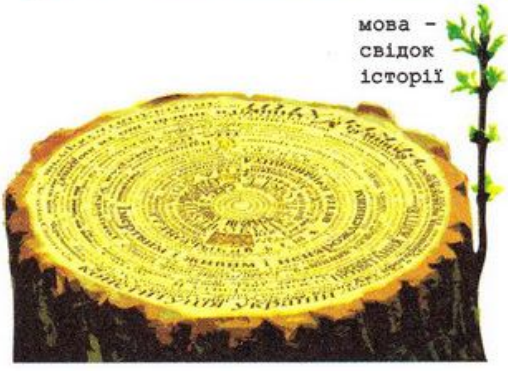

5. Перепишіть речення. Визначте, про яку роль мови йдеться в кожному з них.

1. Мова — не тільки засіб спілкування, а й інструмент мислення та пізнання світу (*І. Ющук*). 2. Надзвичайно важлива роль мови — об'єднавча (*Л. Масенко*). 3. Народ, держава можуть бути безсмертні тільки тоді, коли мають свою мову (*Д. Павличко*). 4. Слово — то мудрості промінь, слово — то думка людська (*Олена Пчілка*). 5. Добре володіння рідною мовою важливе для навчання, тому що мова є основою мислення (*З Вікіпедії*).

Як ви розумієте слова поета Дмитра Білоуса: *«Де б не був, учися говорити мовою людей, куди прийшов»*? Чи згодні ви з поетом? Поясніть.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Яка роль мови в житті суспільства?
- Які засоби, крім мови, використовують люди для спілкування?
- Які мови вивчають у вашій школі? Яка роль кожної з цих мов у житті людей? У вашому житті?
- Яке значення для громадян держави має державна мова?
- Як мають ставитися до державної мови ті громадяни України, для яких вона не є рідною? Свою думку обґрунтуйте.
- Чому інші засоби спілкування (азбука Морзе, барабанний дріб, дорожні знаки та ін.) не можуть повноцінно замінити звукової мови? У чому перевага звукової мови?
- Що потрібно зробити кожному з нас для розвитку української мови?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

МОВА І МОВЛЕННЯ. ВИДИ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: аудіювання, читання, говоріння, письмо

6. Прочитайте казку. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання, подані після тексту.

Жила собі дівчинка Марися, і не було в неї нікого: ні батьків, ні родичів. Любила дівчинка блукати лісом, розмовляти з пташками й деревами, роздивлятися квіти й трави.

Пішла якось сирітка в ліс по ягоди. У лісі вона зустріла сивого дідуся в солом'яному брилі й подертій сорочці. Пожаліла дівчинка жебрака й віддала йому зібрані ягоди.

А той дід був не жебрак, а чарівник. Подякував він Марисі за чуйність і загадав загадку: яка мова в світі найкраща?

Дівчинка відповіла, що найкраща мова — пташина.

Коли Марися прийшла в село та щось у когось запитала, з її вуст пролунало... пташине щебетання. Розгубилася дівчинка й засумувала.

Тепер Марисю розуміли солов'ї, сороки та вивільги, але зовсім не розуміли люди. Дівчинка збагнула, що неправильно відгадала дідусеву загадку.

Люди в селі стривожилися: що буде з Марисею? Кожен допомагав їй, чим міг. У відповідь вдячна дівчинка могла тільки щебетати...

Пішла Марися до лісу і знайшла чарівника. Той поцікавився, чи щаслива вона. Пташиним голосом дівчинка відказала, що дуже нещасна, бо люди її не розуміють! Прощебетала Марися, що найгарніша мова — це рідна мова, якої навчили батьки.

Пішла дівчинка додому. Дорогою побачила гарну квітку і сказала про це вголос. Пролунали людські слова.

Так старий чарівник навчив дівчинку цінувати те, що маєш. Тепер Марися цінувала рідну мову, шанувала людей, які її підтримували. Ці люди стали їй ріднею.

За народною казкою.

Що втратила дівчинка після того, як неправильно відгадала загадку: знання рідної мови чи здатність спілкуватися за її допомогою, тобто спроможність до мовлення?

- Назвіть почуття, які охопили дівчинку, коли вона почала щебетати замість того, щоб розмовляти. Значення кожного з названих почуттів з'ясуйте за поданим у кінці підручника Словничком почуттів.
- Поміркуйте: чому саме такі почуття охопили дівчинку?
- Чи могла Марися, втративши здатність до мовлення, повноцінно спілкуватися? Чому?

Роздивіться малюнки Вікторії Проців. Як ви гадаєте: яка з дівчаток найбільше схожа на Марисю із казки? Чим саме?

Роздивіться малюнок молодої української художниці Марисі Рудської. Чому вимовлені дівчинкою слова художниця зобразила у вигляді птахів? Поясніть.

Марися Рудська. Я спілкуюся зі світом

Поняття мова і мовлення треба розрізняти.

Мова — це засоби спілкування (слова, словосполучення, речення тексти тощо).

Мова забезпечує спілкування. Однак вона виявляє себе тільки в мовленні.

Мовлення — це мова в дії, у роботі. Мовлення неможливе без мови.

7. Прочитайте прислів'я. Чи можна сказати, що в якихось йдеться про мову, а в якихось — про мовлення? Поясніть.

1. Умієш говорити — умій слухати. 2. Птицю пізнати по пір'ю, а людину по словах. 3. Перше подумай, потім розказуй. 4. Хто мови своєї цурається, хай сам себе стидається. 5. Чоловік має два вуха, щоб багато слухати, а один язик, щоб менше говорити. 6. Краще переконувати словами, як кулаками.

Чи можливе мовлення без знання мови? Чи може розвиватися мова, не спираючись на мовлення? Поясніть.

Мовлення має дві форми — усну й писемну. Коли ми говоримо або слухаємо, то вдаємося до усної форми мовлення, коли ж пишемо або читаємо, — до писемної.

Мовлення буває **монологічне** (*висловлюється одна особа*) та **діалогічне** (*спілкуються двоє або більше осіб*).

Процес мовлення називається **мовленнєвою діяльністю**.

Мовленнєва діяльність має чотири види:

АУДІЮВАННЯ
(*одночасне слухання й розуміння*)

ЧИТАННЯ

ГОВОРІННЯ

ПИСЬМО

Аудіювання не слід сплутувати зі слуханням. Слухання — це передусім сприймання будь-яких, тобто усіх звуків — музики, шуму дощу й вітру, пташиного співу, гуркоту автомобілів, шарудіння листя та ін. Аудіювання ж стосується **тільки усного мовлення людини**, це процес його одночасного сприймання та розуміння.

8. Прочитайте. Про який вид мовленнєвої діяльності йдеться в кожному реченні?

1. Будь здібний до слухання, обмірковану давай відповідь (*З Біблії*). 2. Люблю говорити — це допомагає думати (*Т. Еліот*). 3. Що є читання, як не поступове осягнення думок іншої людини? (*О. Памук*). 4. Я пишу, щоб зрозуміти, що я думаю (*Д. Бурстин*). 5. Невміння слухати відриває людину від світу людей (*Е. Кант*). 6. У вигляді друкованого слова думка стала безсмертна (*В. Гюго*). 7. Люди надто багато працюють за комп'ютерами, вони забагато говорять замість того, щоб слухати й чути одне одного (*Рей Бредбері*).

Чому мова й мовлення нерозривні? Поєднання яких видів мовленнєвої діяльності являє собою спілкування?

До яких видів мовленнєвої діяльності ви вдалися, виконуючи вправу?

Чи сприяє вивченню мови користування комп'ютером? Розкажіть про це.

9. Прочитайте уривок з народної казки спочатку мовчки, потім уголос. Що могло передувати подіям, про які тут розказано? Розкажіть про це.

Іванко добре знав цей ліс. Та сьогодні він не міг його впізнати! Все стало якесь інше. Стовбури дерев зробилися величезні. Звідкілясь узялися густі й колючі чагарі, які тут ніколи не росли. Пекла ноги кропива, кололи бур'яни.

Йти Іванкові було дуже важко. Перед ним з'явилося болото. Спробував ногою — грузне. Почав Іванко стрибати з купини на купину, а вони наче самі з-під ніг тікають. Та хлопець таки перебрався на той бік болота.

Коли дивиться — височенний кущ папороті, товстий, як дуб. А на одному листку внизу світиться квітка — п'ять золотих пелюсток і посередині око. Крутиться те око і сміється...

Простягнув хлопець руку і схопив квітку, яка опекла руку, наче вогнем, але він її не кинув, тримав міцно. І тут квітка почала рости, заблищала дужче, аж очі сліпило. Іван миттю сховав її під сорочку. Квітка притулилася до нього, наче аж проросла в самісіньке серце.

З того часу Іван почав розуміти мову всього живого: рослин, звірів, худоби, птахів, комах. Зовсім змінилося з того часу Іванкове життя!

- Якого значення висловам «*мова тварин*» та «*мова рослин*» надано в казці?
- Як розуміють вислів «*мова тварин*» сучасні вчені?
- Чи спроможна сучасна людина порозумітися з природою? Яким чином? Обговоріть з однокласниками.
- Розкрийте значення прислів'я: «*З природою живи у дружбі, то буде вона тобі у службі*».
- До яких видів мовленнєвої діяльності ви вдалися, виконуючи вправу?

Пофантазуйте. Що могло трапитися після того, як хлопець почав розуміти мову всього живого? Розкажіть.

Сергій Міхновський. Квітка папороті

Роздивіться ілюстрації. Якою уявляєте квітку папороті ви? Розкажіть або намалюйте.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

Над чим варто замислитися:

хто такі Я і МИ?
Що значить — бути українцями?

Що потрібно знати:

частини мови та основні способи їхнього розпізнавання;
основні правила правопису іменників, прикметників, дієслів, займенників і прислівників

Чого треба навчатися:

складати діалоги та переказувати тексти;
спілкуватися за офіційних і неофіційних обставин

Що треба запам'ятати:

основні правила спілкування

Над чим варто замислитися:

Слово чемне кожному приємне.
Народна мудрість

§ 1. ЧАСТИНИ МОВИ. ОСНОВНІ СПОСОБИ ЇХ РОЗПІЗНАВАННЯ

10. Прочитайте вірш. Самостійно доберіть по 2—3 приклади слів кожної з названих у ньому частин мови. Розкажіть, що означає кожна частина мови, на які питання відповідає. Скористайтеся поданою нижче таблицею.

Іменник любить називати
завжди на ймення кожну річ:
земля, країна, сонце, мати,
печаль і радість, день і ніч.
Ознаку чи прикмету в слові
прикметник вказує тобі:
весняні котики *вербові,*
фіалки *ніжні, голубі.*
Числівник вміє рахувати
(і, зауваж, не лиш ворон),
щоб знав ти, мало чи багато,
один, п'ять, п'ятнадцять чи *мільйон.*
Щоб не повторювать іменник,
числівник чи прикметник — час
уже згадати про **займенник.**
Він виручав всіх нас не раз.
А **дієслово** ні хвилини,
повір, без дії не живе:
працює, вчить, співає, лине,
читає, грається, пливе.
Завжди незмінний — *взимку,*
влітку — він виража ознаки слів.
Прислівник чуєм ми *нерідко,*
він не зника *повік-віків.*

Володимир Верховень.

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ			
Частина мови	**Що означає**	**На які питання відповідає**	**Як змінюємо**
Іменник	Предмет	*хто? що?*	За числами й відмінками
Прикметник	Ознаку предмета	*який? яка? яке? які? чий? чия? чиє? чиї?*	За родами, числами, відмінками
Займенник	Вказує на особу або предмет, не називаючи їх	*хто? що?*	За відмінками
Числівник	Кількість або порядок предметів при лічбі	*скільки? котрий? котра? котре? котрі?*	За відмінками, родами й числами
Дієслово	Дію предмета	*що робить? що робив? що зробить?*	За часами, числами, особами й родами
Прислівник	Ознаку дії	*як? де? коли? куди? звідки? навіщо?*	Не змінюємо

11. Перепишіть. У кожному реченні назвіть усі самостійні частини мови. За потреби зверніться до таблиці.

Надворі стояв золотий вересень. Зранку діти в чудовому настрої поспішали до школи. Тут вони зустрінуть друзів та похваляться літніми пригодами.

Навколо школи вирував бурхливий океан великого шкільного братства. Школярі гуртувалися по класах. Окремо стояв п'ятий клас. Учні мали гарний настрій і один одному навперебій розповідали цікаві історії.

За С. та А. Руденками.

- Поясніть, як ви розрізняєте самостійні частини мови.
- Про що ви розповідали однокласникам, зустрівшись із ними після літніх канікул? Розкажіть про це, уживаючи якнайбільше дієслів.
- Передайте свої враження від знайомства з новим підручником. У відповіді вживайте якнайбільше прикметників.

12. Подані слова прочитайте в такій послідовності: іменники, прикметники, займенники, числівники, дієслова, прислівники. Як ви їх розрізняєте? Поясніть.

Читати, перший, ми, день, школа, прагнути, оцінка, клас, сьогодні, канікули, підручник, уперше, учень, п'ятий, веселий, подвір'я, уважно, дванадцять, вони, навчатися, тридцять, ви, день, старанно, осінній, працювати, зранку, шкільний, ти, допомагати.

- Розкажіть про ваш перший день у школі цього навчального року. Уживайте подані у вправі іменники. Ставте іменники в потрібній формі.
- Із поданими у вправі числівниками усно складіть два речення.

13. Перепишіть. У кожному реченні визначте самостійні частини мови.

Перший **листок**, який зірвала осінь, літав і був схожий на самотнього птаха. Він не знав, що йому робити. Куди впасти? Якщо в річку, то вода **понесе** далеко від лісу і листочок не зустріне рідних. Якщо в траву, то він більше **не побачить** сонця. Якщо на ромашку, то не побачить сонця вона.

Т. Петровська.

- Поясніть написання виділених слів.
- Усно продовжіть розповідь про мандри осіннього листка (*3—5 реченнями*).

Роздивіться українські краєвиди. Які почуття викликає у вас споглядання краси природи? Готуючи відповідь, скористайтеся Словничком почуттів.

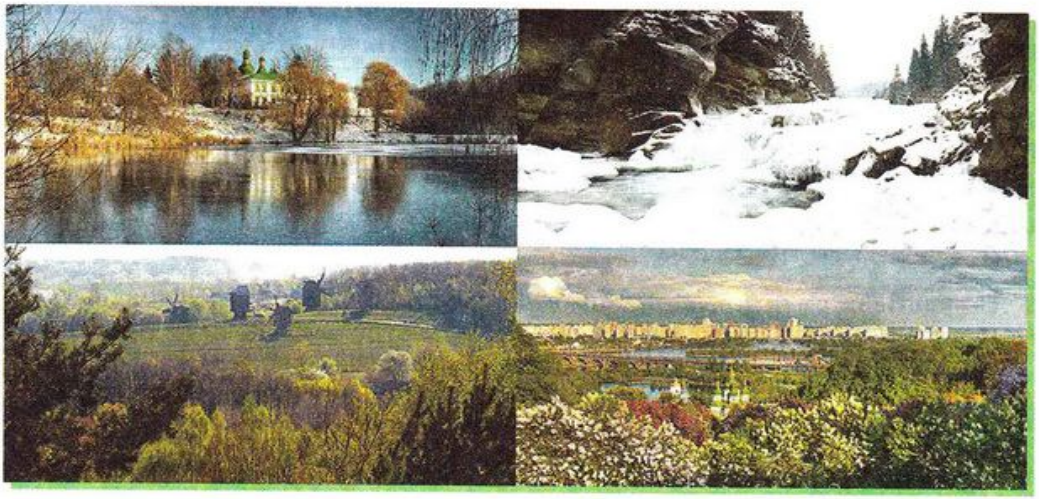

§ 2. ІМЕННИК. ГОЛОСНІ У ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕННЯХ ІМЕННИКІВ

14. Прочитайте. Визначте в тексті іменники, до кожного поставте питання. Що означає іменник?

Ліс золотиться листям дерев. Намистинками розсипалися по кущах різнокольорові ягідки. Після дощика із землі вилазять гриби. На старих пеньках красуються тонконогі опеньки. Розсипалися по галявинах підосичники, сироїжки, запашні рижики. Особливо поважними здаються гриби під червоною шапкою з білими крапочками — мухомори.

Пахне в осінньому лісі грибами, чебрецем і дощем.

Пишається ліс своїми барвами. А разом із лісом пишається тим, що створила таку красу, осінь.

За О. Стаднюк.

Що б ви передовсім сфотографували в лісі, якби були фотографом? Розкажіть про це. У відповіді використайте якнайбільше іменників.

15. Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи в потрібній формі. Що змінюється в іменниках?

1. **Велика вереснева** тиша стоїть над (земля) (*М. Стельмах*). 2. Небо осені безкрає сумно дивиться в (ріка) (*П. Перебийніс*). 3. А маслючків брунатні карапузики з (дощі) в шахи грають у (трава) (*Л. Костенко*). 4. Так негадано ця осінь закурликала над (степ) (*Б. Олійник*). 5. **Спинилася** осінь на (ганок) **високому, кленовим** (перо) пише (пісня) нову (*Н. Матюх*).

- Скільки є відмінків? Назвіть їх. Визначте відмінки й число всіх ужитих у реченнях іменників.
- Як ви розумієте вислови «*небо дивиться в ріку*» та «*осінь закурликала*»?
- Чи можуть насправді гриби грати в шахи із дощами? Як ви уявляєте собі таку картину? Змалюйте її словами.
- Поясніть написання виділених слів.

16. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини й запишіть. Закінчення виділіть рамкою.

ЗРАЗОК *Пісня – піснею.*

Україна, земля, доля, сестра, паляниця, душа, хліб, брат, батько, поле, серце, осінь, честь, міць, матір, кров, совість.

- Укажіть іменники — назви істот. Як ви їх вирізняєте?

17. Усно провідміняйте іменники *доро́га, ріка, муха.* **Які приголосні звуки чергуються перед закінченням** *-і* **в давальному й місцевому відмінках однини?**

18. Перепишіть прислів'я, уставляючи пропущені літери. Які звуки чергуються в іменниках перед закінченням *-і*? **Визначте відмінки іменників.**

1. На підло..і пшениця не зійде. 2. Що на дум..і, те й на язи..і. 3. У нього на оси..і кислиці, а на вербі груші. 4. Не та риба, що в рі..і, а та, що в ру..і. 5. Черепа..і град не страшний. 6. Добре тому, хто в доро..і: лежить собі на возі. 7. У закритий рот му..і не влетіти.

- Які з прислів'їв стосуються людського спілкування? Розкрийте їхній зміст.

19. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Визначте рід, число та відмінок кожного іменника.

1. Осіннє світло золотить блакить, л..тять л..стки жовтаві та багряні (*Орися Верба*). 2. Ходить осінь л..стопадом, жовте листя стелить садом (*А. Житкевич*). 3. Свіжістю сріблит..ся цей осінній день. Сипле мідним листям куч..рявий клен (*В. Мозговий*).

Роздивіться репродукції картин, що мають назву «Золота осінь». Розкажіть про ту, яка сподобалася вам найбільше. Вживайте іменники в різних відмінках.

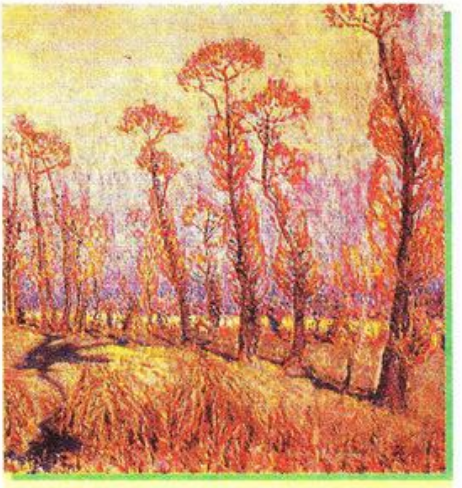

Микола Бурачек

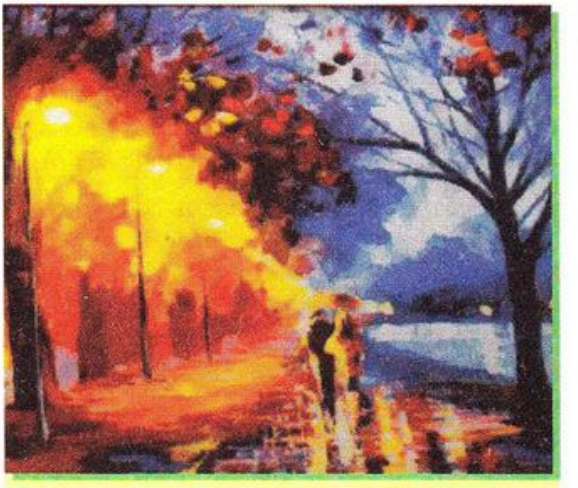

Леонід Афремов

• Велика літера і лапки в іменниках

20. Прочитайте. Вкажіть іменники — власні назви. Поясніть уживання великої літери.

1. Я народився в Україні, в краю Шевченка і Франка (*Г. Гришко*). 2. Мене звуть Іван Бригінець, я родом із села Бригінці (*З журналу*). 3. Пішов Котигорошко товаришів шукати (*Народна мудрість*). 4. Став дідусь пісні нам грати, що заслухались Карпати (*М. Познанська*). 5. Шумлять вітри Славутича й Дунаю (*Л. Костенко*). 6. Зірки складаються в Сузір'я Козерога (*Є. Гуцало*). 7. Вірний Рекс сидить біля дому на чатах (*Олесь Гончар*).

21. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) такі, що містять власні назви без лапок; 2) такі, що містять власні назви, які пишуть у лапках. Поясніть написання великої літери та вживання лапок.

Гора Говерла, майдан Незалежності, орден «За мужність», бульвар Лесі Українки, Софійський собор, казка «Летючий корабель», річка Черемош, журнал «Пізнайко», місто Полтава, проект «Сім чудес України», село Веселе, кіт Йогурт, передача «Говорить Україна», парк Тараса Шевченка, гора Ай-Петрі, сорт троянд «Вогні Ялти».

22. Перепишіть, вибираючи з дужок велику чи малу літеру. Поставте, де потрібно, лапки.

1. У (Ч, ч)орне море впадають (Д, д)унай, (Д, д)ніпро, (П, п)івденний (Б, б)уг (*З підручника*). 2. (Ч, ч)умацький (Ш, ш)лях аж сяє в позолоті. (В, в)еликий (В, в)із відбився у ставку (*А. Підлужний*). 3. Шевченко кожному із нас лишив безцінний дар, щоб наші душі осявав його святий (К, к)обзар (*О. Лупій*). 4. Ескалатор ніс (В, в)'ячеслава на станцію метро (Л, л)ук'янівська (*І. Аврамов*). 5. А мені генерал вручив медаль (З, з)а відвагу (*Д. Луценко*).

- Укажіть іменники — назви істот. Як ви відрізнили їх від назв неістот?
- Поясніть написання слів із апострофом.

23. Складіть розповідь про те, де і як ви провели літні канікули (*обсяг — 5–6 речень*). **Використайте 2—3 іменники — власні назви. Складений текст запишіть, підкресліть у ньому іменники. Визначте рід, число та відмінок кожного.**

§ 3. ПРИКМЕТНИК. ГОЛОСНІ У ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕННЯХ ПРИКМЕТНИКІВ

24. Прочитайте вірш. Визначте в його тексті прикметники, поставте до кожного з них питання. Від якого слова ви ставили питання до прикметника?

ОСІННЯ ВИШИВАНКА

Вишивають сірі журавлі
Дощового неба скатертину.
Вітерець безжальний до землі
Жовту нахиляє горобину.
Оселився дощик на гіллі,
Облітає айстра пелюстками,
Вишивають небо журавлі
Чорними і білими нитками.

За *Б. Сахно.*

- Якими кольорами вишивають небесну скатертину журавлі? Чому так здалося авторові вірша? У відповіді вживайте якнайбільше прикметників.
- У яких кольорах ви уявляєте собі сонячний осінній день? Назвіть такі кольори. Якими частинами мови ви назвали ці кольори?

Роздивіться зображення витворів народних майстрів. Які почуття вони у вас викликають? Скористайтеся Словничком почуттів.
Якби ви хотіли зобразити осінь, то що вибрали б: фотографію, вишивку, фарби чи слово? Свою відповідь обґрунтуйте.

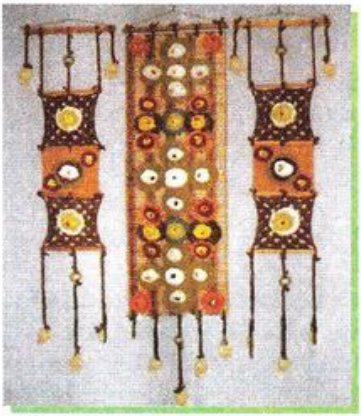

25. Прочитайте. Назвіть прикметники разом з іменниками, із якими вони пов'язані за змістом. Визначте рід, число та відмінок іменників та прикметників.

1. Сорочку мати **вишила** мені **червоними** і чорними нитками (*Д. Павличко*). 2. Вишивала мати рушники золотими й синіми нитками (*Є. Зозуляк*). 3. Наберу на голку я бісер кольоровий. Синій колір — то душа, хрест **вишневий** — цвіт любові (*О. Кожем'яка*).

Які кольори для української вишивки традиційні? Що означає червоний колір? У відповіді вживайте прикметники.

- Як українці ставляться до сорочки-вишиванки, вишиваного рушника? Розкажіть про це.
- Поясніть написання виділених слів.

26. Перепишіть, ставлячи в потрібній формі подані в дужках прикметники.

1. Усі ми любимо (співучий) та (дзвінкий) (український) мову (*П. Тичина*). 2. У мові — чари (барвінковий), аж сяють барви (веселковий) (*Д. Білоус*). 3. Батьківщина, мати, мова — три (цілющий), (вічний) слова (*М. Сингаївський*). 4. Мов (поганий) не існує в світі. Є лише (поганий) язики (*А. Бортняк*).

27. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Закінчення прикметників виділіть рамкою. Від чого залежить рід, відмінок та число прикметника у словосполученні?

Щир.. слово, у щир..й душі; мудр..ми прислів'ями; мудр..й приказці; за широк..ми полями; за дрімуч..ми лісами; на широк..й дорозі; у глибок..й річці; глибок..ми морями.

З двома словосполученнями (*на вибір*) усно складіть речення.

28. Перепишіть, уставляючи пропущені закінчення. Визначте рід, число і відмінок прикметників.

Повіяло легеньк.. вітерцем, і всі дерева в лісі заспівали. Кожне шуміло свіж.. листям та співало свою пісню.

Береза співала ніжн.. пісню. Вона добротою відгукувалась у наших юнацьк.. серцях.

Дуб співав мужн.. пісню. Від неї нам хотілося бути могутн.., відважн.. .

Ось які пісні почули ми в осінь.. лісі.

За *В. Сухомлинським.*

Чи можуть дерева співати? Чому шелест і шарудіння листя автор тексту сприйняв як спів? У відповіді вживайте прикметники.

Зберіть у довідковій літературі й Інтернеті інформацію про ліси України. Розкажіть про них у класі. Підготуйте презентацію на цю тему.

Почніть збирати матеріали до виставки «Природа України в сучасному живописі», яку можна буде провести в березні — напередодні Міжнародного дня лісу.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Яка частина мови називається іменником? Наведіть приклади.
- Як розрізняють назви істот і неістот? Наведіть приклади.
- Як визначають рід іменників?
- Що означають іменники у формі однини та у формі множини?
- Як змінюються іменники? Назвіть відмінки іменників.
- Яка частина мови називається прикметником? Наведіть приклади.
- Яка роль прикметників у мовленні?
- Як змінюються прикметники? Наведіть приклади.
- Від чого залежить рід, відмінок та число прикметників у словосполученнях *українська мова, українською мовою, до української мови?*

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ГОВОРІННЯ

ПОНЯТТЯ ПРО СИТУАЦІЮ СПІЛКУВАННЯ. СКЛАДАННЯ ДІАЛО́ГІВ

Мовлення має монологічну або діалогічну форму.

Моноло́г — це висловлювання однієї особи.

Діало́г — розмова двох або кількох осіб. Кожен зі співрозмовників почергово то говорить, то слухає.

Отже, в усному діалогічному спілкуванні поєднано говоріння та аудіювання (слухання–розуміння).

Висловлювання кожного зі співрозмовників називається реплікою.

29. Прочитайте народні усмішки мовчки. Моноло́гом чи діало́гом є кожен поданий текст?

— Васильку, останнім часом ти став набагато краще виконувати домашні завдання. Напевно, тобі хтось допомагає?

— Зовсім ні, Галино Петрівно. Просто вже два тижні, як у нас зіпсувався телевізор.

— Матусю, ми сьогодні на уроці кулінáрії приготували обід!

— І що ж, Тетянко, вам дозволили його потім з'їсти?

— Дозволили? Жартуєш? Примусили!

- Скільки осіб бере участь у кожному діалозі?
- Ким є співрозмовники і як ви це зрозуміли?
- Прочитайте усмішки вголос за особами.

Для виникнення мовленнєвого спілкування необхідні такі умови:

- щоб було хоча б двоє людей: той, хто говорить (його називають мóвець), і той, кому адресують мовлення (адресáт);
- щоб виникла потреба в спілкуванні;
- щоб мóвець і адресат говорили однією мовою.

30. Прочитайте текст спочатку мовчки. З'ясуйте, скільки осіб бере участь у переданому в ньому спілкуванні. Прочитайте текст уголос за особами.

— Слухай, племінничку! Оце як увійдем у хату, поздоровкайся з людьми чемно, слівце їм скажи гарненьке, кругленьке.

— Спасибі, дядечку, за науку! Так і зроблю.

— Добрий день вам у вашій господі! Доброго вам здоров'я, та з неба дощ, та на столі хліб!

— Здрастуйте, гості дорогі!

— Доброго дня! Обру́ч! Обру́ч!

— Де ти бачиш обру́ч?

— Що ж, як нема обруча́? Мене дядько так учили, щоб я сказав слівце кругленьке, гарненьке. Якого ще круглішого треба за обру́ч?

Народна мудрість.

- Поясніть, що мав на увазі дядько, коли радив небожеві сказати «кругленьке» слівце.
- Назвіть ужиті в тексті слова ввічливості.
- Назвіть слова ввічливості, які ви у своєму мовленні вживаєте найчастіше.

Сукупність норм поведінки, правил чемності називають **етикéтом**. Правила поведінки передбачають використáння сталих висловів, так званих слів ввічливості. Інакше їх називають *етикéтними фóрмулами*.

Певні етикетні формули вживають під час привітання, прощання, знайомства, для вибачення, висловлення подяки або поздоровлення, запрошення, для похвали, прохання.

31. Подані слова й словосполучення запишіть у такій послідовності: ті, що вживаються:

1) для привітання;
2) під час прощання;
3) для вибачення;
4) для висловлення вдячності.

Здрастуйте. Щиро дякую. Даруйте. Бувайте здорові! Доброго ранку! Велике спасибі. До побачення! Дуже вдячний. На все добре! Перепрошую. Привіт! Добрий день (добридень)! Прощавайте! Доброго вечора! Ходіть з Богом! Вітаю вас! До наступної зустрічі! Прошу вибачити (пробачити). Ходи здоровий. Бувайте здорові, майтеся гаразд!

32. Ознайомтеся з основними правилами спілкування. Поясніть, чому їх потрібно дотримуватись.

Основні правила спілкування

- Будь уважним, доброзичливим, люб'язним, виявляй увагу до співрозмовника. Під час розмови дивися співрозмовникові у вічі.
- Ретельно обмірковуй кожне своє слово. Будь чесним, чуйним і справедливим. Ніколи не хвались.
- Обов'язково вживай доречні слова ввічливості.
- Уважно вислуховуй співрозмовника, ніколи його не перебивай. Поважай думку співбесідника, навіть якщо ти з нею не згоден. Говори про те, що цікаво співрозмовникові.
- Ніколи не виявляй свого поганого настрою.
- Не говори надто голосно. Говори зрозуміло, чітко, точно. Не вживай грубих слів.

33. Прочитайте прислів'я. Про порушення яких правил спілкування йдеться в кожному з них? Поясніть.

1. Впік мене тим словом, не треба й вогню. 2. Багато казав, та нічого слухати. 3. Говорить, що слина до губи принесе. 4. Слово сильніше списа ранить. 5. Його не переслухаєш. 6. Дурний язик попереду розуму біжить.

Обговоріть із сусідом по парті правила спілкування. Які ще правила ви могли б запропонувати?

- Як ви вважаєте, чи мають розрізнятися правила спілкування в дитячому та дорослому товаристві? Чому?

34. Складіть і розіграйте діало́г, який міг би відбутися між двома однокласниками під час шкільної перерви. Використайте в репліках подані в рамці слова, словосполучення і речення. Які з них є етикетними формулами?

Доброго ранку! (або Добрий ранок!) Як справи?
Радий тебе бачити. Розклад уроків. Допоможи, будь ласка.
Якщо тобі не важко. Бібліотека. Час роботи. Перелік підручників.
Необхідні для роботи словники. Не все встигли придбати.
Щиро вдячний. Спасибі. Про́шу. Дякую.
Радий допомогти.

Зберіть інформацію про правила спілкування мобільним телефоном. Чи варто їх дотримуватися? Чому?

На наше мовлення впливають умови, за яких відбувається спілкування (такі умови називають ситуацією спілкування). Треба навчитись орієнтуватися в цих умовах.

Передусім потрібно з'ясувати, офіційними чи неофіційними є обставини, у яких ви спілкуватиметесь; хто адресат вашого мовлення.

Потім визначити, яка мета спілкування, тобто *чого ви прагнете: про щось повідомити, щось з'ясувати, до чогось спонукати*. Треба визначити тему (*про що говоритимете*) і головну думку (*які висновки з цього випливатимуть*) майбутньої розмови.

35. Поміркуйте та скажіть: за офіційних чи неофіційних обставин відбуватиметься спілкування і хто може стати адресатом вашого мовлення, якщо ви прийдете до: • поштового відділення, поліклініки, музею, бібліотеки, кінотеатру, спортзалу, магазину; • бабусі в гості, сестри на день народження, однокласника, щоб разом робити уроки, сусідів на їхнє родинне свято?

36. Уявивши, що ви прийшли до шкільної бібліотеки, зорієнтуйтеся в умовах спілкування. Для цього замисліться над таким: • офіційною чи неофіційною можна вважати ситуацію спілкування? • хто буде адресатом вашого мовлення? • яка тема спілкування (*про що ви говоритимете*)? • яка головна думка вашого висловлювання (*які висновки має зробити ваш співрозмовник*)?

37. Придумайте діалог між п'ятикласником і бібліотекарем. Підготуйтеся розіграти цей діалог зі своїм однокласником. Дотримуйте основних правил спілкування.

§ 4. ЗАЙМЕННИК. ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ

38. Роздивіться таблицю. Прочитайте текст. Серед виділених у тексті назвіть займенники першої, другої і третьої особи. Скориставшись таблицею, визначте число кожного з цих займенників.

ОСОБИ ЗАЙМЕННИКІВ		
Особа	**Однина**	**Множина**
I	*я*	*ми*
II	*ти*	*ви*
III	*він, вона, воно*	*вони*

Сподобалося жабі, як журавель співає. Сидить у болоті, слухає журавлиний спів і думає: «Навчуся-но **я** співати так, як **він**. Хай дивується увесь жаб'ячий рід».

Довго вчилася жаба співати по-журавлиному і таки навчилася. Розмовляють жаби по-жаб'ячому, а **вона** мов не розуміє — відповідає по-журавлиному. Розгнівалися жаби. Дорікають **вони** своїй подружці:

— **Ти** така жаба, як і **ми**, чому ж не хочеш розмовляти по-жаб'ячому?

Жаба задерла голову й каже:

— Нічого **ви** не розумієте! Може, в **мене** виростуть крила **і я** полечу, як журавель!

За *В. Сухомлинським.*

Доведіть, що поданий текст містить діалóг.

Які почуття викликала у вас жаба, про яку розповідається в тексті? Розкажіть про це.

39. Прочитайте народні усмішки, визначте особові займенники. Яка їх роль у мовленні?

— Мамо, а чому, коли я співаю, ти стоїш біля вікна?

— Щоб ніхто не подумав, що я тебе б'ю.

— Не тягни кота за хвіст!

— Я не тягну. Я тільки тримаю його за хвіст, а він сам тягне...

40. Перепишіть прислів'я, ставлячи подані в дужках особові займенники в потрібній формі. Визначте відмінки та число всіх особових займенників, позначте їх у дужках.

1. Як ми до людей, так і люди до (ми). 2. Живи для людей, поживуть і люди для (ти). 3. Ми з (ти), як риба з водою. 4. Що людям, те й (ми). 5. Книга — твій друг, без (вона), як без рук. 6. Книга корисна, коли (вона) читають. 7. Ластівка день починає, а соловей (він) кінчає. 8. Уліз між ворон, то й каркай разом із (вони).

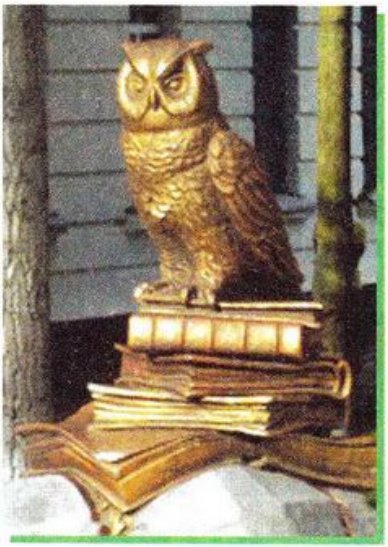

Роздивіться пам'ятник книжкам і науці, установлений у Полтаві. Чому він зображає сову? У розповіді вживайте займенники.

41. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте особу, число й відмінок кожного особового займенника.

1. Я українець, і ти українець, і він, і вона, ми усі — українці (*О. Орач*). 2. Козацьку бунтівливу вдачу нам лишили предки з давнини (*В. Симоненко*). 3. Нас не підкупиш золотом, бо ми шукаєм скарбів серця між людьми (*А. Малишко*). 4. Мова мамина — свята. В ній вічний, незнище́нний дух свободи (*М. Адаменко*).

Як ви розумієте вислів «*скарби́ серця*»? Чи знаєте ви людину, яка ними володіє? Розкажіть про неї. Уживайте займенники.

Пофантазуйте: що б сталося, якби з нашої мови зникли займенники. Складіть фантастичну розповідь «День без займенників».

§ 5. ЧИСЛІВНИК

42. Прочитайте народні усмішки за особами. Поставте питання до виділених слів. Визначте, якими частинами мови вони є.

Син каже татові:

— Тату, в Івася **двадцять вісім** зубів, а в мене лише **двадцять два!**

Батько, читаючи книжку, відповідає:

— Ой, діти, дайте спокій! Поділіться самі!

У музеї до мумії підходять Тарасик і Петрик:

— Що це тут унизу написано: «**двісті шістдесят п'ятий** рік до н.е.»? — питає Тарас у Петрика.

— Мабуть, це номер машини, яка переїхала цього чоловіка.

43. Розгляньте таблицю. Самостійно доберіть по кілька прикладів числівників для обох її колонок.

ЧИСЛІВНИКИ	
Означають кількість предметів і відповідають на питання *скільки?*	Означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання *котри́й? котра́? котре́? котрі́?*
чотири	*четвертий, четверта, четверте, четверті*
десять	*десятий, десята, десяте, десяті*
дванадцять	*дванадцятий, дванадцята, дванадцяте, дванадцяті*
сто	*сотий, сота, соте, соті*

Яке ваше улюблене число? Розкажіть про це, уживаючи якнайбільше числівників.

44. Прочитайте. Визначте числівники, до кожного поставте питання. Що означає кожен числівник?

1. Одна квітка не робить вінка. 2. Біда, коли один у бороні, а десять у стороні. 3. Де два козаки, там три гетьмани. 4. Два третього не чекають, а четвертого не питають. 5. П'ять днів не працюєм, а два дні відпочиваєм. 6. Треба, як п'ятого колеса до воза. 7. За сто робіт береться, та ні одна не вдається.

Яка роль числівників у мовленні? Розповідь підтвердіть прикладами.

Позмагайтеся! Хто пригадає більше назв художніх творів, популярних пісень або телепередач із числівниками?

45. Перепишіть, числа замінюючи словами. Вкажіть у реченнях числівники, до кожного поставте питання.

1. За площею Україні належить 40 місце у світі. На заході з Україною мають спільні державні кордони 5 країн (*З календаря*). 2. Найбільшою річкою України є Дніпро. Із загальної довжини понад 2000 км на Україну припадає 900 км (*З енциклопедії*).

Зберіть інформацію про площу та населення вашого міста (села). Числа запишіть словами. Підготуйте усну розповідь «Моя мала батьківщина в цифрах».

46. Перепишіть. До кожного з числівників поставте питання, визначте його відмінок.

1. Одна Батьківщина, і двох не буває (*М. Бакая*). 2. Кожна з п'яти пелюсток барвінку має своє значення. Вони означають красу, ніжність, пам'ять, злагоду та вірність (*Ф. Мамчур*). 3. Як рушав козак у далеку путь, узяв дев'ясилу і мав сили за дев'ятьох (*М. Павленко*).

Як змінюються числівники?

Чи пам'ятаєте ви героїв дитячих книжок — хлопчика Барвінка і дівчинку Ромашку? Чому, на вашу думку, автор «оживив» саме ці рослини? Обговоріть.

47. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Визначте числівники, до кожного поставте питання (*усно*).

1. Якщо не взятися за справу д..сятьма пальцями, вона на десять років ро..тягнеться (*Народна творчість*). 2. Батьки не боялись важкої роботи, щоденно трудились до с..омого поту (*В. Ковалівський*). 3. С..редній вік лісів України налічує тридцять п'ять — сорок років (*З газети*). 4. Тарасові Шевченку в різних куточках з..мної кулі встановлено вісімсот пам'ятників (*З Вікіпедії*).

Як ви розумієте вислів «*працювати до сьомого поту*»? Усно складіть із ним речення.

Що таке Вікіпедія? Звіртеся з Тлумачним словничком.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Яка частина мови називається займенником? Наведіть приклади.
- Замість слів якої частини мови вживаються займенники? Поясніть назву *займенник*.
- Яка роль займенників у мовленні?
- Які займенники називають особовими? Чому?
- Як змінюються займенники?
- Яка частина мови називається числівником? Наведіть приклади. На які питання відповідають числівники?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

ВИМО́ГИ ДО МОВЛЕННЯ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ

48. Прочитайте текст спочатку мовчки, потім уголос. Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.

У темному лісі живе дід Осінник. Спить на сухому листі, **сторожко** прислухається до пташиного співу. Як тільки почує сумну журавлину пісню — курли-курли, — підводиться й каже:

— Прийшла моя година. Відлітають до теплого краю журавлі!

Виходить з лісу дід Осінник — сірий, у сивому дощовику. Де пройде, там листя жовтіє й опадає на землю. Виходить на **узлісся**, прихиляється до дуба й тихо-тихо щось **мугиче**.

Це не пісня, а осінній вітер... Коли дід співає, його борода росте, розвівається за вітром. Ось вона вже простяглася луками. Посіріли луки.

— Осінній туман,— кажуть люди.

І не здогадуються, що це борода діда Осінника.

В. Сухомлинський.

- Визначте тему тексту.
- Колективно складіть план тексту, запишіть його. Усно перекажіть текст за планом.
- Розкажіть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдалися, виконуючи вправу.

49. Розгляньте таблицю. Розкажіть, яким має бути мовлення.

ВИМОГИ ДО МОВЛЕННЯ	
Доречність	Необхідно враховувати умови спілкування: офіційними чи неофіційними є обставини, розуміти зацікавлення адресата мовлення
Змістовність	Слід підпорядковувати висловлювання заздалегідь визначеним темі (змістові) та головній думці (висновкові, який має зробити адресат)
Послідовність	Думки треба викладати чітко і послідовно
Точність	Слова необхідно вживати відповідно до їхніх значень
Правильність	Необхідно правильно добирати слова, будувати речення, вимовляти слова
Багатство	Потрібно вживати різноманітні мовні засоби (слова, речення тощо)
Вира́зність	Думки треба передавати яскраво й образно
Одна з найважливіших вимог до мовлення — це його точність, що виявляється передовсім у вживанні слів відповідно до їхніх значень. Точність мовлення розвивається в роботі зі словниками.	

Розкажіть, як минув ваш вихідний день. Дотримуйте вимог до мовлення.

§ 6. ДІЄСЛОВО. ПРАВОПИС *-ться, -шся* В КІНЦІ ДІЄСЛІВ. ГОЛОСНІ В ЗАКІНЧЕННЯХ ДІЄСЛІВ

50. Прочитайте. Визначте дієслова, поставте до кожного питання.

Дозволь дати тобі деякі поради щодо спілкування.

Частіше посміхайся. Посмішка нічого не коштує, але багато дає.

Частіше вимовляй ім'я свого співрозмовника. Для нього воно звучить, як найсолодша музика.

Не роби спроб перевиховати свого співрозмовника Утримуйся від того, щоб прямо вказувати на його помилки. Це може налаштувати співбесідника проти тебе. Поважай його думку, і він буде поважати твою.

Нехай більшу частину часу говорить твій співрозмовник. Дай йому таку можливість! У цьому виявлятиметься твоя **ввічливість** і **тактовність**. Слово «я» вимовляй зрідка й тихо.

З журналу.

- Визначте дієслова в неозначеній формі. Чи вказують вони на час, число, особу?
- Як ви розумієте значення виділених слів? Звіртеся зі Словничком спілкування.
- Поясніть, чи завжди ввічливість допомагає в спілкуванні? Чому?

51. Прочитайте. Визначте дієслова, до кожного поставте питання. Укажіть дієслова минулого, теперішнього та майбутнього часу.

1. У самісінькім центрі Європи ми **жили**, живемо й будем жить (*В. Мордань*). 2. По світі широкому буде та пісня літати (*Леся Українка*). 3. Журавлі пролітали над бором, із ріднею прощалися хором (*М. Пригара*). 4. Чи пам'ятатимуть дерева, що я під ними **ходив**? (*М. Самійленко*). 5. Народ свою минувшину повік не забуде. Ми були, ми є під небом і ми далі будем (*Б. Колодій*).

- Визначте число та особу виділених особових дієслів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У дієсловах на *-ть, -ться* пишуть знак м'якшення: *пишуть, пишеться.*

Не пишуть знак м'якшення в дієсловах на *-ш, -шся:* *пишеш, запишешся.*

52. Перепишіть загадки, відгадайте їх. Замість крапок уставте, де потрібно, знак м'якшення.

1. Дві сестри до осені зеленіют.., потім одна червоніє, а друга чорніє. 2. Мене просят.. і чекают.., а як прийду — утікают... 3. Йде слідом за тобою, утікай — не утечеш.., доганяй — не доженеш... 4. Стоїт.., колихает..ся, головою величает..ся, а торкнеш.. — кусает..ся. 5. Сіла зграя пташенят на п'ят.. дротенят. Якщо ти їх упізнаєш.., то мелодію зіграєш...

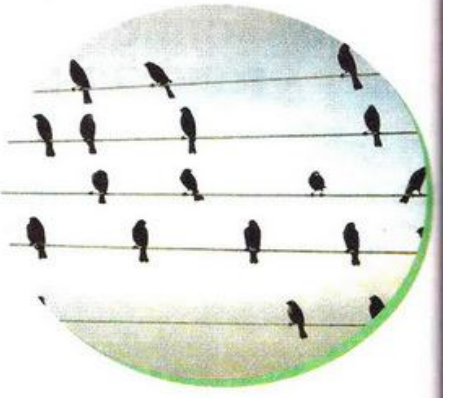

ДОВІДКА

Дощ. Порічка й чорна смородина. Будяк. Тінь. Ноти.

53. Роздивіться таблицю. Скориставшись нею, визначте дієвідміни поданих дієслів. Запишіть дієслова в дві колонки за дієвідмінами.

Закінчення у формі III особи множини теперішнього часу	Дієвідміна	Приклади
-уть, -ють	I	*пишуть, читають*
-ать, -ять	II	*бачать, білять*

Живуть, біжать, співають, радіють, летять, колишуть, радять, товчуть, сидять, допомагають, просять, стережуть, мостять, сплять, підтримують, їздять, палять.

! В особових закінченнях дієслів першої (I) дієвідміни пишуть літери *е, є*: *жнеш, даєш.*

У закінченнях дієслів другої (II) дієвідміни пишуть літери *и, ї*: *летиш, стоїш.*

54. Визначте дієвідміну кожного дієслова. У якій формі потрібно для цього його поставити? Поясніть написання особових закінчень дієслів.

Знаєш, мириш, радієш, дзвениш, вимикаєш, виходиш, можеш, говориш, робиш, ріжеш, точиш, любиш, клеїш, вабиш, в'яжеш, везеш, колишеш, плетеш, радиш, стережеш.

55. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Поясніть написання особових закінчень дієслів.

1. Удар забува..ться, а слово пам'ята..ться. 2. Рана заго..ться, зле слово — ніколи. 3. Слово до слова — злож..ться мова. 4. Що вимов..ш язиком, того не виб'єш і кілком. 5. Бурчанням надокуч..ш, прикладом науч..ш. 6. Лихого язика аршином не зміря..ш. 7. Як ма..ш брехати, то краще мовчи. 8. Менше говори, то більш почу..ш.

Поясніть уживання і невживання в дієсловах знака м'якшення.

Які прислів'я стосуються спілкування? Розкрийте їхнє значення.

• *Не* з дієсловами

56. Перепишіть, знімаючи риски. Поясніть написання дієслів з *не.*

1. Не/зітхай, а працюй, марно часу не/гай! (*Б. Грінченко*). 2. Не/**гайся** у добрі. Не/обізлися в горі (*Т. Севернюк*). 3. Не/попадайся в сіть брехні (*В. Черепков*). 4. Я в ніжну душу не/впускаю страшну байдужості іржу (*С. Келар*).

Значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словничком.

57. Перепишіть прислів'я, на місці крапок додаючи дібрані з довідки дієслова з *не.*

1. За воду ... . 2. До чужого рота ворота ... . 3. Чужим добром ... . 4. Не полізеш у вогонь, то ... . 5. Вода в решеті ... . 6. Кисла яблуня солодке яблучко ... . 7. Брехнею світ пройдеш, та назад ... .

ДОВІДКА

Не вродить. Не дякують. Не забагатієш. Не обпечешся. Не застоїться. Не вернешся. Не приставиш.

58. Перепишіть, уставляючи пропущені літери *е (є)* **або** *и (ї)* **та знімаючи риски. Поясніть написання особових закінчень дієслів.**

1. Щедрість материнських добрих рук ми ще у житті не/оцінили (*Д. Луценко*). 2. Ти ріки поверта..ш і зсува..ш гори. Але дозволь почути, як ти з матір'ю говор..ш (*Д. Чередниченко*). 3. З ким ти поділ..ш вірную розмову? (*Л. Боровиковський*). 4. Нехай не/**ятрять прикрощі** душі! Нехай квітує щирість поміж нами (*М. Луків*).

Значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.

§ 7. ПРИСЛІВНИК. ПРАВОПИС ВИВЧЕНИХ ПРИСЛІВНИКІВ

59. Прочитайте. Поставте питання до виділених слів. Що вони означають? Які це частини мови?

Удосвіта дві хмароньки зустрілися **вгорі**
І **мовчки** зупинилися, як Божих дві зорі.
Хотілось їм зостатися, **удвох** прожити вік,
А вітер злий сміявся вже десь **збоку** біля них.
І стали **тихо** плакати дві хмароньки ясні,
І сльози їхні падали, сріблясті і рясні.

Олександр Олесь.

Яка частина мови називається прислівником?

60. Прочитайте. Випишіть прислівники разом зі словами, із якими вони пов'язані за змістом. У дужках запишіть питання, на яке вони відповідають. Що означає кожен прислівник?

ЗРАЗОК *Створила (як?) мовчки.*

1. Природа мудра все створила мовчки (*Л. Костенко*). 2. Тумани пролягли врізнобіч (*Г. Бідняк*). 3. Осінь вже підходить крадькома (*Н. Забіла*). 4. Навшпиньки осінь вирушає в путь (*Т. Катрич*). 5. Недавно тут гойдалися жита. Тепер стерня лелеці ноги коле (*М. Луків*).

61. Перепишіть, знімаючи риски. Поясніть написання прислівників. Укажіть однозвучні з прислівниками іменники з прийменниками.

1. У/горі над нами чисте небо (*З. Красуляк*). 2. Богатир сховав скарб у/горі Кичері (*Народна творчість*). 3. Дорога йшла з/гори на/гору, над самою річкою (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Правда як олія, завжди на/гору спливає.

62. Прочитайте. Перепишіть, знімаючи риски. Підкресліть прислівники разом із тими словами, з яким вони пов'язані за змістом.

1. На/пам'ять всі скаржаться, а на розум — ніхто. 2. На/пам'ять знаю, що склерозу не маю. 3. Поглянь на/двір — знатимеш, який хазяїн. 4. Хвалений борщ на/двір виливають. 5. Зуби з язиком во-

рогують, а живуть у/купі. 6. Кожна курка у/купі своїй господиня (*Народна мудрість*).

Складіть казку про пригоди мандрівника Дієслова та майстра Прислівника. Розкажіть її у класі.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Яка частина мови називається дієсловом? Наведіть приклади.
- Яку особливість має неозначена форма дієслова? На яке питання відповідає?
- Форми яких часів мають дієслова? Наведіть приклади.
- Як змінюється дієслово?
- Скільки дієвідмін мають дієслова? Як визначити дієвідміну дієслова?
- Яким чином написання закінчень дієслів залежить від дієвідміни?
- Як пишуть дієслова з *не*? Наведіть приклади.
- Яка частина мови називається прислівником? Наведіть приклади.
- На які питання відповідають прислівники?
- Чи змінюються прислівники? Підтвердіть прикладами.

§ 8. ПРИЙМЕННИК. СПОЛУЧНИК

63. Роздивіться таблицю. Поясніть, чому прийменник і сполучник не належать до самостійних частин мови.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ			
Частина мови	**Для чого слугує**	**На яке питання відповідає**	**Як змінюється**
Прийменник	Для зв'язку слів		Не змінюємо
Сполучник	Для зв'язку слів і речень		Не змінюємо

64. Прочитайте вірш. Визначте в його тексті прийменники та сполучники. Яка їхня роль у мовленні?

Жив один лис, який умів писати,
і він писав у шкільному зошиті про осінь,

носив під пахвою зошит
і олівець за вухом, і сідав на пні,

коли бачив, що ще один лист упав,
або бачив гніздо птахів.

Коли мерзли пальці та груди,
грівся над багаттями глиняних круч.

Коли лягав спати, зошита клав під голову
і згадував, що він побачив за увесь день.

А одного ранку прокинувся, побачив сніг
і заховав він зошита до наступної осені.

В. Голобородько

Як ви гадаєте, де жив герой вірша — лис? Розкажіть про це двома-трьома реченнями. Визначте в цих реченнях прийменники та сполучники.

- Які почуття викликав у вас лис? Звіртеся зі Словничком почуттів.

65. Перепишіть прислів'я, знімаючи риски. Виділіть у словах однозвучні з прийменниками префікси. Поясніть, як ви відрізняєте прийменники від однозвучних префіксів.

1. Без/діла псується сила. Без/ділля псує людину. 2. Знання в через/плічнику не носити. Через/плече всього світу не оглянеш. 3. Степ без/межний, як дим. Поле без кінця й без/меж. 4. Позичив у/Сірка очі, та й байдуже! У/надився, як свиня в моркву.

Розкрийте значення двох перших прислів'їв.

66. Перепишіть, розставляючи пропущені коми перед сполучниками *а, але.*

1. Думки рухай не язиком а розумом. 2. Око бачить далеко але серце чує глибоко. 3. Дім силою будують але розумом скріплюють. 4. Серце співає а душа радіє. 5. Працюй плечима а не очима. 6. На словах він Дніпро перепливе а сам і калюжі не переступить. 7. Очі без душі сліпі а вуха без серця глухі.

Які зі сполучників з'єднують слова? Які — частини складного речення? Поясніть.

67. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені слова.

1. Хліб наснажує тіло, ... книжка вдосконалює розум. 2. Розуму ... гроші не купиш. 3. Сила все ламає, ... розум упорядковує. 4. Совість ... розум прикрашають людину. 5. Здоровієш ... сміху, хворієш ... гніву. 6. Сила ... голови шаліє, ... розум ... сили мліє. 7. Золото добувають ... землі, ... знання одержують ... книжок. (*Народна творчість*).

Визначте, якими частинами мови є вставлені вами слова. До самостійних чи службових частин мови вони належать?

- Для чого слугують прийменники? Що можуть поєднувати сполучники?

Роздивіться плакат «Українська мова — мого життя основа». Складіть список книжок, які ви вважаєте важливими для свого розвитку. Обговоріть його з однокласниками.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Яка частина мови називається прийменником? Наведіть приклади прийменників.
- Яка роль прийменника в реченні?
- З якими частинами мови поєднуються прийменники?
- Як пишемо прийменники з іншими частинами мови?
- Яка частина мови називається сполучником?
- Що може поєднувати сполучник?
- Чому прийменник і сполучник є службовими частинами мови?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТЕКСТ І ЙОГО ОЗНАКИ. ТЕМА ТА ГОЛОВНА ДУМКА ТЕКСТУ. ПОДІЛ ТЕКСТУ НА МІКРОТЕМИ ТА АБЗАЦИ

68. Прочитайте мовчки. У якій колонці вправи подано окремі речення? У якій — текст? Визначте тему та головну думку цього тексту.

I. В Україні виявлено поклади понад ста одинадцяти видів корисних копалин. Починаючи з VIII століття, українські землі на чолі з Києвом стали центром Руської землі. Озеро Світязь має унікальну форму, з висоти пташиного польоту воно нагадує величезного мамонта, який приліг відпочити. Нині до складу України входять Автономна Республіка Крим, 24 області та два міста загальнодержавного значення: Київ і Севастополь. Українське козацтво утворилося наприкінці X століття.

II. Україна — держава у Східній Європі. На Європейському континенті це друга країна за величиною (після Росії) та найбільша країна, чия територія повністю розташована у Європі. Площа її становить понад шістсот тисяч км^2. Україна межує з Росією, Білоруссю, Польщею, Словаччиною та Угорщиною, Румунією та Молдовою. На півдні і південному сході омивається Чорним й Азовським морями. Розташування України — надзвичайно зручне.

До запису, який є текстом, доберіть заголовок.

Текст — це група речень, об'єднаних між собою змістом та граматично.

Змістову єдність тексту забезпечує наявність у ньому теми та головної думки.

Тема тексту — це його зміст, те, про що (або про кого) в ньому йдеться.

Головна думка тексту — те, заради чого його було створено (*чого він навчає, до чого закликає, від чого застерігає*).

Заголовок тексту стисло передає його тему або головну думку.

Граматично речення в тексті пов'язані таким чином:

- **речення розташовані в певній послідовності;**
- **речення поєднані інтонаційно.**

Текст має таку будову: початок (зачин), основну частину та кінцівку.

Зачин готує до сприйняття того, про що йтиметься в тексті. В основній частині розкривається зміст тексту (його тема). Кінцівка — це завершення тексту, своєрідний підсумок усього висловленого.

69. Подані речення запишіть у такій послідовності, щоб вони утворили текст.

Десна вранішню зорю проспала. Так батько помирив своїх дітей. Коли діти виросли, Лиман вирішив передати їм свої володіння. Тільки ступила в братів слід, як обидва стали річками. Жив колись богатир Лиман, були в нього дочка Десна та син Дніпро. Спадок мав одержати той, хто прийде перший. Першим прийшов до батька Дніпро. Благословив його батько і віддав свої землі. Погналася сестра за братом.

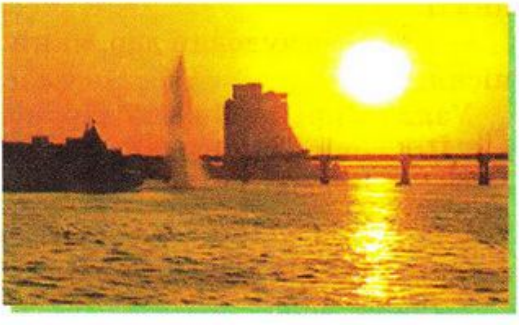

- Визначте тему та головну думку утвореного тексту.
- Доберіть до тексту заголовок, який передає його тему.
- Роздивіться фотографію. Розкажіть про улюблену річку.

Тему тексту автор розкриває поступово, він переходить від однієї частини теми до іншої.

Частина загальної теми тексту називається мікротемою. Таких мікротем може бути більше або менше, залежно від складності та обсягу тексту.

Мікротему розкривають кілька речень тексту. Частина тексту, об'єднана однією мікротемою, називається абзацом. Кожен абзац записують з нового рядка.

Серед речень абзацу завжди є речення, найбільш значуще за змістом, його називають тематичне. Саме це речення передає ключову думку і містить так звані ключові (головні для розуміння змісту) слова. Саме в цьому реченні сформульовано мікротему тексту (частину його загальної теми), яку розкриває абзац.

Скласти план тексту — означає визначити в тексті мікротеми, чітко та стисло їх сформулювати. Мікротеми тексту — це пункти його плану.

70. Прочитайте текст, визначте його загальну тему. Доберіть заголовок, який передає тему тексту. Визначте та сформулюйте мікротеми тексту (пункти плану). План запишіть.

Вирішив Господь Бог наділити народи світу талантами. Французам дав елегантність і красу. Італійці одержали особливий хист до музики. Німцям дісталися дисципліна та порядок.

Обдарував Бог усіх і сів спочити. Раптом побачив Він у куточку босу дівчину у вишиванці та віночку. Вона гірко плакала, бо не дістала Божого дарунку. Прийти вчасно завадила їй робота в полі. Це була Україна.

Сумна дівчина хотіла вже йти, але Бог підняв правицю й зупинив її.

— Є в мене чудовий дар, який уславить тебе на цілий світ. Це — пісня.

Узяла Україна Божий дарунок і міцно притиснула його до серця. Поклонилася низенько Всевишньому і радісно понесла пісню своєму народові.

Народна творчість.

- Чи допоміг вам скласти план тексту поділ його на абзаци? Яким чином?
- У кожному пункті записаного вами плану визначте головні за змістом слова. Їх називають ключовими.
- Поясніть уживання великої літери.

71. Роздивіться таблицю. Визначте мовні засоби, за допомогою яких пов'язані між собою речення поданого нижче тексту (ці слова виділено).

РЕЧЕННЯ В ТЕКСТІ ПОВ'ЯЗУЮТЬСЯ ЗА ДОПОМОГОЮ:	
займенників	*Українці люблять калину.* *Вона росте у лузі, в полі, біля криниць.*
сполучників	*Калиною прикрашали весільний коровай,* *бо ця рослина — символ жіночої долі.*
синонімів	*Люди милуються калиною. Рослина* *невимовно гарна будь-якої пори року.*
повторів слів	*Калину застосовують у народних обрядах.* *Калину вишивають на рушниках і сорочках.*
спільнокореневих слів	*Калину використовує медицина.* *Медики лікують нею різні недуги.*

Дівчина Калина збирала в лісі ягоди. Раптом **вона** побачила, **що** до села йдуть вороги. Побігло **дівча** й попередило односельців.

Сміливо кинулись до бою козаки, **але** нападників було набагато більше. Спалили **вороги** село. Дівчину Калину **вони** покарали, **бо** оповістила вона людей про напад.

На тому місці, де дівчину стратили, виріс чудовий кущ. **Його** назвали ім'ям дівчини — калиною. Люблять і пам'ятають **її** люди.

Калина стала оберегом українців, символом рідної землі та дівочої вроди.

Народна мудрість.

- Значення слів *оберіг і символ* з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- Визначте тему та головну думку тексту.
- Укажіть у тексті зачин і кінцівку.
- Роздивіться ілюстрацію. Поясніть, яка роль калини в житті українців. Які ще обереги України ви знаєте? Розкажіть про них.
- Підготуйте комп'ютерну презентацію «Без верби та калини нема України».

Катерина Штанко. З ілюстрацій до українських народних казок

72. Прочитайте висловлювання. Чи є воно текстом? Свою думку доведіть. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

У гуцульського майстра-різьбяра виростала гарна й струнка, як смерічка, дочка Анничка. Полюбила дівчина юнака Василя з сусіднього села.

Не хотів старий майстер видавати свою дитину заміж у інше село. Був він удівцем і найбільше боявся лишитися самотнім.

Якось старий різьбяр крадькома пішов за Анничкою, коли та вийшла з дому. Коли дівчина з юнаком зустрілися на краю крутого кам'янистого схилу, вийшов старий до них із лісу.

Дівчина любила батька і була слухняна. Побачивши, як тато розгнівався, вона в розпачі кинулася тікати крутим схилом. Каміння ковзнуло під ногами, і дівчина білим птахом полетіла в прірву.

— Анничко, там круто! — закричав Василь.

Гори підхопили той вигук і ніби зітхнули глибоко: «Там круто... круто... руто... руто... о-о-о!»

Рутою назвали рослину, яка вперше виросла на тій скелі, а потім розрослася по всіх Карпатах.

Народна мудрість.

- Визначте та сформулюйте мікротеми тексту (пункти плану). План запишіть.
- Усно перекажіть текст за планом.
- Яку ви знаєте пісню про червону руту? Які почуття викликає у вас ця пісня? Звіртеся зі Словничком почуттів.

Як визначити, чи є висловлювання текстом

Щоб з'ясувати, чи є висловлювання текстом, поміркуйте, чи відповідає воно таким вимóгам:

- чи пов'язані всі речення висловлювання за змістом (у такому разі можна визначити загальну тему);
- чи наявна у висловлюванні головна думка;
- чи розташовані речення в певній послідовності (якщо порядок речень порушити, висловлювання втратить зміст);
- чи пов'язані речення висловлювання між собою за допомогою займенників, сполучників, синонімів, повторів, спільнокореневих слів.

ВІДОМОСТІ З СИНТАКСИСУ І ПУНКТУАЦІЇ

Що потрібно знати:

у чому полягає різниця між словосполученням і реченням; члени речення головні та другорядні; однорідні члени речення, узагальнювальні слова при них; звертання, вставні слова; «відоме» та «нове» в реченнях тексту

Чого треба навчитися:

визначати головне й залежне слова у словосполученні, головні й другорядні члени речення; правильно розставляти розділові знаки в реченнях

Що треба запам'ятати:

особливості будови розповіді; як писати лист, надписувати конверт

Над чим варто замислитися:

Синтаксис — це душа мови.

Максим Рильський

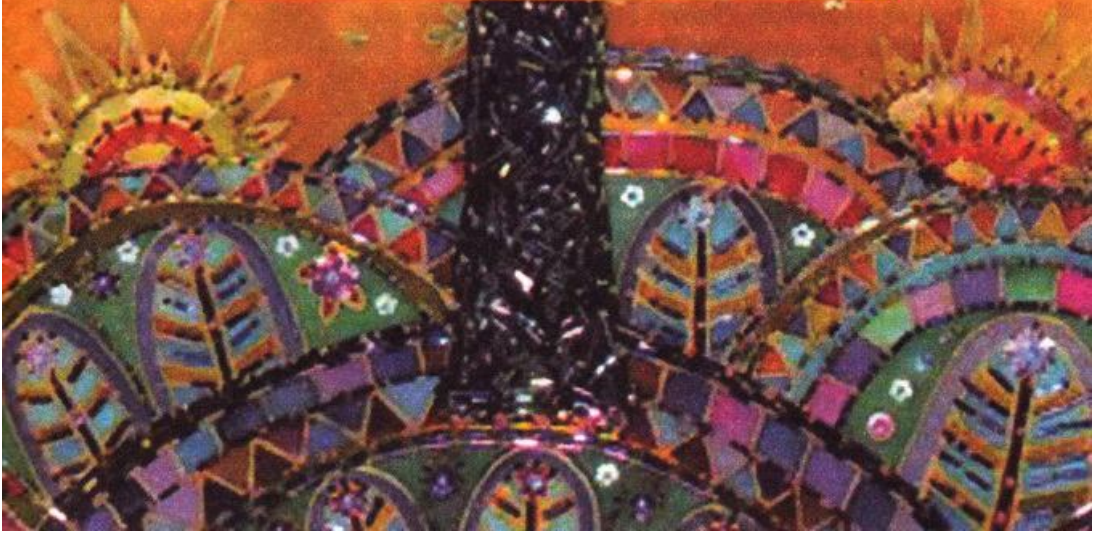

73. Прочитайте вірші Тамари Коломієць спочатку мовчки, потім уголос.

Жовтень

Осінь відеречка
З фарбою носить,
Жовтня-підмайстра
Припрошує-просить:
— Йди пофарбуємо
Листя уранці
В золото щедре,
В буйні багрянці!
Ще й покладемо
На трави сьогодні
Інею першого
Срібло холодне.
Яблука пізні
Складають до **тайстри**
Малярка — осінь
І жовтень — підмайстер.

Листопад

— От і все,— сказала осінь. —
Потрудилися, і досить!
Нелегкі вдалися дні,
Відпочить пора мені.
Недоробки ж тут і там,
Листопаде, впорай сам... —
Ходить, ходить листопад,
Заглядає в кожен сад,
Оглядає кожен ліс,
Перебродить верболіз,
Одчиня вітрам ворота,
Мовить їм:
— З ясного злота
Розстеляйте килими!
А для кого?
Для зими.

- Чи можна сказати, що кожен текст складається з речень, а кожне речення — зі словосполучень?
- Який розділ науки про мову вивчає словосполучення та речення?
- Як ви зрозуміли значення виділеного слова? Перевірте себе за Тлумачним словничком.
- Роздивіться зображення лялькимо́танки. Поясніть, чому автор дав їй ім'я Дівчинка-осінь. Як ви уявляєте зимову або весняну ляльку? Розкажіть про це.

Синтаксис — розділ науки про мову, який вивчає словосполучення та речення.

Пунктуація — розділ науки про мову, який вивчає вживання розділових знаків у реченні й тексті на письмі.

74. Поясніть, для чого слугують розділові знаки. Чи допомогли вони вам прочитати й зрозуміти вірші? За потреби скористайтеся підказкою.

ПІДКАЗКА

Розділові знаки вживають для того, щоб:

- тому, хто читає, полегшити розуміння писемного мовлення;
- тому, хто пише, допомогти чітко викладати свої думки в письмовій формі.

В українській пунктуації вживають такі розділові знаки:
крапка — .
кома — ,
знак питання — ?
знак оклику — !
двокрапка — :
тире — —
дужки — ()
лапки — « »
крапка з комою — ;
три крапки — ...

75. Прочитайте запитання і дайте на них відповіді:

- Які розділові знаки вживають у кінці речення? Яка їхня роль?
- Які розділові знаки вживають у середині речення? Навіщо?
- Як пов'язані розділові знаки й усне мовлення людини?

Зупинки в мовленні називають паузами. Мелодійний лад вимóви називають інтонацією.

Розділові знаки, які ставлять у кінці кожного з речень, вказують на паузи (зупинки) між реченнями. Ці ж знаки вказують, з якою інтонацією (окличною, неокличною) треба вимовляти речення. Розділові знаки в середині речення також позначають паузи та визначають інтонацію.

Інтонація, крім пауз, ураховує силу звучання голосу (гучність), темп (швидкість) мовлення, зміну висоти голосу.

Саме зміни інтонації роблять усне мовлення вирáзним.

§ 9. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ. ГОЛОВНЕ Й ЗАЛЕЖНЕ СЛОВА В СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

76. Прочитайте слова та словосполучення.

Бібліотека — шкільна бібліотека. Читати — читати уважно. Розмовляти — розмовляти українською. Навчатися — навчатися в п'ятому класі.

Що точніше називає предмет, ознаку або дію — слово чи словосполучення?

Словосполучення, як і слово, вживають для називання предметів, їхніх ознак, ознак дій. Проте порівняно зі словом словосполучення є точнішим.

ПОРІВНЯЙТЕ:	
СЛОВО	СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ
підручник урок писати	підручник з мови урок літератури писати диктант

Словосполучення складається з двох і більше слів, одне з яких головне, а друге (або інші) — залежне.

Як розрізняють у словосполученні головне та залежне слово? Від головного слова до залежного ставлять запитання. На письмі головне слово позначають знаком X.

Наприклад:

x → книжка (*яка?*) цікава:

x → співати (*що?*) пісню:

x → очі (*чиї?*) мамині:

x → говорити (*як?*) упевнено

77. За допомогою питань установіть змістовий зв'язок між словами в поданих словосполученнях. Словосполучення запишіть, позначте головні слова.

ЗРАЗОК *Цікава вправа.*

Усна відповідь; одержати оцінку; наполеглива праця; відчували відповідальність; оцінила справедливо; працювали охоче; допоміг товаришеві; вивчати старанно; непрості запитання; підтримати однокласника; відпочити на перерві; готувати уроки; домашні завдання; записати до щоденника.

Із двома-трьома словосполученнями усно складіть речення.

Слова в словосполученні пов'язані:

- **за змістом** (за допомогою питання від головного слова до залежного);
- **граматично** (за допомогою закінчень (*мамина пісня; маминою піснею; мамині пісні*) або за допомогою закінчень і прийменників одночасно (*у маминій пісні; з маминими піснями*).

78. Перепишіть словосполучення. В кожному зі слів виділіть закінчення. Назвіть прийменники. Який зв'язок забезпечують закінчення або одночасно закінчення й прийменники між словами в словосполученні?

Сонячне проміння; осіннім ранком; уважних читачів; із тлумачного словника; перед наступним уроком; з цікавою книжкою.

Словосполучення бувають непоширені та поширені.

Непоширені складаються з двох слів (головного й залежного).

Наприклад: *корисний словник, читати вголос.*

Поширене словосполучення складається з трьох і більше слів. Одне й те саме слово може бути головним (від нього ставлять питання до залежного слова) і залежним (до нього ставлять питання від іншого головного слова).

Наприклад: *збірка дитячих віршів; готуватися до свята рідної мови.*

79. Запишіть спочатку непоширені словосполучення, потім поширені. Поясніть різницю між ними.

Шкільний товариш; вірна дружба; мати друзів серед однокласників; допомогти сусідові по парті; готуватися до контрольної роботи; тестове завдання; дотримати даного другові слова; щира приязнь; дружити віддано.

80. Випишіть лише словосполучення. Скористайтеся підказкою.

Святковий день; біля школи; учні зібралися; школярі прийшли; новий підручник; гомоніли голосно; про канікули; книжки і зошити; мишка від комп'ютера; світова література.

ПІДКАЗКА

До словосполучень не належать:

- поєднання іменників або займенників із прийменниками (*після уроків; перед тобою*);
- слова, які виступають головними членами речення (*учні читають; настав вечір*);
- слова, незалежні одне від одного (*квіти і трави; сучасний і цікавий; читають і пишуть*).

81. Випишіть лише словосполучення, у кожному знаком X позначте головне слово.

Вдячний читач; читати й перечитувати; читати вголос; школяр прочитав; незабутня книжка; прочитали та запам'ятали; дитина зачиталася; сучасне видавництво.

82. У вказаній послідовності зробіть синтаксичний розбір (*усно*) таких словосполучень: *батькова порада; написати вірш; співати дзвінко.*

1. Назвіть головне й залежне слова.
2. Поставте запитання від головного слова до залежного.
3. Визначте, якими частинами мови виражені головне й залежне слова.
4. Укажіть, як граматично пов'язане головне слово із залежним: за допомогою тільки закінчення або за допомогою закінчення та прийменника одночасно.

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

У словосполученні *щедра осінь* головне слово — *осінь*, залежне — *щедра*. *Осінь* (яка?) *щедра*.

Головне слово виражене іменником, залежне — прикметником.

Граматично залежне слово пов'язане з головним за допомогою закінчення *-а*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

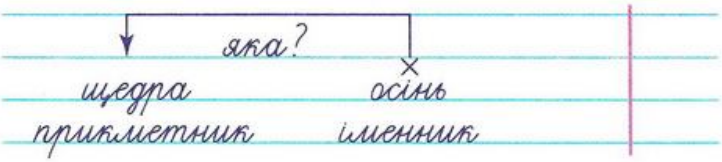

83. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Випишіть із речень два словосполучення, зробіть їх синтаксичний розбір (*письмово*).

1. Красива осінь виш..ває клени ч..рвоним, жовтим, срібним, золотим (*Л. Костенко*). 2. В..шиває осінь по канві з..леній золоті квітки. Квіти ож..вають, із д..рев спадають жовті нагідки́ (*Олександр Олесь*). 3. Л..тить до вирію, до теплої мети гусей згуртованих черга ш..рококрила (*М. Рильський*).

У мовленні найчастіше вживають вільні (синтаксичні) словосполучення: *дивитися вперед; дивитися уважно; дивитися на небо*.

Вільні словосполучення слід відрізняти від стійких (фразеологічних) словосполучень.

Стійкі словосполучення за значенням дорівнюють або одному слову (*дивитися звисока — зазнаватися*), або словосполученню (*дивитися правді у вічі — бути щирим*).

84. З кожного рядка випишіть стійке словосполучення, яке за значенням дорівнює одному слову або словосполученню.

- Спіймати зайця; спіймати облизня; спіймати метелика.
- Мокра курка; сита курка; прудка курка.
- Коса заплітається; дівчина заплітається; язик заплітається.
- Як камінь у воді; як риба у воді; як водорості у воді.

ДОВІДКА

Зазнати невдачі. Безвольна, нерішуча людина. Вільно, упевнено. Невиразне або через силу мовлення.

85. Перепишіть, вибравши з дужок слово, яке утворює з поданим стійке словосполучення.

Узяти (книжку, стілець, моду); читати (оповідання, нотації, афіші); кусати (хліб, яблуко, лікті); наламати (дров, дерев, парканів).

Поясніть значення стійких словосполучень. За потреби скористайтеся довідкою.

ДОВІДКА

Вчинити необдумано. Призвичаїтися, звикнути. Шкодувати. Дорікати.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ГОВОРІННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

Складіть і розіграйте діалог між двома товаришами, які діляться враженнями від переглянутого мультфільму. Використайте деякі з поданих у рамці стійких словосполучень.

За вуха не відтягнеш; хлібом не годуй;
волосся стає дибки; похололо на душі;
ложка дьогтю в бочці меду.

Кадри з мультфільмів
«Лис Микита» та «Як козаки у футбол грали»

Складіть і розіграйте діалог між двома по́другами, які розповідають одна одній про улюблених героїв книжок. Використайте деякі з поданих у рамці стійких словосполучень.

Запало в душу, силою не відтягнеш,
зачепило за живе; серце завмирає.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ · ПИСЬМО

ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ

86. Прочитайте. Доведіть, що подане висловлювання є текстом. Скористайтеся пам'яткою на с. 48.

Дорогий подарунок

Після перемоги над ворогами повертався князь Святослав із військом до Києва. Їхали дружинники понад Дніпром.

Старі й малі вийшли вітати своїх захисників. Кожен ніс їм якийсь подарунок. Хтось дарував свіжу паляницю, хтось глечик духмяного меду. Хтось підносив гострий меч, пухнасте хутро впольованого звіра.

А одному хлопцеві не було чого подарувати. Підбіг він до Дніпра, набрав у пригорщу води й простягнув князеві.

Пильно поглянув Святослав у вічі хлопцеві. Тоді наказав подати золоту чашу й прийняти дорогоцінний подарунок.

Вода Славути для кожного українця священна.

За М. Янком.

Георгій Якутович.
Князь Святослав

- Визначте тему та головну думку тексту.
- Укажіть у тексті зачин і кінцівку.
- Розкажіть, як скласти план тексту. Поясніть, чому для переказування тексту складання плану обов'язкове.
- Яким ви уявляєте князя Святослава? Роздивіться ілюстрацію. Чи збіглися ваші уявлення з образом, створеним художником? Поясніть.

Готуючись і до усного, і до письмового переказу, потрібно скласти й записати план тексту. План допомагає виділити у змісті тексту головне (мікротеми) і зазначити послідовність викладу думок.

Переказ буває докладний і стислий.

Докладний переказ — це повна й найбільш близька до тексту передача почутого або прочитаного. До докладного переказу тексту ставлять такі вимоги:

- відтворити зміст тексту повно (*нічого не випускаючи*);
- передати зміст тексту послідовно (*не порушуючи порядку подій*);
- відтворити текст правильно (*точно передаючи назви, імена, події та зв'язок між ними*).

Робота над докладним переказом тренує пам'ять, навчає добирати відповідні змістові виражальні засоби мови: слова, граматичні форми слова, словосполучення та речення потрібної будови.

87. Колективно складіть план поданого в попередній вправі тексту і запишіть його. За планом напишіть докладний переказ на чернетці. Ознайомтеся з пам'яткою. Після відповідного доопрацювання чорнового варіанта переказу перепишіть його в зошит.

Як працювати з чернеткою

Прочитавши чорновий варіант переказу, замисліться:

- чи розкриває переказ тему (зміст) прочитаного чи прослуханого вами тексту?
- чи передає він головну думку запропонованого для переказу тексту?

За потреби внесіть виправлення або доповнення.

Звіривши чорновий варіант переказу з планом, зверніть увагу на таке:

- чи не додали ви чогось зайвого (чого не було в тексті)? Якщо додали, викресліть.
- Чи не пропустили ви чогось, що є в тексті, який переказуєте? Якщо пропустили, допишіть.
- Чи відповідає послідовність викладу думок у чорновому варіанті переказу його планові? Якщо послідовність порушено, переставте уривки чорнового тексту в потрібній послідовності.
- Чи дотримували ви абзаців? Краще, якщо абзаци тексту відповідатимуть пунктам плану. Позначте абзаци знаком Z.

Ще раз прочитайте чорновий варіант переказу, звертаючи увагу на:

- **значення слів** (*слова, значення яких викликає сумнів, замініть іншими, близькими за значенням*);
- **написання слів** (*перевірте їхнє написання за орфографічним словником; якщо допущено помилки, виправте їх*);
- **уживання розділових знаків** (*якщо у правильності їх уживання виникає сумнів, перебудуйте речення*).

§ 10. РЕЧЕННЯ

88. Прочитайте народну усмішку вголос за особами. Зі скількох речень складається кожна з реплік діалогу? Назвіть речення, які складаються з групи слів. Прочитайте речення, які складаються з одного слова.

— Петре, склади одне коротке речення. Не забудь: речення має повідомляти думку.

— Гаразд, Миколо Івановичу. Зараз я таке речення придумаю.

— Чекаю.

— Собака голосно гавкає на вулиці.

— А якщо коротше?

— Гав!

Що викликало у вас сміх? Яку помилку допустив школяр?

Речення — найменша одиниця людського спілкування. За допомогою речення формується, виражається і повідомляється думка.

Отже, речення є засобом вираження думки.

Реченням називається слово або група слів, що передають повідомлення, питання або пораду, прохання, наказ.

НАПРИКЛАД:	
повідомлення	*Знання тішить, а незнання смішить.*
питання	*Хто тебе за язик тягне?*
порада, прохання	*Не мни слова, говори чітко.*
наказ	*Не заговорюй зуби!*

Речення може складатися з одного слова або сполучення слів, які поєднуються між собою за змістом та граматично (*за допомогою закінчень і службових слів*).

РЕЧЕННЯ ОФОРМЛЕНЕ ІНТОНАЦІЙНО:	
в усному мовленні	**у писемному мовленні**
Інтонація вказує на початок і кінець речення. Одне речення від іншого відділяється паузою.	Велика літера, з якої починається речення, та розділовий знак у кінці речення вказують на паузи. Інтонація позначається розділовими знаками.

89. Перепишіть, відділяючи речення одне від одного розділовими знаками і великою літерою. Записані речення прочитайте, правильно їх інтонуючи. Що вказує на інтонацію кожного речення? Для чого між реченнями роблять паузи?

знак питання зажурився йому здалося що люди частіше використовують знак оклику чому вони мало ставлять одне одному запитань чому їм більше подобається вигукувати й викрикувати якось знак питання зустрів школярів вони безперервно запитували про щось у дорослих і один в одного знак оклику аж затанцював з радощів він переконався що потрібний людям як приємно бути корисним

Що вказує на інтонацію кожного речення? Для чого між реченнями роблять паузи?

90. З поданих слів, поставивши їх у потрібній формі, складіть речення. Запишіть їх.

1. Відповідальний, бути, слово, за, кожний, свій. 2. Ситуація, обов'язково, враховувати, спілкування, потрібно. 3. Бути, хтось, серйозним, потрібно, з, можна, пожартувати, потрібно, серйозний, а.

Як пов'язані між собою слова в реченні? Поясніть.

Якою мовою, на вашу думку, найкраще користуватися в Інтернеті? Складіть кілька речень на тему «Український Інтернет».

Плакат «Спілкуємося українською в Інтернеті!»

• Граматична основа речення (підмет і присудок)

Речення має граматичну основу. Граматична основа речення — це його головні члени: підмет і присудок.

Підмет — це головний член речення, що означає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

Присудок — це головний член речення, який означає, що говориться про підмет, і відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?*

Підмет підкреслюють однією рискою, присудок — двома.

Наприклад: *Молоденька хмаринка шука в небі хатинку (М. Вінграновський).*

Головні члени речення не становлять словосполучення.

УВАГА! Частка *не* членом речення не виступає. Її підкреслюють разом із членом речення, із яким вона пов'язана за змістом.

Наприклад: *Орел мух не ловить (Народна творчість).*

91. Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки підмет або присудок.

1. Усяка ... своє гніздо знає. 2. За своїм краєм ... болить. 3. Без відваги ... зазнаємо зневаги. 4. З рідної землі і ворона ... . 5. У чужій сторонці не так ... сонце. 6. Рідна земля — золота ... . 7. Воля — найдорожча ... . 8. Козача потилиця нікому не ... .

ДОВІДКА

Ми, мила, колиска, пташка, серце, нагорода, світить, хилиться.

На які питання відповідають підмет і присудок? Якими частинами мови їх виражено?

Чи потрібні у сучасному житті народні прислів'я та приказки? Свою думку обґрунтуйте.

Підмет найчастіше буває виражений:

- іменником: *У рідному краї і серце співає (М. Бакая).*
- займенником: *Душу й тіло ми положим за нашу свободу (П. Чубинський).*

Присудок найчастіше буває виражений:

- дієсловом: *З тобою всюди, кожну мить говорить Україна (П. Осадчук),*
- прикметником (рідше): *І дим батьківщини солодкий (Овідій)* або іменником: *Батько мій вкраїнець зроду (К. Перелісна).*

92. Перепишіть. У кожному реченні визначте й підкресліть граматичну основу. З'ясуйте, якою частиною мови виражено в кожному реченні підмет і присудок.

1. Між корінням жебоніло кришталеве джерело (*Б. Дегтярьов*). 2. Для українця калина наймиліша. Вона — гордість українського садка (*В. Супруненко*). 3. Останні квіти під вікном засипав перший сніг (*М. Луків*). 4. На вербах недалеко чепурились два лелеки (*І. Кульська*).

Укажіть речення, у якому підмет виражено словосполученням.

Речення, граматична основа яких складається з підмета і присудка, називають двоскладними.

Речення, які мають граматичну основу з одного головного члена (тільки підмета або тільки присудка), називаються односкладними.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Двоскладне речення	Односкладне речення
Все Полісся вода залила (*Д. Фальківський*).	Залило водою луки (*В. Сосюра*).
Ожиною терпкою пахне ліс (*Д. Луценко*).	Пахне липою медово (*В. Сосюра*).
Замела усе пороша (*Г. Демченко*).	Снігами землю замело (*Д. Луценко*).
Був ясний ранок (*Л. Мосендз*).	Ранок. Туман (*Ю. Шешуряк*).

93. Прочитайте речення, визначте в кожному головні члени речення. Граматична основа яких речень складається з одного головного члена? Як називають такі речення?

1. Світає. Край неба палає. Соловейко в темнім гаї сонце зустрічає (*Т. Шевченко*). 2. Віє туманами з лугу. Пахне барвінком нічним (*А. Михайлевський*). 3. Добрий вечір одягнув пітьму на плечі (*Л. Вознюк*). 4. Вечоріло. Потяг відходив (*В. Терен*). 5. Осінь. Ліс зашелестів. Опадає листя. Ліс накинув кожушок золотистий (*М. Трохим*).

94. Перепишіть, визначте та підкресліть головні члени речення. Вкажіть односкладні речення з одним головним членом — підметом та з одним головними членом — присудком.

1. Запаморочливо пахло в'ялим листям (*П. Загребельний*). 2. Світало. З темряви поволі виступали стовбури дерев (*Г. Тютюнник*). 3. Край смерековий насниться мені. Далеч. Тумани (*Д. Кремінь*). 4. Ніч. Дощ. Вітер. Шумлять кущі (*П. Загребельний*).

95. Односкладні речення запишіть у такій послідовності: 1) такі, що вказують на стан природи; 2) ті, в яких йдеться про стан людини. У кожному реченні підкресліть граматичну основу.

1. Тим часом звечоріло (*Олесь Гончар*). 2. Сьогодні так мені засумувалось (*Т. Щегельська*). 3. Сьогодні якось так святково (*П. Засенко*). 4. З лугу свіжістю війнуло (*М. Могилевич*). 5. Мені соромно за сльози (*С. Васильченко*). 6. Пахне зрілістю нив (*Д. Луценко*).

• Види помилок

96. Роздивіться таблицю «Основні види помилок у письмовій роботі», вміщену на форзаці підручника. Назвіть основні види помилок.

1. Приймати участь, брати участь. 2. Подякувати брата, подякувати братові. 3. Росклад уроків, розклад уроків. 4. Пам'ятник Івану Франкові, пам'ятник Івана Франка. 5. Приїхати на метро, приїхати на метрі. 6. Працює їдальня, працює столова.

Серед двох варіантів словосполучень виберіть правильний. Запишіть його. Скориставшись таблицею, визначте вид помилки, допущеної у відкинутому вами варіанті.

97. Прочитайте. Вкажіть допущені в реченнях помилки, визначте тип кожної. Перепишіть, виправляючи помилки.

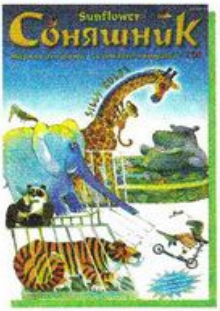

1. Шкільна бібліотека підписує журнал «Соняшник». 2. Бібліотекар проводить різноманітні міроприємства. 3. Хлопці й дєвочки з нашого класу охоче приймають у них участь. 4. У нашій школі працює кружок любителів літератури.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
~~Підписати газети~~	Передплатити газети
~~Міроприємство~~	Захід
~~Дєвочки~~	Дівчата, дівчатка
~~Приймати участь~~	Брати участь
~~Кружок~~	Гурток
~~Любитель~~	Шанувальник

98. Скориставшись таблицею, визначте типи помилок, допущених вами в останній письмовій роботі.

§ 11. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ: РОЗПОВІДНІ, ПИТАЛЬНІ, СПОНУКАЛЬНІ

99. Розгляньте таблицю. Що впливає на вибір виду речення за метою висловлювання при спілкуванні? З якою інтонацією вимовляють речення кожного виду?

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ		
Розповідні	Містять повідомлення про факт дійсності, явище, подію. Інтонація понижується в кінці речення.	*Слово гріє й тішить людину (Народна творчість).*
Питальні	Містять питання. Інтонація підвищується на слові, у якому зосереджено зміст запитання.	*Хто ви? Як ви звете? Як живете? По якій ступаєте путі? (М. Рильський).*
Спонукальні	Містять наказ, прохання, пораду, вимóгу, заклик, побажання. Інтонація розповідна або оклична.	*Дорожи українською мовою! (Д. Білоус).*

Прочитайте речення мовчки, визначте вид кожного за метою висловлювання. Прочитайте речення вголос, дотримуючи правильної інтонації.

1. Від нерозумних суперечок ухиляйся! Вони породжують сварки́ (*З Біблії*). 2. Шануйте друга. Де ж без хиб ви друга на землі знайти могли б? (*М. Рильський*). 3. Тихіше! Батько з сином розмовляє (*М. Фодчук*). 4. Даруйте людям радості тепло. Від доброти душа тепліє (*В. Франків*). 5. Що ж то за голос? Що за слова? (*П. Мовчан*). 6. Не піддавайтеся журбі! (*В. Базилевський*).

100. Прочитайте кожне питальне речення кількаразово, щоразу виділяючи більшою силою голосу інше слово.

1. Чи одержали ви завда́ння з математики? 2. Де ваші щоденники? 3. Коли ми зустрінемося наступного разу? 4. О котрі́й годині почнеться концерт? 5. Що вам — чаю, кави, молока? 6. Чи пам'ятаєте ви мене? 7. Як вас звуть? 8. Коли можна до вас звернутися?

Складіть три питальні речення зі словами *як, коли, куди*. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

Питальні речення вживають передовсім у діалогах. Питання найчастіше виражаються за допомогою слів *як, чому, коли, де, навіщо* та інших, а також за допомогою питальної інтонації.

У художній літературі, текстах виступів трапляються питальні речення, не розраховані на одержання відповіді. *Мета таких речень* — спонукати до роздумів над відповіддю або ж привернути увагу до якогось явища.

Запитання, не розраховане на відповідь, називають риторичним.

101. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте вид кожного речення за метою висловлювання. Чи є ці питання риторичними? Свою думку поясніть.

1. Хто наш народ? Яка у нього доля? Куди його коріння проросло? (*В. Симоненко*). 2. Хто може випити Дніпро? (*М. Рильський*). 3. Чиї це долини? Чиї це луги? Чию це калину гойдають вітри? (*Л. Пилип'юк*).

102. Кожне зі спонукальних речень прочитайте кілька разів, почергово передаючи інтонацією наказ, прохання, пораду.

1. Горіть і боріться! (*В. Сосюра*). 2. Не попадайся в сіть брехні (*В. Черепков*). 3. Віддай людині крихітку себе (*Л. Костенко*). 4. Стань під прапор синьо-жовтий, стяг відважних прабатьків! Доторкнися позолоти запорозьких козаків! (*Н. Поклад*).

Окличні речення

103. Розгляньте таблицю. Складіть по три окличних і неокличних речення. Запишіть ці речення та прочитайте їх, правильно інтонуючи.

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ		
Окличні	Розповідні, питальні, спонукальні речення можуть бути окличними, якщо передають сильні емоції (переживання): хвилювання, захоплення, радість, страх, відчай та ін.	*Прогулянка в лісі! Яка насолода! Як тішить людину велична природа! (В. Чаклош). Що може буть від трав і сонця краще?! (Т. Севернюк).*
Неокличні	Розповідні, питальні, спонукальні речення, якщо вони вимовляються спокійним тоном, без окличної інтонації.	*Листячко із дуба стукає в віконце (Г. Булах).*

104. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Який розділовий знак указує на окличну інтонацію?

1. Посадіть калину в чистім полі! Хай вона освятить час! Рід наш дуже любить волю. Хай же воля любить нас! (*А. Листопад*). 2. Трава як пахне! Як горить суниця! Яка морозна дзвонкова вода! (*І. Драч*). 3. Як до мудрості важко йти! (*Л. Клименко*). 4. Як тепло і добре хорошим словам! (*М. Сом*). 5. Як стало тепло враз у серці і навколо! (*М. Рильський*). 6. Якби в моєму серці були дверці! (*Народна творчість*).

Важливу роль для сприйняття висловлювання відіграє темп (швидкість) говоріння або читáння. Темп вимірюють кількістю вимовлених за одиницю часу (наприклад, за хвилину) слів.

На думку вчених, найкращий темп мовлення (так званий середній) — 100–120 слів за хвилину.

105. Прочитайте вірш у середньому темпі, правильно інтонуючи речення. Визначте окличні речення. Прочитайте вірш удруге — у прискореному темпі, втретє — в уповільненому. Поясніть, чому найкращим для сприймання є саме середній темп мовлення.

Де живуть солов'ї?
І чому вони в тиші ранковій
Розсипають свої
Переливи на квіти бузкові?

І чого всі гаї
Не змовкають од щастя допізна?
Солов'ї, солов'ї,
Розкажіть же, про що ваша пісня?

Хай ваш голос луна́
Кожну мить над лісами й гаями!
Щоб і в смуток для нас
Щебетало життя солов'ями!

Д. Луценко.

Визначте вид кожного речення за метою висловлювання та за інтонацією.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

106. Прочитайте. Про що йдеться в кожному з уривків? Який уривок узято з підручника? Який — з художнього твору? Як ви це зрозуміли?

I. Кущі калини ростуть у лісовій та лісостеповій зоні як у дикому середовищі, так і в садах, скверах та парках. Росте калина й на берегах річок, озер і боліт, у ярах та долинах.

Кущі калини виростають до 4 метрів. Стовбур — гладенький, укритий сірувато-бурою корою. Листочки — великі, мають 3–5 виступів. У великих білих суцвіттях є квіти двох видів: плодоносні, які знаходяться в центрі, та безплідні — довкола, що служать рослині для приваблення комах-запилювачів.

Ягоди калини — соковиті, червоні, із жовтою м'якоттю, червоним соком, плоскою великою кісточкою, їстівні. Достигають у серпні-вересні. У ягодах міститься цукор, вітамін С, каротин та інші корисні речовини. Ягоди використовують у народній медицині.

II. Є на світі плоди і дерева незнані:
Помаранчі, цитрини, кокоси, банани,
Виногради солодкі, інжир і маслини,
А для нас наймиліша — червона калина.

І наїдку в ній мало, й краса небагата,
Не вистигне влітку, терпка й гіркувата.
Восени червоніє, а спіє — в морози.
І не ягоди в неї — кривавії сльози.

Чумаки від'їжджали в далеку дорогу
І калину везли, проти лиха підмогу.
Запорожці пили із калини напій,
Як за правду і волю виходили в бій.

Розростуться, розквітнуть гаї калинові,
І сопілки заграють мелодії нові,
Кожну душу зігріють, застиглу й холодну,
І розбудять і славу, і силу народну.

І. Коваленко.

За різних умов спілкування про одне й те саме ми говоримо чи пишемо по-різному, тобто використовуємо різні стилі мовлення.

Кожен зі стилів має свої особливості: своєрідні слова й словосполучення, будову речень тощо. Стилі мовлення вивчає розділ науки про мову, який називають стилістикою.

107. Розгляньте таблицю «Стилі мовлення» на фо́рзаці підручника. Розкажіть, у якій галузі життя застосовують кожен зі стилів мовлення.

108. Прочитайте висловлювання різних стилів. У якій галузі життя можливе кожне з висловлювань, хто є можливим адресатом, яка мета спілкування?

Науковий стиль

Мова — система звукових знаків. Виконує важливі комунікативні, пізнавальні, оцінні функції. У процесі мовленнєвого самоздійснення постає у вигляді текстів. Мовні одиниці (фонеми, морфеми, лексеми, словосполучення, речення та ін.) та відношення між ними витворюють складну структуру мовної системи.

Зі словника.

Офіційно-діловий стиль

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Конституція України.

Художній стиль

Як нема без зірок небозводу,
Як блакиті без неба нема,
Так і мови нема без народу
І народу без мови нема.
Для народу свойого велика
Кожна з мов, як творіння вінець.
Люд без мови — то глина безлика,
Без'язика отара овець.

В. Забаштанський.

Публіцистичний стиль

Якщо в минулому українська мова часом трактувалася переважно як мова селянська, більше побутова, така, якій багато чого бракувало, не вистачало засобів, скажімо, для викладу складних понять, то хто зважився б, не бувши невíгласом, щось подібне сказати сьогодні? Багатство мови фіксує сьогодні 11-томний Словник української мови.

З журналу.

Церковний стиль

А тепер, брати, коли я прийду до вас і почну говорити незнайомою мовою, то яка вам користь із того? Так і ви, коли промовлятимуть слова незрозумілої мови, то як зрозуміють, що ви говорите? Ви говоритимете на вітер. І коли я не розумію значення слів, то я буду для того, хто говорить, чужинцем, а той, хто говорить, буде чужинцем мені.

З Біблії.

Розмовний стиль

— А який урок, ти, Галинко, любиш найбільше?
— Літературу люблю. Історію. І мову також.
— А який усе-таки більше?

— Люблю читати. А який урок більше люблю, не замислювалася. Побіжу, бо дома книжка цікавуща...

З розмови.

109. Подані речення прочитайте в такій послідовності:

1) доцільні в тексті наукового стилю;
2) речення художнього стилю;
3) речення, звичні для побутового спілкування, тобто такі, що належать до розмовного стилю.

1. Синку, завтра зі школи бігом додому, бо ж ідемо на день народження до бабуні! 2. Дай, бабусю, поцілую сивину твого волосся, теплим диханням зігрію снігом вибілені коси. 3. Необхідність збереження активного життя і здоров'я в літньому віці — одна з тем сучасних наукових досліджень.

Поясніть, чим ви керувалися, розрізняючи речення наукового, художнього та розмовного стилів.

110. У поданих реченнях визначте слова, які порушують стиль. Перепишіть, замінюючи ці слова або їх випускаючи.

1. Бабусин пиріг давно пора анулювати. 2. Град побив зелені насадження на нашому балконі. 3. Прошу, позич мені ручку, бо стержень не функціонує. 4. У реченні є головні і зовсім не головні, тобто другорядні члени.

111. Розгляньте схему «Ситуація спілкування» на форзаці підручника. Розкажіть, що слід узяти до уваги, щоб правильно зорієнтуватися в ситуації (умовах) спілкування? Що потрібно обміркувати перед початком спілкування? Що впливає на вибір стилю висловлювання?

112. Визначте тему, головну думку і стиль вашого висловлювання, уявивши, що ви прийшли:

- на засідання шкільного мовного гуртка;
- до бабусі в день її народження;
- до старшого брата переглянути новий кінофільм;
- до однокласника, що занедужав.

Поясніть, який стиль мовлення і чому ви оберете для:
- відповіді на уроці;
- листа до брата, який служить у війську;
- спілкування з екскурсоводом під час екскурсії в музеї;
- спілкування з однокласниками дорогою з музею додому.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

Для передачі наукових знань, повідомлень про наукові й технічні досягнення, а також у виробництві та освіті вживають науковий стиль.

Ознаками наукового стилю є точність, конкретність, узагальненість (відстороненість від несуттєвого).

У текстах наукового стилю вживають терміни, тобто слова, що виражають наукові поняття: *іменник, префікс, атом, меридіан, радіус.*

113. Прочитайте текст. Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.

Запорозька Січ

Запорозька Січ — один зі світових **фено́менів**, незвичайне, рідкісне явище в світовій історії.

Запорозька Січ очолила боротьбу українців проти панування загарбників, проти **агре́сії** ворогів. Роль козацтва в житті України була така велика, що в документах XVII—XVIII ст. нашу землю називали «країною козаків».

Точних даних про час заснування Січі не збереглося. Проте вже в другій половині XVI ст. Січ була відома за межами України.

За О. Апанович.

Герб війська Запорозького

- Визначте тему та головну думку тексту. З'ясуйте стиль тексту, свою думку доведіть.
- Складіть і запишіть план тексту. За складеним планом усно перекажіть текст.
- Розпочніть працювати над проектом «Прізвиська запорозьких козаків». Інформацію до проекту зберіть у бібліотеці та Інтернеті.

§ 12. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ: ДОДАТОК, ОЗНАЧЕННЯ, ОБСТАВИНИ

114. Перепишіть. У кожному реченні визначте й підкресліть граматичну основу. Які з речень складаються тільки з головних членів? Які, крім головних, мають інші члени речення?

1. Дощ відшумів. Запахла м'ята. Садок засмучений ожив (*В. Черепков*). 2. Із дерев злетіло листя. Наступає **листопад** (*Н. Забіла*). 3. Мовчать птахи. Скімлить осінній вітер без слів (*І. Яремчук*). 4. Кінчалась осінь. Сіялись сніги (*Є. Маланюк*).

Перевірте наголошення виділеного слова. Яким словником ви скористаєтесь? Яким словом можна замінити слово *скімлити?* Звіртеся за Тлумачним словничком.

Речення, які складаються тільки з головних членів (граматичної основи), називають непоширеними. **Наприклад:** *Туркоче голуб. Цвінькає синиця* (О. Чекмишев).

Речення, у яких, крім головних членів, є інші члени речення, називають поширеними. **Наприклад:** *Поодинці по драбинці ходять раді голуби* (О. Журлива).

Усі члени речення, крім головних, називаються другорядні.

115. Прочитайте. Вкажіть речення непоширені та поширені. Поясніть різницю між ними. У поширених реченнях визначте головні члени речення та вкажіть другорядні.

1. Надворі розцвітав ранок (*Панас Мирний*). 2. Почався ранок. Ранок дише (*Н. Віргуш*). 3. Діти щебечуть. Сивіє м'ята (*А. Малишко*). 4. Пахне м'ятою вечір (*С. Українець*). 5. А дощ іде. А вітер хилить клени (*М. Луків*). 6. Лунала пісня. Плакала діброва. Об кручу хвиля хлюпала дніпрова (*Д. Павличко*).

Визначте слова, вжиті в переносному значенні. Розкрийте це значення.

Другорядні члени речення уточнюють або пояснюють головні члени речення і залежать від них.

Смисловий зв'язок між головним і другорядним членами речення установлюють, поставивши від головного до другорядного члена речення питання.

116. Прочитайте. У кожному реченні визначте головні члени речення. Від головного члена речення поставте питання до другорядного члена, який пов'язаний із ним за змістом.

1. День кладе на хмари позолоту (*В. Сосюра*). 2. Поприбігають вітренята з поля (*П. Масенко*). 3. Мамина пісня у серці бринить (*Г. Казакова*). 4. Хтось гукнув мене упівголоса (*М. Шевченко*). 5. Війнуло сонцем і медом з доріг. Потім вийшла дівчина на поріг (*А. Малишко*).

Укажіть односкладне речення. Поясніть різницю між реченнями односкладними та непоширеними.

117. Подані непоширені речення поширте другорядними членами. Утворені речення запишіть. До кожного другорядного члена речення усно поставте питання від головного.

ЗРАЗОК *Осінь прощається.*
–Осінь прощається з нами.

1. Дощі не вщухають. 2. Птахи відлетіли. 3. Зима поспішає.

Другорядні члени речення поділяють на додатки, означення та обставини.

Додаток — це другорядний член речення, який означає предмет і відповідає на питання непрямих відмінків (тобто всіх відмінків, крім називного). Додатки підкреслюють пунктиром: _ _ _ _ _ _ _ _ _ _

Наприклад: *Цілує сонце рушники* (*М. Сингаївський*).

Найчастіше додатки виражаються іменниками: *І квітнуть піснею уста* (*Г. Соколенко*) або займенниками: *Я тобі дарую пісню* (*В. Сосюра*).

118. Перепишіть. Визначте й підкресліть у кожному реченні головні члени речення та додатки.

1. В орлят повиростали крила (*Г. Бойко*). 2. Зозуля Горлиці жалілась (*Л. Глібов*). 3. Гора підперезалася залізницею (*В. Жовнарук*). 4. На зóрі задививсь хлопчина (*Б.-І. Антонич*). 5. Мене ліси здоров'ям напували (*В. Симоненко*). 6. Люби природу не для себе! Люби для неї (*М. Рильський*). 7. Безсмертників пучечок я нарвав (*Д. Луценко*).

Визначте, якою частиною мови виражено кожен із додатків.

119. Перепишіть, уставляючи на місці крапок додатки, які за змістом відповідають записаним у дужках питанням.

У день народження я одержав у подарунок (*від кого?*) ... книжку. У ній було кілька оповідань (*про кого?*) ... . Це дуже мене зацікавило, адже я захоплююсь (*чим?*) ... .

Тож я не просто прочитав, а проковтнув цю (*що?*) ... . Вже через два дні я переказав (*що?*) ... своєму (*кому?*) ... . Товариш так зацікавився пригодами (*кого?*) ..., що вирушив по книгарнях шукати (*що?*) ... .

У записаному тексті підкресліть усі додатки. Якими частинами мови їх виражено? Визначте відмінок кожного з додатків.

Які почуття викликає у вас читання художньої літератури? Розкажіть про це. За потреби зверніться до Словничка почуттів.

Службові частини мови — прийменники, сполучники, частки́ — не виступають членами речення.

Хоча прийменники не є членами речення, вони можуть уходити до складу другорядних членів речення.

Наприклад: *У ледаря піч до спини пристала. Літо на зиму працює.*

120. Перепишіть, підкресліть усі члени речення. Поясніть, як і чому ви підкреслили прийменники.

1. Вітер з гаєм **розмовляє** (*Т. Шевченко*). 2. Співали пісню ми про Байду (*Л. Костенко*). 3. Від пісні добрішають люди (*Р. Пахолок*). 4. Про молодість складаю я пісні (*В. Сосюра*). 5. Побудуємо світ без обману і злості (*В. Крищенко*). 6. А шелест верб у **пам'яті** не тане (*М. Рильський*).

Поясніть написання виділених слів.

121. Перепишіть. У кожному реченні підкресліть головні члени речення та додатки. З'ясуйте, якою частиною мови виражено кожен додаток. Після кожного додатка позначте в дужках її відмінок і число.

ЗРАЗОК *Я чую шерех (З. в., одн.) крил (Р. в., мн.).*

Бабуся рятувала хворих від недуг. Свої знання вона перейняла від своєї баби. Тепер бабуся передавала їх онучці.

Оксанка зав'язувала бабусі очі. Потім брала жмут висушених лікарських рослин. Бабуся торкалася стебелець і листочків. Потім вона називала рослину. Далі розповідала Оксанці про приготування ліків.

За С. і А. Руденками.

З'ясуйте наголошення прикметника у словосполученні *лікарські рослини*.

Які ви знаєте лікарські рослини? Які з них збирали? Складіть про це 2–3 речення та запишіть їх. Визначте в записаних реченнях додатки.

122. Складіть і запишіть речення, додатками в яких є подані іменники, вжиті у непрямих відмінках. Визначте й підкресліть додатки.

ЗРАЗОК *Я відчуваю до книжки повагу.*

Книжка. Вона. Оповідання. Рослини. Трави. Ягоди. Ліки. Ілюстрація.

123. Перепишіть. У кожному з речень підкресліть головні члени речення та додатки.

1. Птахи потерпають від змін у кліматі. Вони потребують турботи від людини (*З газети*). 2. Зозуля кувала, правдоньку сказала (*Народна творчість*). 3. Вітром донесло до мене щебетання (*М. Рильський*). 4. Синиця в шибку вдарила крильми (*В. Симоненко*).

Які птахи зимують в Україні? Які прилітають в Україну зимувати? Інформацію про це зберіть в Інтернеті. Випустіть стіннівку такої тематики.

Означення — це другорядний член речення, який вказує на ознаку предмета і відповідає на питання *який? котрий? чий?*

Означення підкреслюють хвилястою лінією: ~~~~~~.

Наприклад: *Ранкова ластівка літа* (Л. Талалай). *Втомилась ластівка завзята* (Д. Луценко).

Найчастіше означення виражаються:

прикметниками → *Густий туман спадає* (І. Драч).

займенниками → *Прийшов наш день* (М. Коцюбинський).

рідше — іменниками → *На Уляні була спідниця* (яка?) *в горошок* (Г. Тютюнник).

124. Прочитайте. У кожному реченні визначте головні та другорядні члени речення. Від яких членів речення ставлять питання до означення? Зробіть це.

1. Мовчить сосновий бір (*М. Рильський*). 2. Задумався дуб темно-шатий (*В. Сосюра*). 3. Хизувався дуб міцним корінням (*Г. Хорташко*). 4. Зелений одягла вінок берізка ніжна (*В. Сосюра*). 5. Зажурила осінь золоту діброву (*О. Кротюк*).

Визначте в реченнях епітети. Чим вони відрізняються від звичайних означень? У текстах якого стилю вживають епітети?

125. Перепишіть речення, на місці крапок уставляючи самостійно дібрані означення. Підкресліть усі члени речення.

Наближається ... зима. Землю огорне ... сніг, ... крига скує річки. Дерева закутаються в ... **шати**. Кущі закутаються ... **шаликами**. Школярі чекатимуть на ... канікули.

Значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.

126. Перепишіть. Визначте й підкресліть усі члени речення. Якими частинами мови виражено означення та додатки?

1. Знайому пісню вітерець співав про Україну (*П. Засенко*). 2. Був у мене друг хороший (*А. Малишко*). 3. Покривались поля оксамитом зеленим (*М. Олексенко*). 4. Високе небо над тобою гуде од вітру (*Олесь Гончар*). 5. Рукавом сірим небо сльозини втирає (*Н. Харсайло*). 6. Ніч підняла своє темне крило (*Панас Мирний*). 7. Чепурні берези маяли зеленими косами (*М. Коцюбинський*).

Чи є членами речення службові частини мови? Як ви підкреслили прийменники? Чому?

127. До поданого речення допишіть поетичний рядок, слово *роса* заримувавши зі словом *краса*. Утворений вірш запишіть, підкресліть у його тексті означення.

На ніжних листочках сяє чиста роса.

У якому стилі ви склали рядок? Де цей стиль уживається?

Обставини — це другорядні члени речення, які називають різні ознаки дії — місце, час, причину, спосіб, ступінь. Обставини відповідають на питання *як? де? куди? звідки? коли? чому? з якою метою?*

Обставини підкреслюють крапкою й рискою: _._._._.

Наприклад: *Тихо шепоче бузок* (М. Багрій).

Найчастіше обставини виражаються прислівниками: *Знову наснилось дитинство* (Д. Луценко) або іменниками в непрямих відмінках із прийменниками: *Гуси з вирію летять* (Г. Тарасюк).

128. Прочитайте речення, визначте в кожному головні члени речення та обставини. Від якого члена речення ставлять питання до обставини?

1. На землю сонце дивиться спогорда (*Д. Луценко*). 2. Літають понад вікна ластів'ята (*Г. Петрук-Попик*). 3. Пролітає гайвороння над полями (*О. Лупій*). 4. Пташка накрила крильцями пташат у гніздечку (*В. Голобородько*). 5. По шию у піску сосна стоїть (*Д. Павличко*).

129. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки обставини. З'ясуйте, якими частинами мови вони виражені.

1. Щирий козак ... не нападає. 2. Один козак ... не воїн. 3. Не лінуйся ... вставати та змолоду більше знати! 4. Око бачить ..., а розум ще дальше. 5. Дивиться ..., а думає вовком.

ДОВІДКА

Рано, ззаду, у полі, лисицею, далеко.

Розкрийте значення останнього прислів'я. У реченнях відповіді вживайте якнайбільше обставин.

130. Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки обставини, які відповідають на зазначені в дужках питання. Підкресліть у реченнях усі члени речення.

ЗРАЗОК *Надворі осінню пахне.*

1. Знов серце манить (*куди?*) ... (*М. Рильський*). 2. Ми радості (*коли?*) ... бажали людям (*Д. Луценко*). 3. Я в давню істину увірував (*як?*) ... (*Олександр Олесь*).

ДОВІДКА

Завжди. У дорогу. Глибоко.

131. Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

ЗРАЗОК *Тихе повітря лоскотало щоки.*

Схеми:

1. ~~~ ——— ═══ - - - - .
2. ——— ═══ ~~~ - - - - .
3. ——— - · - · - ═══ ~~~ - - - - .

132. Перепишіть. У кожному з речень підкресліть усі члени речення. З яким членом речення пов'язана кожна обставина? Якою частиною мови виражена?

1. І лунають на калині ніжні співи солов'їні (*В. Кравчук*). 2. Я вранці голос горлиці люблю (*Л. Костенко*). 3. Молода уперше в небі ластівка ширяє (*М. Рильський*). 4. А бджоли золоті так солодко гули (*А. Камінчук*). 5. Трави вільно підняли свої стебельця угору (*В. Грінчак*).

Накресліть схеми двох перших речень.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

ТИПИ МОВЛЕННЯ. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ РОЗПОВІДІ. УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ

133. Розгляньте таблицю «Типи мовлення» на форзаці підручника. Чи можна сказати, що якийсь тип мовлення трапляється у спілкуванні частіше за інші? Поясніть.

Розповідь — це висловлювання, у якому йдеться про послідовні дії особи або предмета або ж про події, що відбувалися (відбуваються або відбуватимуться) в певній послідовності.

До розповіді можна поставити питання *що відбулося?*

134. Прочитайте. Яке з поданих у «хмаринках» запитань можна поставити до уривка в цілому? Яке запитання можна поставити до фрагмента, в якому йдеться про вовка? Зробіть висновок: які типи мовлення поєднано в уривку? Скористайтеся підказкою.

Грицик лежав на березі й дивився на дніпрову поверхню. Раптом він побачив, що до острова щось пливе. Над водою виднілася лише голова. «Видра, чи що?» — промайнуло в голові.

Проте це була не видра. Коли голова підпливла ближче, Грицик зрозумів, що це пес.

За мить тварина вибралася з води. Грицик отетерів. Над ним стояв величезний вовк. Мокра шерсть була довга й цупка. Зблиснули здоровецькі ікла. Повітря розітнув вереск Грицика: «Рятуйте!»

До берега вже поспішали козаки. Попереду, вихоплюючи шаблю з піхов, біг Швайка.

Грицик був переконаний, що він негайно кинеться на лютого звіра. Проте Швайка, придивившись, уклав шаблю в піхви, а тоді розвів руки так, мовби зустрів найкращого друга.

— Барвінку! — сказав він вовкові. — Братику мій сіренький!

І здоровенний хижак зі страшними іклами повівся, мов цуценятко. Він тонко заскавулів і кинувся Швайці на груди. А що був не цуценятком, а важким звіром, то Швайка ледве втримався на ногах.

Тоді Швайка почав вибирати з вовчої шерсті реп'яхи. Один клубочок, той, що збився біля правого вовчого вуха, він нишком заховав до кишені.

Трохи згодом біля вогнища козак дістав реп'яховий клубочок і видобув з нього тонку полотняну смужку. Тоді розгорнув її й заходився роздивлятися якісь закарлючки. Потім кинув смужку у вогнище.

За *В. Рутківським.*

ЩО ВІДБУЛОСЯ?

ЯКИЙ? ЯКА? ЯКЕ? ЯКІ?

ЧОМУ?

ПІДКАЗКА

Якщо до уривка в цілому можна поставити питання *що відбулося?*, це — розповідь. Якщо якийсь фрагмент висловлювання відповідає на питання *який? яка? яке?* цей фрагмент — опис (предмета, тварини тощо).

Якщо вас зацікавили пригоди козака Швайки, знайдіть у книгарні чи бібліотеці і прочитайте книжку В. Рутківського «Джури козака Швайки». Про свої враження розкажіть однокласникам.

Зв'язність тексту забезпечується тим, що кожне наступне речення є змістовим продовженням речення попереднього. Кожне речення включає в себе слово, яке «вбирає», повторює інформацію з попереднього речення. Таке слово називають «відоме».

Але кожне речення вміщує й нову інформацію, якої не було в попередньому реченні. Слово, яке містить цю нову інформацію, називають «нове». У розповіді «нове» — це слова, які називають дії.

Наприклад: В Н

Котигорошко взяв булаву. Він підкинув її високо в небо.

Слово *він* замінює ім'я Котигорошко, отже, в наступному реченні продовжується розповідь про богатиря, тому слово *він* — «відоме». Нова інформація про Котигорошка виражена словом *підкинув*, тому це слово визначають як «нове».

135. Прочитайте уривок із казки. Поставте до висловлювання загальне питання. До якого типу мовлення слід його віднести?

Сів Іван-царенко у саду й чекає. За годину він побачив Жар-птицю. Тоді Іван міцно схопив її за хвіст.

Жар-птиця вирвалася з Іванових рук. Залишила вона в Івановій руці лише одну маленьку золоту пір'їнку.

Визначте «відоме» та «нове» в другому та третьому реченнях.

136. Прочитайте текст. Доведіть, що текст є розповіддю. Скористайтеся поданою після тексту пам'яткою.

Колись давно жила собі в лісі бабуся, збирала зілля та лікувала ним людей.

Знайшла якось вона в лісі немовлятко. Мало воно всього місяців шість, але вже говорило. Зраділа стара, взяла хлопчика, виховує. Назвала його Іванком.

Виповнився хлопцеві рік. Дала йому бабуся кухлик відвару чудодійного зілля, випив Іванко і виріс, наче на п'ять років старшим став. Щороку стара хлопцеві відвар давала. За п'ять років став з Іванка богатир.

Прилетів якось у ті краї лютий змій. Оселився край одного села й почав людей грабувати та поля палити.

Повела бабуся Іванка в лісові хащі, тупнула тричі ногою об землю. Відкрилася перед ними печера. Стоїть у печері кінь, висить на стіні меч, а в кутку стоїть діжка. Випив Іван аж три кухлі відвару з діжки й таку силу в собі відчув, що коня зміг би підняти.

За народною казкою.

- Як ця казка могла б закінчитися? Придумайте кінцівку (одне-два речення).
- Визначте тему та головну думку тексту.
- З'ясуйте стиль тексту.
- Складіть і запишіть план тексту (в останньому пункті відобразьте придуману вами кінцівку).
- За планом перекажіть текст разом із кінцівкою (*усно*).

Як довести, що висловлювання є розповіддю

Висловлювання є розповіддю, якщо воно відповідає таким ознакам:
- У ньому йдеться про кілька подій або ж дій, виконаних особою або предметом (або кількома особами чи предметами);
- Дії виконувалися послідовно, одна за одною;
- До висловлювання в цілому можна поставити питання *що відбулося*?

§ 13. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ (без сполучників і зі сполучниками *а, але, і*)

137. Прочитайте. В кожному реченні визначте слова, які відповідають на одне й те саме питання та відносяться до одного й того ж члена речення. Поставте ці питання.

1. Красить не краса, а розум. 2. Пишуть не пером, а умом. 3. Старанність і труд усе перетруть. 4. Поспішай не язиком, а ділом! 5. Молоде орля вище й далі орла літає. 6. Праця сама за себе скаже й покаже.

Однорідні члени речення відповідають на одне й те саме питання, поставлене від одного й того ж слова в реченні.

Наприклад: *Тато і мама вертались до хати* (В. Терен).

Однорідні члени речення не залежать одне від одного, між собою вони рівноправні і не утворюють словосполучення.

В одному реченні може бути два і більше рядів (груп) однорідних членів. Наприклад: *Сидимо, веснянок та гаївок співаємо* (О. Кониський). *Ніжно і радісно хиляться кущі і дерева* (С. Васильченко).

Речення, у яких є однорідні члени речення, називаються ускладненими.

138. Прочитайте. Визначте однорідні члени речення. Поставте до них питання.

1. Синіли води, гори і долини (*П. Перебийніс*). 2. Річка синіє, зітхає, сміється (*М. Рильський*). 3. Білий туман вкутав річку, ліс і лан (*А. Камінчук*). 4. Шумлять сади вишневі, яблуневі (*О. Ющенко*). 5. Дуби ростуть поволі, неквапливо (*М. Рильський*).

- Якими частинами мови виражено однорідні члени в кожному з речень?
- Який розділ науки про мову вивчає члени речення? Який — частини мови?

139. Перепишіть. Визначте та підкресліть однорідні члени речення.

1. В моїм краю ростуть дуби, ялини (*В. Зубар*). 2. Подарувала щедра доля вербу, калину і тополю (*Л. Коваленко*). 3. А маки процвітають і білим, і сивим, і червоним квітом (*Марко Вовчок*). 4. Благоговію перед калиною, перед Славутичем і Україною (*О. Астаф'єв*). 5. Чисто, щедро, шепітливо горнеться трава! (*Т. Майданович*).

- Поясніть написання великої літери.
- Поясніть значення слова *благоговіти*. Звіртеся зі Словничком почуттів.

140. Перепишіть. Підкресліть однорідні члени речення. Укажіть речення, у яких два і більше рядів однорідних членів.

1. Спускалася ніч, **утихомирювала** людські клопоти, руки й думки (*Панас Мирний*). 2. **Вечірнє** сонечко гай золотило, Дніпро і поле золотом крило (*Т. Шевченко*). 3. Пахощі од васильків та **м'яти** заповнювали хату, лоскотали чуття (*Панас Мирний*).

- Укажіть слова, ужиті в переносному значенні.
- Поясніть написання виділених слів.

141. Прочитайте речення. Визначте однорідні члени речення. Які з них поєднані між собою інтонацією переліку, а які — інтонацією протиставлення? Які поєднано лише інтонацією без сполучників?

1. Пам'ятай, не забувай батьківську стежину. Прикрашай, шануй, люби дім свій, Батьківщину (*В. Гринько*). 2. Козаки цінували не тільки силу, а й жарти (*Л. Масенко*). 3. Не золото тут я збираю, а щирі слова (*М. Тарновський*). 4. Людина починається з душі. Її красу формує світле слово, думки, книжки чудові і розмови (*Л. Коваленко*).

- Які розділові знаки ставлять між однорідними членами речення?
- Уявіть, що вам запропонували розробити листівку-запрошення до України. Що б ви на ній зобразили? Розкажіть. У розповіді вживайте речення з однорідними членами речення.

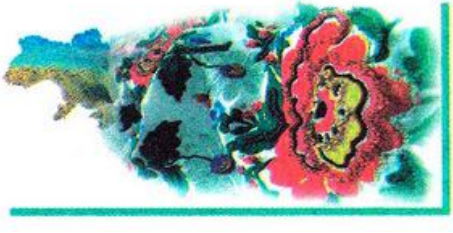

Між однорідними членами речення СТАВЛЯТЬ КОМУ, якщо вони:	
не з'єднані сполучниками	*Звучала пісня вільно, гордо* (В. Білас)
з'єднані сполучниками **а**, **але**, **та** (у значенні **але**)	*Ми хоч бідні, але чесні* (М. Коцюбинський); *Проти нього стояв не пес, а вовк* (М. Коцюбинський)
з'єднані повторюваними сполучниками **і**, **й**, **та** (у значенні **і**)	*Вічно будуть у світі і відданість, і віра, і любов* (С. Тельнюк)
однорідні члени речення з'єднані сполучниками **і (й)**, **та** в пари (кому ставлять тільки між парами)	Дзвенять сади й гаї, поля й ліси (С. Малильо)
Кому між однорідними членами речення не ставлять, якщо вони:	
з'єднані неповторюваним сполучником **і** або **та** (у значенні **і**)	*Учися чистоти і простоти* (М. Рильський); *Твори добро невтомно та недремно* (Т. Севернюк)

142. Перепишіть речення. Однорідні члени речення підкресліть. Як вони поєднуються між собою? Поясніть уживання розділових знаків.

1. Реве та стогне Дніпр широкий (*Т. Шевченко*). 2. Шумить Дніпро, сивіє, чорніє, плескає в береги (*Марко Вовчок*). 3. Синіли і ревіли темнокосі хвилі (*М. Рильський*). 4. Під човном клекотіло, шуміло, вирувало (*М. Коцюбинський*). 5. Виють і плещуть, б'ють і ревуть дніпрові пороги (*Б. Грінченко*). 6. Дніпр клекоче, стогне, плаче, гриву сірую трясе (*А. Метлинський*).

- Як ви гадаєте, чому в реченнях про Дніпро ужито переважно однорідні присудки? Поясніть.
- Складіть три речення про Дніпро з: 1) однорідними підметами; 2) однорідними додатками; 3) однорідними означеннями.

143. Перепишіть прислів'я. Розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення.

1. Обгороджуй себе не парканом а приятелями. 2. Пояснюй не штурханцями а слівцями. 3. Не бурчи а навчи. 4. Нудна не мовчанка а пуста балачка. 5. Щеня мале та завзяте. 6. Працьовита бджола має короткий вік але велику шану.

144. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені сполучники. Однорідні члени речення підкресліть.

1. Багатство не в майні, ... в гідності (*З Біблії*). 2. Крапля довбає камінь не силою, ... частим падінням. Людина стає вченою не си-

лою, ... читанням (*Овідій*). 3. Книжки слід не прочитувати,... читати і перечитувати (*Пліній Молодший*). 4. Усяка школа славна не числом,... славою своїх учнів (*М. Пирогов*).

145. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть їх уживання.

1. Я так люблю природу З нею я зливаюся і серцем і душею (*В. Сосюра*). 2. Люблю свій край удень і вночі вранці і ввечері (*Панас Мирний*). 3. На цій землі родять щедро правда і добро мудрість і розум (*Є. Гуцало*). 4. І даль і гай і темні кручі відбились в лагідній воді (*Є. Маланюк*).

146. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть речення, ускладнені однорідними членами. Однорідні члени речення підкресліть.

Історія нашого народу велика героїчна. Він пройшов через випробування тяжко жив і змагався. Він оборонявся будував фортеці й міста орав ниви.

Наш народ створив дивовижний світ пісень казок оповідань легенд. Він зробив усе, щоб ти мав рідну землю місто село дім. Люби ж його! Він народив тебе батьків твоїх дідів та прадідів. Шануй його мову історію культуру.

За В. Шевчуком.

Чи є висловлювання текстом? Свою думку поясніть.

Роздивіться ілюстрації до народної української казки «Три брати», виконані Катериною Штанко. Розкажіть, що зображено на них і на обкладинці підручника. У відповіді вживайте речення з однорідними членами.

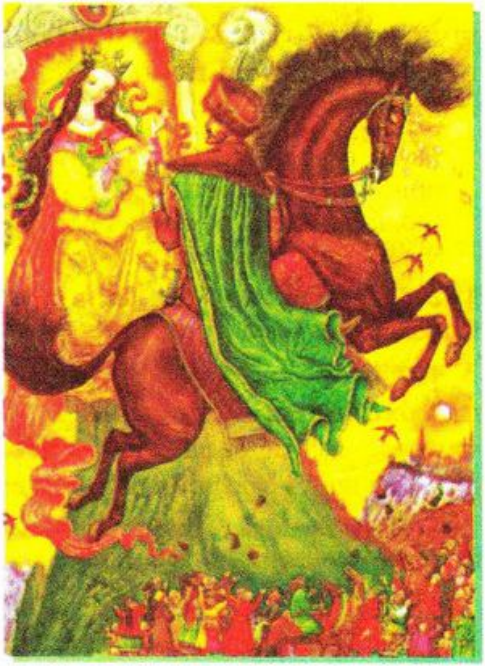

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ОПИСУ ПРЕДМЕТА

147. Прочитайте. Який предмет описано у висловлюванні? Яке загальне питання можна поставити до висловлювання в цілому?

Бабусина скриня була чимала́, дерев'яна, але не трухлява, хоч і стара. Тільки розсохлася дуже. Стояла на коліщатках, зовні була окута широкими смугами заліза.

Усередині скриня була гарно помальована. По стінках були зображені квіти. На полупаному **віку** скрині сяяла ціла картина. На ній був козак Мамай із кобзою. Картина зовсім не почорніла од кіптяви часу.

Скриня мала **прискри́нок** для грошей, **коралів**, для ниток і голок.

За О. Ільченком.

- Значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- Що вам відомо про козака Мамая? Які почуття викликає у вас народна картина «Козак Мамай»?
- Яке було призначення скрині? Чому літні люди досі зберігають скрині?

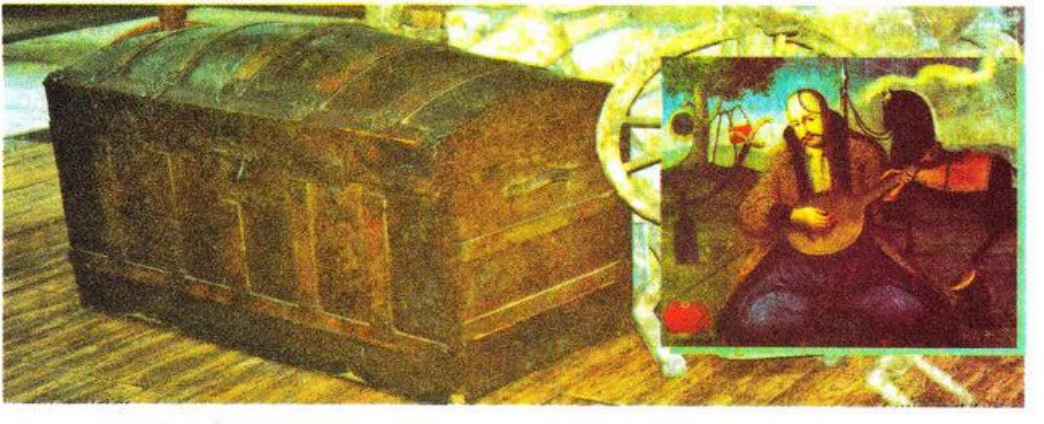

Опис — це висловлювання, у якому йдеться про ознаки предмета. Ці ознаки є постійними або одночасними. В описі йдеться про ознаки всього предмета та про ознаки його окремих частин.

До опису можна поставити одне з таких питань: *ЯКИЙ? ЯКА? ЯКЕ? ЯКІ?*

148. Прочитайте висловлювання. Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком. Які предмети описано? Чи можна поставити до висловлювань загальні питання *яка книжка?* **та** *який диск?*

I. Книжка великого формату — 30 х 19 см. Товщина книжки — 4,5 см. Обкладинка тверда, **матова, брунатного** кольору. Назву книжки— «Українська міфологія» — розміщено у верхній третині обкладинки і виведено золотистими літерами. Під назвою зображено знайдену під час розкопок стародавню прикрасу. На спинці обкладинки зображено давню **скульптуру** та повторено назву книжки. Вага книжки — 400 г.

II. Компакт-диск виготовлений із **синтетичного** матеріалу. Він має форму кола, діаметр якого 12 см. На поверхні диска є **мікроскопічні** канавки, які не сприймаються зором. Посередині диска — отвір діаметром 1,5 см. Навколо отвору— ущільнення з прозорого матеріалу, на якому зроблено два написи: назва виробника та технічна харакетристика диска.

Такі ж написи великими літерами зроблено на зворотному боці диска. Там же зазначено тривалість звучання записаної на диску інформації.

Робочий бік диска має колір металу. Зворотний бік— яскраво-бірюзовий. Диск гарно відшліфований, має акуратний блискучий обідець.

149. Прочитайте. Доведіть, що подане висловлювання є описом. Скористайтеся підказкою.

Козельки́

Стебло в козельків молочаїсте. З розетки, розстеленої по землі, оте стебло виганяється на зразок хатньої антени: тонше коліно росте з товщого і отак на три-чотири поверхи, поки споруда не завершиться невира́зною жовтенькою квіткою.

Усередині стебло має білий, липкий, гіркий на смак сік. Зверху ж воно вкрите м'якеньким кожушком із сірої вовни.

За І. Сенченком.

ПІДКАЗКА

У висловлюванні вказані постійні (або одночасні) ознаки предмета (*назвати предмет)*. Вказано ознаки таких його частин (*назвати ці частини*). До висловлювання можна поставити загальне питання (*назвати питання*). Отже, висловлювання є описом предмета.

і

У реченнях опису умовно визначають «відоме» та «нове».

«Відомим» є назва предмета або його частини.

«Новим» є назва ознаки цього предмета або його частини.

Наприклад, у реченні *Кущ високий і розлогий* «відомим» є слово *кущ* (назва предмета), «новим» — слова *високий*, *розлогий* (ознаки предмета). У реченні *Гілки міцні, кора на них темна* «відоме» — слова *гілки*, *кора* (частини предмета кущ), «нове» — *міцні* (ознака предмета гілки) та *темна* (ознака предмета кора).

На письмі «відоме» та «нове» позначають так:

В Н Н В Н В Н

Кущ високий та розлогий. Гілки міцні, кора на них темна.

150. Перепишіть речення, позначте в кожному з них «відоме» та «нове» початковими літерами над відповідними словами.

ЗРАЗОК

В Н Н
Гарбуз величезний, круглий,
Н Н
жовтий з коричневими цятками.

1. Пампушки невеличкі, круглі та пишні, пахучі й рум'яні (*З довідника*). 2. Мандаринка була не іграшкова, а справжня, золота й кругленька, як сонечко, смачна й солодка (За *О. Іваненко*). 3. Черешні великі, жовтаво-білі, прозорі, запашні, прохолодні (*В. Земляк*). 4. Дідова шапка старенька, товста і важка (За *О. Довженком*).

151. Прочитайте загадки, відгадайте їх. З уроків літератури ви знаєте, що загадка — це прихований опис предмета. Поміркуйте: «відоме» чи «нове» покладено в основу такого прихованого опису?

1. Круглий, як куля, зелений, як трава, червоний, як кров, солодкий, як мед. 2. Що то за коні стоять на припоні: довгасті, голчасті, зеленої масті, нікого не возять, лише солі просять? 3. Блищить дивне скельце і з усіх кривляється: як до нього усміх-

нешся, воно теж всміхається. 4. Чорний Іван, дерев'яний каптан: де носом проведе, там помітку кладе.

ВІДГАДКИ. Огірки. Дзеркало. Олівець. Кавун.

Складіть 2–3 загадки, запропонуйте вашим друзям їх відгадати. «Відоме» чи «нове» становить кожна з відгадок?

Опис предмета не слід сплутувати з **оцінкою предмета**, хоч оцінка, як і опис, відповідає на питання *який? яка? яке? які?*

Опис предмета передає такі його ознаки, як розмір, форма, колір (сприймаємо зором), запах (сприймаємо нюхом), гучність (сприймаємо слухом) та ін.

Оцінка предмета є результатом людського мислення.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Предмет	Опис предмета	Оцінка предмета
Яблуко	Велике, рум'яне, смачне, ароматне	Чудове
Соловейко	Маленький, сірий, прудкий, голосистий	Прекрасний

152. Подані словосполучення запишіть у дві колонки:

1) назва предмета + його опис;
2) назва предмета + його оцінка.

1. Троянда червона. Троянда прекрасна. 2. Бузок запашний. Бузок привабливий. 3. Фіалка гарненька. Фіалка невеличка. 4. Стебло цупке. Стебло неприємне. 5. Стовбур шорсткий. Стовбур відразливий.

Роздивіться зображення трансформера, встановленого поблизу Одеси. Складіть його опис і дайте оцінку.

Якій із улюблених іграшок свого дитинства ви хотіли б установити пам'ятник?

Опис предмета може бути складений у науковому чи в художньому стилях.

Мета наукового опису — забезпечити точність інформації про розмір, форму, вагу, колір предмета тощо. Науковий опис здебільшого стислий, усі слова в ньому вживають у прямому значенні.

Мета художнього опису — створити образ предмета, викликати до нього певне ставлення. У такому описі використовують художні засоби: епітети, порівняння та ін. Часто в художньому описі предметові складають оцінку.

153. Прочитайте. Який з поданих уривків складено в науковому стилі, який — у художньому? Свою думку поясніть. Скористайтеся підказкою.

I. Шапка красноголовця (підосичника) — 5–20 см у діаметрі, подушкоподібна, з обвислою по краях шкіркою, волокниста, суха, темно-червона, оранжево-червона або бурувата. Колір шапки змінює відтінки, при достиганні вицвітає. Пеньок гриба сірий, циліндричної форми, донизу потовщений, 8–14 см завдовжки, 1,5 — 3 см завтовшки.

З довідника.

II. Ось стоять два близнюки-красноголовці. Вони такі молоденькі, що їхні зарошені туманом картузики не встигли відліпитись од міцних товстеньких ніжок. Вони такі гарні!

На зарослій зозулиним льоном купинці стоїть отакенне красноголовище! Шапка на ньому перебакирилась, завбільшки вона не менше полумиска, а ніжка завтовшки з мою руку. Такого я ще ніколи не бачив!

За М. Стельмахом.

ПІДКАЗКА

В уривку (*назвати номер або заголовок*) подано вичерпну інформацію про основні ознаки предмета, чітко вказано (*назвати, що саме: розмір, форму, вагу та ін.*) предмета. Усі слова вжито в прямому значенні. Опис стислий, конкретний. Отже, опис складено в науковому стилі.

В уривку (*назвати номер або заголовок*) названо не всі, а лише головні ознаки предмета (*назвати, які*). У описі використано слова, вжиті в переносному значенні (*назвати ці слова*). Використано художні засоби (*назвати*). Отже, опис складено в художньому стилі.

154. Складіть художній опис предмета, який дуже потрібен вам у щоденному житті (пенала, мобільного телефона та ін.). Скористайтеся пам'яткою.

Уявіть собі «чарівний» предмет, про який йдеться в казках або фантастичних художніх творах: шапку-невидимку, чарівну паличку... Пофантазувавши, складіть і запишіть художній опис такого предмета. Скористайтеся пам'яткою.

- Роздивіться фотографії «мешканців» парку кованих скульптур, що його створено в Донецьку. Складіть художній опис Півника або Колобка.

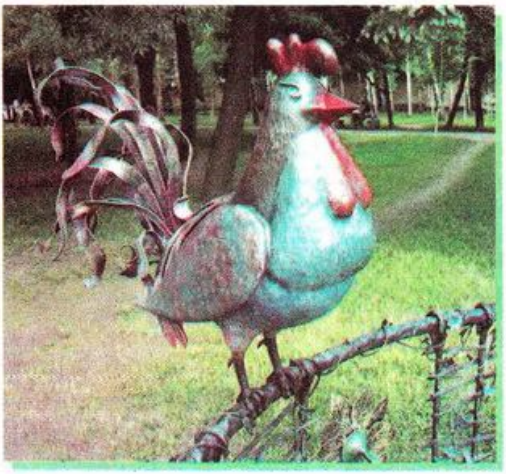

Як скласти опис предмета

- Накресліть на чернетці таблицю з двох колонок. Першу назвіть «відоме», другу — «нове».
- Уважно роздивіться предмет, який маєте описати.
- Визначте частини цього предмета, з'ясуйте їхні назви. Назви частин предмета впишіть у першу колонку таблиці.
- Назвіть ознаки кожної з визначених вами частин предмета. Назви ознак упишіть у другу колонку таблиці.
- Запишіть на чернетці кілька речень опису предмета. Обов'язково використовуйте «відоме» і «нове» з таблиці.
- Зосередьтеся на тому, який опис предмета ви маєте скласти: науковий чи художній.
- Якщо ви складаєте науковий опис, подбайте, щоб усі слова було вжито в прямому значенні.
- Якщо опис предмета художній, обов'язково використайте слова в переносному значенні, а також художні засоби: порівняння та епітети.
- Якщо опис художній, завершіть його оцінкою предмета.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПРЕДМЕТА

155. Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту, з'ясуйте його стиль. Які типи мовлення поєднано в тексті?

Шабля

Усе життя українських козаків проходило в боротьбі з ворогами. Козаки були мужніми та вправними воїнами. Вони добре озброювалися, мали гармати, рушниці, списи, шаблі та пістолі.

Шаблі в козаків були не дуже довгі, але гострі. Леза шабель укладали в піхви. Найчастіше піхви робили дерев'яні, обшивали їх шкірою, оздоблювали вирізаним із дерева **орнаментом**. На лезах шабель робили золоту **насічку**.

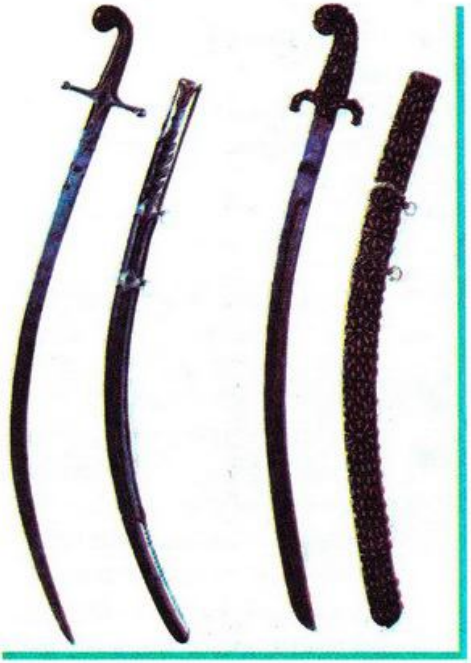

Шабля — улюблена зброя козака. У піснях її називали сестрицею рідненькою, панночкою молоденькою.

Шаблі козаки віддавали перевагу перед усілякою іншою зброєю. Шаблю вважали зброєю найчеснішою.

За Д. Яворницьким.

- Складіть і запишіть план тексту.
- Усно перекажіть текст за планом.

156. Складіть художній опис будь-якої побутової речі: кухлика, глечика, вазона для квітів, іграшки. Опис запишіть. Той же предмет намалюйте (олівцями, фломастерами або фарбами). Запам'ятайте: те, що описано словами, завжди можна передати одним малюнком або фотографією.

§ 14. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

157. Прочитайте. У реченнях першої колонки визначте однорідні члени речення. У реченнях другої колонки визначте слова або словосполучення, які об'єднують ці члени речення під однією назвою.

Зібралися мати, двоє синів, дві доньки.

Бабуся дістала любисток, материнку, чорнобривці.

На вказівних щитах майнуло: Білоконі, Вербче, Гончарі.

Зібралася родина: мати, двоє синів, дві доньки (*А. Пашкевич*).

Бабуся дістала зілля: любисток, материнку, чорнобривці (*Г. Квітка-Основ'яненко*).

На вказівних щитах майнули назви сіл: Білоконі, Вербче, Гончарі (*Є. Гуцало*).

При однорідних членах речення може бути **узагальнювальне слово.** Це слово із загальним значенням щодо перелічуваних однорідних членів речення, воно є їхньою об'єднувальною назвою.

Наприклад: *У двір поспішають **хлопчики**: Сергійко, Іванко й Петрусь* (М. Стельмах).

Узагальнювальним може бути словосполучення.

Наприклад: *Значні площі в Україні займають **баштанні культури:** кавуни, дині, кабачки, патисони* (З довідника).

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами речення, після нього ставлять двокрапку.

Узагальнювальне слово є тим самим членом речення, що й однорідні члени речення, яких воно стосується.

Узагальнювальні слова можуть виражатися такими частинами мови:	
іменниками	*Шумить верхами буйний **ліс**: дуби, берези, буки* (Марійка Підгірянка).
займенниками	*У слові є **все**: злагода, спокій, надія* (П. Загребельний);
прикметниками	*Гай буває тільки **листяний**: березовий, вільховий, грабовий* (П. Федотюк);
прислівниками	*Дощило **скрізь**: над яром, над болотами, над лісом* (В. Шкляр).

158. Прочитайте. Визначте однорідні члени речення, вкажіть узагальнювальні слова при них. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Землею України течуть ріки: Дніпро, Дунай, Дністер, Сіверський Донець. 2. Дніпро має притоки: Прип'ять, Десну, Сулу, Псел, Ворсклу. 3. Південну частину земель України омивають моря: Чорне та Азовське. 4. Українські Карпати чарують красою своїх вершин: Говерли, Чорногори, Петроса.

Що вам відомо про гори Карпати? У відповіді вживайте узагальнювальні слова (словосполучення) при однорідних членах речення: *річки: Тиса, Дністер, Прут; ліси різні: хвойні, листяні, змішані; корисні копалини: кам'яна сіль, сірка, газ.*

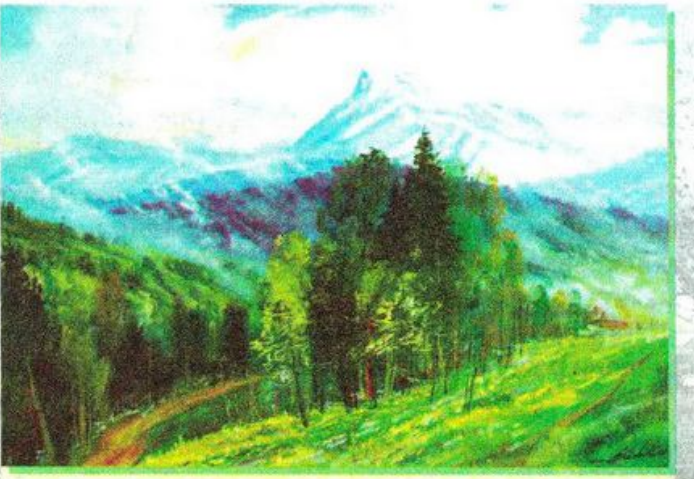

Микола Шете. Говерла

Роздивіться репродукцію картини. Розкажіть про зображене, уживаючи однорідні члени речення.

159. Перепишіть. Визначте та підкресліть однорідні члени речення. Узагальнювальні слова при них виділіть рамкою.

1. Були собі три брати: Кий, Щек і Хорив (*З літопису*). 2. Порозцвітали гарно квіти: нагідочки, красолі і мачок (*Л. Глібов*). 3. Летять великі птиці: орли і соколи, зозулі і шпаки (*Б. Грінченко*). 4. Зелений колір має відтінки: трав'яний, смарагдовий, оливковий, фісташковий (*З журналу*). 5. По ногах сікли трави: і курай, і буркун, і ковила, і катран (*О. Ільченко*).

- Поясніть уживання розділових знаків.
- Обґрунтуйте написання великої літери.

160. Перепишіть, на місці крапок уставляючи самостійно дібрані й поставлені в потрібній формі узагальнювальні слова.

1. Ми читаємо твори українських ... : Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. 2. На сценах оперних театрів ідуть опери українських ... : Миколи Лисенка, Георгія Майбороди, Костянтина Данькевича. 3. Велике зацікавлення викликають ... : бандура, цимбали, скрипка, сопілка.

- Поясніть уживання розділових знаків.
- Яким членом речення є узагальнювальне слово в кожному з речень?

161. Складіть і запишіть речення з поданими рядами однорідних членів речення та узагальнювальними словами при них.

- Каштани, тополі, клени, липи (*дерева*).
- Троянди, канни, жоржини, айстри (*квіти*).
- Червоні, рожеві, лілові, білі (*різнобарвні*).
- На клумбах, на газонах, на подвір'ях (*скрізь*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Узагальнювальне слово, яке стоїть перед однорідними членами речення, вимовляють із підвищенням інтонації. Після узагальнювального слова роблять паузу. Однорідні члени вимовляють з інтонацією переліку.

Якщо між узагальнювальним словом і однорідними членами речення стоять інші члени речення, паузу роблять перед однорідними членами.

162. Прочитайте вірш, дотримуючи правильної інтонації. Значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком. Визначте однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них.

Сорочка-оберіг

Вишила матуся сорочку для сина.
Візерунком стали квіти України:
маки та волошки, мальви біля хати.
Долю для дитини вишивала мати.
Оберіг-сорочку вишила для сина.
Візерунком стали **символи** Вкраїни:
і верба, й калина, сонях біля хати.
Щастя для дитини вишивала мати.
Мамину турботу збереже сорочка,
захистять від лиха хрестиків рядочки.

Л. Вознюк

163. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

1. Діти рвали чудові квіти рожеві гвоздички лілові дзвіночки (*Н. Кобринська*). 2. У густому лісі посплітали віти дерева дуби берези сосни ялини осика вільха (*О. Копиленко*). 3. Турботлива бджілка з лугової веселки буде мед збирати різнобарвний жовтий оранжевий і золотий (*за Є. Гуцалом*). 4. Ходить сонний ранок по траві і вітає квіти степові ковилу горицвіт воронець молочай волошку і чебрець (*А. Качан*).

164. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. У першому реченні підкресліть усі члени речення.

1. Усе мене тішить ліси і садки озера річки глибокі ставки (*О. Василенко*). 2. Просинаюся і чую пісню звідусіль з неба з повітря із землі (*О. Довгоп'ят*). 3. Мова й музика мають дещо спільне ритм тональність мелодію (*О. Авксентьєва*). 4. Я грав музику великих митців Верді Бетховена Шопена Чайковського Лисенка (*П. Загребельний*).

Яких ви знаєте українських композиторів? Зібравши інформацію в довідковій літературі та Інтернеті, розкажіть про них у класі. У розповіді використайте одне-два речення з узагальнювальними словами при однорідних членах речення.

Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, перед ним ставлять тире.

Наприклад: *Стежка, озеро, стіжок — все у падолисті* (В. Скомаровський).

У таких реченнях найчастіше в ролі узагальнювальних слів виступають займенники *все, всі*.

Наприклад: *Степ і лиман, озеро і море — все закуталось у чарівний тихий світ* (І. Нечуй-Левицький). *Ластівки, білі лебеді й шпаки, журавлі і качки сірі — всі полинули у вирій* (О. Коваленко).

Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, перед ним роблять паузу і вимовляють його з пониженням інтонації.

165. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них.

1. Рідні місця, знайомі хатки, садки, доріжки — все миготить у очах (*Панас Мирний*). 2. І соняшники, і кукурудза, і криниця — все вслухалося у свіжість (*Т. Осьмачка*). 3. Дід розмовляв із

кіньми, телятами, травами, старою грушею і дубом — усім живим (*О. Довженко*).

Поясніть розділові знаки в реченнях.

166. Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки узагальнювальні слова.

1. Ручку, олівці, фломастери, гумку, лінійку — ... повинен мати кожен школяр. 2. Столи, стільці, дошка, шафи — ... в нашому класі новенькі. 3. Проектор, екран, «розумну» дошку — ... закуплять для школи найближчим часом.

ДОВІДКА

Меблі. Технічні засоби. Шкільне приладдя.

167. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Білу хату **червону** калину луги **береги** все мені заповідано з роду до роду (*І. Бердник*). 2. Материна любов піклування батькове все докупи злилося переплелося (*Б. Грінченко*). 3. На **землі** в траві на **деревах** у повітрі скрізь вирує життя (*З підручника*). 4. Повітря рослини води усі вславляють блакить (*М. Зеров*).

Визначте та підкресліть однорідні члени речення. Узагальнювальні слова виділіть рамкою.

Поясніть написання виділених слів.

168. Прочитайте. У кожній групі виділених слів визначте однорідні члени речення та узагальнювальне слово при них. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

Зажурилися зайці, що всі вони сірі. Попросили Бога зробити їм кожушки різні білі чорні сині червоні. Пожалів їх Бог і зробив, як просили.

Не довго зайці тішилися. У яскравих кожушках їх добре бачили хижаки орли яструби та лисиці. Доводилося тікати в гущавину та ховатися під кущами ліщиною крушиною та бузиною.

Пожалів зайців Бог і повернув їм їхнє забарвлення.

За народною казкою.

Які казки, байки, прислів'я про зайців ви знаєте? Що уособлюють ці тварини? У відповіді використайте одне-два речення з узагальнювальними словами при однорідних членах.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРЕДМЕТА

169. Прочитайте текст, визначте його тему та головну думку. Значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.

Кобза

У мирний час козаки любили поспівати й потанцювати. Грали козаки на різних музичних інструментах: кобзах, бандурах, скрипках, цимбалах, сопілках.

Улюбленим інструментом була кобза. Колись давно її завезли зі східних країн. Проте на новій батьківщині вона значно змінилася.

Кобза мала круглий **голосни́к** та овальний широкий низ. Коротку ручку називали грифом. Вона була увінчана шийкою, що загиналася в лівий бік. Кобза мала дванадцять струн.

Грати на кобзі вміли майже всі воїни. Та професійними музи́ками були кобзарі.

За *Д. Яворницьким.*

- Визначте речення з однорідними членами. Поясніть у них розділові знаки.
- Вкажіть речення з узагальнювальним словом при однорідних реченнях. Прочитайте його, дотримуючи правильної інтонації.
- Складіть план тексту, запишіть його.
- Напишіть за планом докладний переказ тексту.

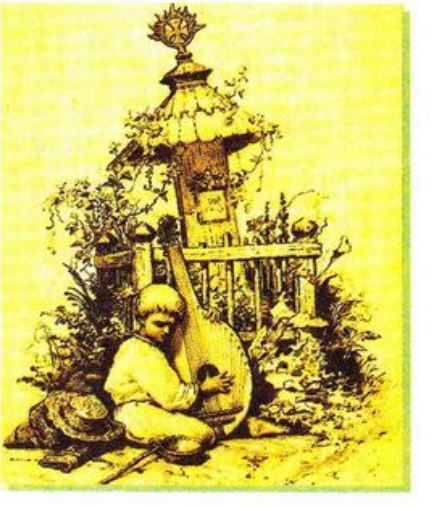

Опанас Сластіон. Маленький кобзар

§ 15. ЗВЕРТАННЯ. РОЛЬ ЗВЕРТАНЬ У РЕЧЕННІ

170. Прочитайте діалог. Укажіть слова, які називають того, до кого звертаються з мовленням.

— Сестро, прошу тебе дуже,
Виший сорочку мені!
Виший хрещатим барвінком,
Рястом землі навесні.

— Рада б я вишити, брате,
Рідного краю квітки,
Тільки в житті не навчилась
Класти хрещато нитки...

За *Г. Петруком-Попиком*

Чи вміє хтось у вашій родині вишивати? Чому українці ставляться до вишиванок з глибокою пошаною?

- Чи можна уявити діалог без уживання звертань? Яка роль звертання в спілкуванні?

Звертанням називають слово або сполучення слів, що називає того, до кого звертаються (адресата мовлення).

Звертання виражається іменником у формі кличного відмінка (*дуже рідко — у формі називного*).

Звертання може стояти на початку, в середині або в кінці речення.

Наприклад: *Мамо, чого зажурились?* (Д. Луценко). *Розкажи мені, мамо, казку* (О. Хлоп'яча). *Заспівай мені, мамо!* (Б. Списаренко).

Звертання бувають непоширені (*при таких немає залежних слів*) та поширені (*залежні слова при таких є*).

Наприклад: *Подай, брате, руку!* (Б. Лепкий). *Спасибі же тобі, мій брате, за щирий, любий твій привіт!* (І. Франко).

Звертання можуть бути однорідними: Візьміть мене, *гаї, поля, озера, ріки!* (А. Підлужний).

Звертання бувають повторювані: *Дощику, дощику, перестань!* (Народна творчість).

Коли звертання стоїть на початку речення, його вимовляють з окличною інтонацією. Якщо звертання стоїть у кінці речення, оклична інтонація послаблюється. У середині речення звертання вимовляють низьким тоном і в прискореному темпі, з обох боків виділяючи його паузами.

171. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте місце звертання в кожному з речень. Укажіть звертання непоширені та поширені. Визначте звертання однорідні та повторювані.

1. Вишийте, мамо, сорочку кольором неба й степів! (*З. Гарник*). 2. Любий тату! Нагадайте дідові пісні. Любий тату, запрягайте коника мені. Я від хати і до хати буду тих пісень співати (*О. Кононенко*). 3. Не розгубися, синку, у дорозі! (*І. Калениченко*). 4. Одягніть вишиванку, моя доне і сину, щоб красою зігріти нашу рідну країну (*Л. Любарська*). 5. Добридень вам, дідусю та бабусю! (*П. Перебийніс*). 6. Сонце, сонце, освітлюй тіні! (*Л. Костенко*).

- Якою частиною мови виражені звертання? У формі якого відмінка?
- Зверніть увагу на розділові знаки при звертаннях.

Якщо звертання стоїть у середині речення, з обох боків його виділяють комами. У кінці такого речення ставлять знак залежно від інтонації.

Якщо звертання стоїть на початку речення і вимовляється з окличною інтонацією, після нього ставлять знак оклику. У такому разі наступне слово пишуть з великої літери.

Якщо звертання стоїть у кінці речення, після нього ставлять або знак оклику, або крапку залежно від інтонації.

Схематично це можна зобразити так:

_____, ЗВ, _____. → *Вийди, Ганнусю, вийди* (Народна творчість).

ЗВ! _____. → *Серце! Спочинь на хвилину* (Б. Лепкий).

ЗВ, _____. → *Тату, скрипочку купіть* (Л. Забашта).

_____, ЗВ! → *Вище голівку, Маріє!* (В. Сосюра).

_____, ЗВ. → *Повертайся скоріше, сину* (В. Матвієнко).

Повторювані або однорідні звертання між собою розділяються комою: *Лелеко, лелеко! До осені далеко?* (Народна творчість).

172. Перепишіть. Поясніть уживання розділових знаків при звертаннях. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

1. Учітеся, брати мої, думайте, читайте (*Т. Шевченко*). 2. Де ви, лицарі й гетьмани? Уставайте, відгукніться! (*І. Калениченко*). 3. Я знаю вас, нащадки запорожців! (*Олександр Олесь*). 4. Ти, мій хлопче, українець! (*В. Терен*). 5. Калино, калино, квітуй у долині! (*М. Верещака*). 6. Над тобою, бандуристе, небо чисте. Пригорни сестру-бандуру, бандуристе! (*П. Перебийніс*).

- Визначте звертання непоширені та поширені.
- Укажіть звертання однорідні та повторювані.

173. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Тату наш лелека прилетів! Мамо **чуєш** мову **солов'їну**? (*О. Лупій*). 2. Злітай птице у чисте небо! (*Г. Гордасевич*). 3. Виростай для правди й волі мій синочку! (*Т. Мельниченко*). 4. Стомилася сину дай одпочину (*А. Камінчук*). 5. Лебедю лебедю Ти **повертаєш** додому на тихії води на зорі Вкраїни ясні (*Л. Забашта*). 6. Я розумію вас звірята і рослини (*Б.-І. Антонич*).

- Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.
- Поясніть написання виділених слів.

174. Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи у формі кличного відмінка. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Води Дніпрової нап'юсь на тебе (друг) подивлюсь (*Т. Шевченко*). 2. Не ходи (козак) понад берегами не суши серденька чорними бровами (*Народна творчість*). 3. Шануй (юнак) батьківські шляхи! (*Д. Луценко*). 4. А ти ж куди мандруєш ласкавий (чоловік)? (*А. Малишко*). 5. Стережися польовий (птах) блискучих котячих очей! (*Панас Мирний*).

- Вимовте звуки, які чергуються при зміні форми іменників.

Звертання до відсутніх людей, до предметів і явищ називають риторичними звертаннями. Вони вживаються, щоб привернути до них увагу, виявити своє ставлення.

Наприклад:

Шевченку! Відгук дум твоїх чи чуєш ти у нашім слові? (М. Рильський). *Прийду до тебе, Дніпре посивілий!* (О. Овчаренко).

175. Прочитайте, визначте в кожному реченні звертання. Які з них є риторичними? Свою думку поясніть.

1. Повій, вітре, на Вкраїну! (*С. Руданський*). 2. Краю мій, люблю твої тополі (*А. Камінчук*). 3. Сонце! Я тобі вдячний (*М. Коцюбинський*). 4. Не шуми про минуле, тополе (*В. Сосюра*). 5. В розлуці з вами, солов'ї Вкраїни, так ниє серце! (*М. Рильський*). 6. Розступіться, горе та біда! Дайте щастю й радості дорогу! (*М. Луків*).

176. Складіть і запишіть речення, у яких подані слова та словосполучення виступали б у ролі звертань. Чи є такі звертання риторичними? Чому?

Україна, рідна земля, вулиці мого дитинства.

177. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте поширені й непоширені звертання.

1. Скільки є в нас любі друзі для звертання ніжних слів! (*Д. Білоус*). 2. Соловейку маленький В тебе голос тоненький. 2. Де ж ти коню ходив? Де підкову загубив? (*Народна творчість*). 3. Не хили ти голі віти саде мій! Ще ти будеш зеленіти у красі своїй. 4. Ти не висни чорна хмаро над смерекою (*В. Сосюра*). 5. Школо ти мислить навчила чесною працею жить (*А. Рибачок*).

Укажіть речення із риторичними звертаннями.

§ 16. ОЗНАЙОМЛЕННЯ З НАЙУЖИВАНІШИМИ ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ І СПОЛУЧЕННЯМИ СЛІВ

178. Прочитайте діалог мовчки. Визначте, скільки осіб бере участь у розмові. Уголос прочитайте діалог за особами.

— Можливо, завтра не варто їхати на екскурсію до Львова. Здається, буде злива. Мабуть, краще перенести поїздку на наступний тиждень.

— Ну що ти кажеш! Безумовно, не буде ніякого дощу! За повідомленням метеоцентру, буде сонячно. Для екскурсії така погода, без сумніву, найкраща!

Чи можна сказати, що перший співрозмовник упевнений у тому, що говорить? За допомогою яких слів він виражає свою невпевненість?

- Наскільки впевнений у висловленому другий співбесідник? Якими словами він увиразнює свою впевненість?

179. Прочитайте. Визначте в реченнях вставні слова. На що вказує або що виражає кожне з них? Скористайтеся поданою нижче таблицею.

1. Кажуть, дощ завжди щастя приносить (*Г. Коваль*). 2. Ластівки низько літають, мабуть, на дощ (*В. Мордань*). 3. Прогнози, звісно, то невдячна річ (*О. Савченко-Гнатюк*). 4. Можливо, вдома дощик не вщухає (*Д. Луценко*). 5. На щастя, погода була хмарна, і вони не зазнали спеки (*П. Куліш*). 6. Підіть, будь ласка, у поле (*Т. Мельничук*). 7. Буває, в дорозі десь трапиться чиста криниця (*Д. Луценко*). 8. І райдуга стоїть, повірте, на півсвіта (*А. Малишко*).

ВСТАВНІ СЛОВА МОЖУТЬ ВКАЗУВАТИ НА:	
НЕВПЕВНЕНІСТЬ	*може, може бути, мабуть, можливо, здається, очевидно*
УПЕВНЕНІСТЬ	*звичайно, певно, безперечно, без сумніву, правда, безумовно, справді, певна річ*
ДЖЕРЕЛО ПОВІДОМЛЕННЯ	*по-моєму, як мені здається, кажіть, на думку ..., за свідченням ..., як відомо, як зазначено, за повідомленням ...*
СТАВЛЕННЯ ДО ВИСЛОВЛЮВАНОГО	*на щастя, на жаль, на диво, на сором, як навмисне, дивна річ*
ОЦІНКУ ПОВІДОМЛЮВАНОГО ЯК ЗВИЧАЙНОГО	*було, бувало, як завжди, як водиться*
ПОРЯДОК ВИКЛАДУ ДУМОК	*по-перше, по-друге, отже, нарешті, таким чином, значить, виявляється, виходить*
УВІЧЛИВІСТЬ	*будь ласка, вибачте, прошу вас, дозвольте*
ПРИВЕРНЕННЯ УВАГИ	*уявіть собі, зверніть увагу, вірите, зрозумійте, знаєте, між нами кажучи*

180. Скориставшись таблицею, усно складіть по одному реченню зі вставними словами, які виражають:

- невпевненість у висловлюваному;
- ввічливість;
- оцінку висловлюваного;
- джерело повідомлення.

Вставні слова та словосполучення відділяють від інших слів у реченні паузами, вимовляють прискорено, зниженим голосом.

На письмі вставні слова та словосполучення виділяють комами.

Схематично це можна зобразити так:

ВС, _____. → ***Може,*** *вислати ліків вам?* (А. Таран).

_____, ВС.(!?) → *Працювать, працювать,* ***безумовно***! (В. Сосюра).

_____, ВС, _____. → *Чужа душа то,* ***кажуть,*** *темний ліс* (Л. Костенко).

181. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Вкажіть вставні слова. На що вказує або що виражає кожне з них?

1. Може, зойкне в когось серце, відгукнеться на пісні? (*Л. Коваленко*). 2. Дивлюсь на зорі опівнічні. На жаль, вони також не вічні (*М. Луків*). 3. Крізь ці кущі, здається, ніхто не пробереться (*Н. Забіла*). 4. Напевне, та квітка солодка була, бо меду на ній назбирала бджола (*М. Познанська*).

Поясніть розділові знаки в реченнях.

182. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитайте записані речення, дотримуючи правильної інтонації.

1. Кажуть на світі країн є багато. Кажуть життя в них – справжнісіньке свято. Та як в чужинські краї помандруєш зараз же рідне своє поцінуєш (*О. Кротюк*). 2. Буває задзвенить в чужих містах кришталь моєї мови дорогої (*Л. Литвинчук*). 3. Ну що б здавалося слова... А серце б'ється ожива як їх почує! (*Т. Шевченко*). 4. До словечка до слів'ятка притулися! Може так хоч мови рідної навчишся (*М. Тимчак*). 5. Пробачте вернуся не скоро (*Б. Дегтярьов*).

На що вказує або що виражає вставне слово в кожному з речень?

183. Складіть і запишіть речення, у яких подані слова виступали б у ролі вставних.

Звичайно, бувало, виявляється, будь ласка.

Речення, що містять звертання чи вставні слова, називають **ускладненими.**

Звертання та вставні слова не є членами речення.

184. Прочитайте. Поясніть, чим ускладене кожне з речень. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Пишная шипшинонько, ти про що шепочеш? Може, мене квітоньками дарувати хочеш? (*І. Складаний*). 2. Линь, човнику, пливи! Можливо, знайдем на путі незнані острови? (*М. Пригара*). 3. Панове громадяни! Ця байка вам в пригоді, може, стане? (*Л. Глібов*).

185. Перепишіть речення, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки вставні слова. Розставте потрібні розділові знаки. Що виражає або на що вказує кожне зі вставних слів?

1. Спиніться ... спиніться. Навколо ... скоріш подивіться (*А. Костецький*). 2. Співчуття є найголовніший і ... єдиний закон людського життя (*Ф. Достоєвський*). 3. ... навчися гарно й привітно дивитися на людей (*М. Стельмах*). 4. ... болі минають з часом Перемелеться пройде все (*Б. Соя*). 5. А єдиних слів ... було не сказано (*Б. Олійник*). 6. ... час знов вдарити у дзвони?! (*Ф. Руденко*).

ДОВІДКА

На жаль. Кажуть. По-перше. Може. Будь ласка. Будь ласка. Мабуть.

Доведіть, що словосполучення *вдарити у дзвони* може бути і вільним, і стійким.

186. Прочитайте. Визначте, у яких реченнях виділені слова є вставними, у яких — ні. Поясніть, як ви це з'ясували.

1. А хлібам колосистим, **здається**, немає кінця (*Д. Луценко*). 2. Все навколо казкою **здається** (*Б. Остапенко*). 3. То невже ти ще досі не знаєш, що любов **може** гори звернуть? (*Б. Грінченко*). 4. Та **може**, нарікань на долю вже доволі? Для праці й боротьби настала знов пора (*Л. Воловець*). 5. І **напевне** вже почну я цю роботу у четвер (*В. Щербак*). 6. Ніхто, **напевно**, не почує зітхань прив'ялих верховіть (*В. Мордань*).

187. Прочитайте. Визначте в реченнях слова, які в інших реченнях можуть виступати в ролі вставних. Усно складіть із такими вставними словами речення.

1. Хтось на радість людям викопав криницю (*Д. Луценко*). 2. Може зламатись тіло, але ніколи — дух (*О. Стефанович*). 3. Та ніч була на диво схожа (*Г. Коваль*). 4. Вулиця наша справді вузенька (*М. Стельмах*).

188. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте вставні слова.

Місто Харків стоїть при злитті трьох річок Харкова Лопані та Уди. На думку вчених у сімнадцятому столітті на цьому місці стояла фортеця.

Пояснення назви міста таке. За переказом хутір заснував козак на ім'я Харко. Поселенцям звісно доводилося вести боротьбу з нападниками. Кажуть якось упав у бою і Харко. Пограбований хутір запустів але згодом тут знову з'явилися люди. Новий хутір зберіг стару назву. Люди без сумніву не забули імені першого поселенця.

За І. Вихованцем.

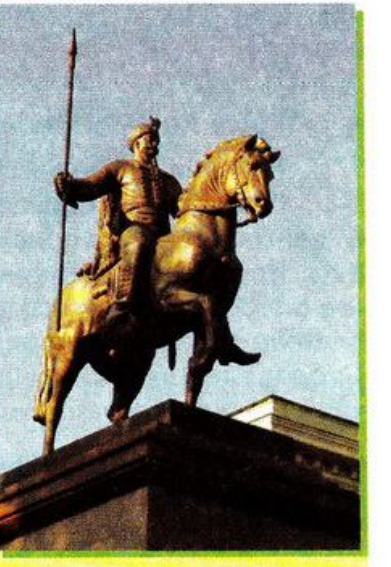

Пам'ятник козаку Харку в Харкові

Передайте свої враження від пам'ятника 3–4 реченнями. Уживайте вставні слова.

189. У вказаній послідовності зробіть усний синтаксичний розбір поданих речень.

1. Визначте вид речення за метою висловлювання.
2. Визначте вид речення за інтонацією.
3. Визначте граматичну основу речення (головні члени).
4. Визначте, якими частинами мови є головні члени речення.
5. З'ясуйте, двоскладне речення чи односкладне.
6. Визначте другорядні члени речення (*якщо є*).
7. З'ясуйте, чи ускладнене речення однорідними членами. Назвіть їх.
8. Визначте, чи ускладнене речення звертанням або вставним словом. Назвіть їх (*якщо є*).

1. З добра й любові приходить щастя (*А. Майсеєнко*). 2. Злим людям не заздри, не бажай їхнього товариства! (*З Біблії*). 3. Пам'ятаю, мамо, твоє тихе слово. 4. Воно мене вчило добра і любові (*Н. Талиманчук*). 5. Я, чесне слово, не хотіла злого (*О. Слоньовська*). 6. Усміхнися всім навколо: небу, сонцю, квітам, людям (*А. Костецький*).

ЗРАЗОК УСНОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Рідна Україно, ти мене до серця пригорни! (П. Перебийніс).

Речення спонукальне, окличне.

Граматична основа речення складається з підмета *ти,* вираженого займенником, та присудка *пригорни,* вираженого дієсловом.

Речення має два головні члени, отже, воно двоскладне.

У складі речення є другорядні члени речення — додатки. Додаток *мене* залежить від присудка і відповідає на питання *кого?* Додаток *до серця* теж залежить від присудка і відповідає на питання *до чого?*

Речення ускладнене поширеним звертанням *рідна Україно.*

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Рідна Україно, ти мене до серця пригорни!
Речення спонук., оклич., двоскл., поширр., ускл. звертанням.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Чим може бути ускладнене речення?
- Які члени речення називають однорідними?
- Як поєднуються між собою однорідні члени речення?
- З якою інтонацією вимовляють однорідні члени речення? Наведіть приклади.
- Які розділові знаки ставлять між однорідними членами речення?
- Що називається звертанням? Наведіть приклади.
- Які бувають звертання за будовою?
- Як інтонуються речення зі звертаннями?
- Які розділові знаки ставлять при звертаннях?
- Чи є звертання членами речення?
- Які слова називають вставними? Наведіть приклади.
- Яка роль вставних слів у мовленні? На що вони можуть вказувати?
- Як інтонують речення зі вставними словами?
- Чи є вставні слова членами речення?

190. Прочитайте текст, сформулюйте чотири запитання за його змістом. Поставте запитання одне одному. Одержані відповіді обговоріть і доповніть.

З появою Інтернету написання «паперових» листів нібито відійшло на другий план. Адже передавати інформацію значно швидше й зручніше електронною поштою. Ще простіше надсилати смс-повідомлення мобільним телефоном.

Усе так. Однак власноруч написаний лист — це словесний автопортрет і вияв характеру дописувача, яскраве відображення його поглядів і смаків. Засобами електронної пошти такого не досягти.

І ще одне. Якщо зміст телефонної розмови за день-два забувається, електронний лист опиняється в кошику, то «паперовий» лист можна зберігати, перечитувати, згадуючи людину, з якою листувався, та свої до неї почуття. Недарма колись у формі листування писали художні твори: романи й повісті.

Листування може перетворитися на справжнє мистецтво, найвищий рівень духовного спілкування. Розумно і красиво написаний, сповнений тепла лист цілком може стати променем світла серед сірих буднів. Такий лист буде очікуваним, бажаним, омріяним. Такий лист захочеться зберегти, щоб перечитувати знов і знов.

Зате найменша нетактовність, недбалість у висловлюваннях можуть залишити на серці адресата глибокий рубець. Не дарма кажуть: «Що написано пером...»

Але листи треба вміти не лише писати, а й... читати! Для цього мало бути уважним, потрібно вміти читати між рядками.

Взаємна повага тих, хто листується, виявляється не лише в чемності, а й у вчасності надання відповіді.

З Інтернету.

- Кому пишуть листи і поштівки члени вашої родини?
- Як ви розумієте вираз *читати між рядками?* Що таке *духовне спілкування?* Звіртеся за Словничком спілкування.
- Поясніть рядки Ліни Костенко: *Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати.* Яке слово ви вважаєте в цьому вислові ключовим (головним)?

Листування — один із видів письмового спілкування.

Лист — це писаний текст, мета якого — повідомлення про щось адресата.

Листи бувають ділові (службові) та особисті (приватні).

Ділове листування відбувається між установами або працівником і установою. Такі листи складаються за певними зразками в офіційно-діловому стилі.

Особисті листи — це листи до рідної та близької людини, до друга чи знайомого, до улюбленого письменника або актора. Такі листи не відзначаються усталеністю форми. Мовлення приватного листування невимушене. У текстах особистих листів поєднуються ознаки різних стилів, зокрема розмовного та художнього.

191. Прочитайте лист. До службового чи приватного листування слід його віднести? Укажіть звертання та етикетні формули.

Люба бабусю!

Ми всі дуже за Вами скучили. Турбуємося за Ваше здоров'я. Дуже переживаємо за Ваше самопочуття.

Ми всі здорові. За одержану татом премію Оленці купили комп'ютер. Вона опановує комп'ютерну грамоту. Сподіваюсь, навчить і мене. Адже сестри мають допомагати одна одній!

Мама готується до відпустки, яка цього року припадає на зиму. Хоче поїхати в село до бабусі Наталки. Якщо вийде, то й ми з татом й Оленкою під час зимових канікул на якийсь тиждень до неї приїдемо. До Вас, бабусю Тетяно, усією родиною обов'язково приїдемо влітку.

Тато з мамою накупили зо два десятки книжок, які ми з Оленою маємо влітку прочитати. Певно, і Вам вони будуть цікаві.

Напишіть, як Вам живеться, як минає Ваш день. Головне — як Ви почуваєтеся. Коли Вас востаннє оглядав лікар? Які ліки Вам прописав? Обов'язково надішлемо їх Вам поштою.

Будь ласка, бабусю, не хворійте! Будьте здорові і щасливі! На все добре! До побачення.

20. 11. 2013 р.

З любов'ю і повагою,
Ваша онука Ірина.

Чому займенник *ви* написано в листі з великої літери? Які почуття до адресата це увиразнює?

Як ви ставитеся до своєї бабусі? До інших старших родичів? Які почуття до них висловлюєте усно і в писемній формі?

Чи знаєте ви правила електронного листування? Наскільки важливо їх дотримувати? Чому?

192. Прочитайте традиційні для листування звертання. Які з них використовують у приватному листуванні?

Пане! (Пані! Панове!) Дорогий друже! Шановне товариство! Мої дорогенькі! Мої найдорожчі! Родинонько моя! Роде наш красний! Мої дорогі батьки! Шановні громадяни! Рідненька матусю! Колеги! Моя дорога сестричко!

З двома-трьома звертаннями складіть речення. Вимовте їх, дотримуючи правильної інтонації.

193. Прочитайте побажання, які для листів є традиційними. З якої нагоди використовують кожне з них?

Щасти Вам! Хай щастить! Доброго Вам здоров'я! Зичу здоров'я! Бажаю усього найкращого! На все добре! Бажаю успіхів! Бажаю Вам добре провести свята!

Роздивіться зображення сучасних українських марок. Що ви знаєте про історію поштових марок? Почніть готувати виставку, присвячену історії українських поштових марок.

194. Напишіть лист бабусі й дідусеві, які живуть в іншому місті або селі. Скористайтеся пам'яткою.

Як написати лист

- **Передусім обміркуйте:**
  тему свого листа: що саме ви хочете сповістити і наскільки детально;
  головну думку листа: до чого ви хочете спонукати, у чому переконати адресата.
- Текст листа напишіть на чернетці за таким планом:
  1. Звертання (*передає ваше ставлення до адресата*). **Привітання** (*засвідчує вашу ввічливість*).
  2. Початок листа виявляє вашу зацікавленість станом здоров'я, настроєм адресата, його справами, успіхами, а також здоров'ям та справами його родини, найближчих родичів.
  Після цього слід пояснити причину, що спонукала до написання листа (*бажання щось з'ясувати або повідомити, про щось домовитися*).
  3. Основна частина. Слід повідомити про себе, не вихваляючись, але не забуваючи підкреслити свої успіхи. Писати потрібно про те, що цікаве або корисне адресатові.
  4. Кінцівка. Побажання й прощання. Дата. Підпис.
- Уважно перечитайте чорновий варіант листа — краще зробити це наступного дня. Передовсім зверніть увагу на **зміст листа.** Можливо, слід дещо додати або скоротити. По-друге, переконайтеся, що тон листа засвідчує повагу до адресата. Повагу й увагу передають обов'язкові в листуванні етикетні формули. Перевірте грамотність викладу: виправте допущені помилки. Особливу увагу зверніть на написання займенника *Ви* з великої літери.
- Перепишіть лист розбірливим акуратним почерком на якісному папері. Грамотно надпишіть конверт.

195. Напишіть лист до одного з адресатів:

• матері, яка затрималась у відрядженні; • дідуся, який лікується в санаторії; • старшої сестри, яка навчається в іншому місті; • старшого брата, який служить у війську; • відомого дитячого письменника, книжки якого вам подобаються.

196. За поданим зразком напишіть на конверті власну адресу.

- Поясніть, що означає цифровий індекс, яке його значення.
- Назвіть слова, які в записі адреси скорочують.
- Де і в якій формі записують на конверті прізвище, ім'я та по батькові адресата?
- Де і як записують на конверті зворотну адресу? Навіщо це роблять?

197. Прочитайте речення, визначте допущені в них помилки. З'ясуйте вид кожної помилки. За потреби скористайтеся таблицею на фо́рзаці підручника. Запишіть речення, виправивши помилки.

1. Як тільки я навчився грамоті, почав переписуватися зі своїми двома бабусями. 2. Мені нравиться відправляти їм листи та получати на них відповіді. 3. З цих відповідей наша сім'я дізнається, чим потрібно допомогти, що прислати. 4. У листах я цікавлюся їхніми ділами, задаю запитання про здоров'я. 5. Якщо писати письмо мені допомагають сестра і брат, доводиться відправляти лист заказний. 6. Листування допомагає мені опанувати правилами спілкування.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
~~Переписуватися~~	Листуватися
~~Задавати питання~~	Ставити запитання
~~Відправляти лист~~	Надсилати лист
~~Получати листи~~	Одержувати листи
~~Присилати ліки~~	Надсилати ліки
~~Навчатися грамоті~~	Навчатися грамоти
~~Опановувати правилами~~	Опановувати правила
~~Заказний лист~~	Рекомендований лист

§ 17. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ЗІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ І СПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ

198. Прочитайте речення мовчки, визначте в кожному граматичну основу. Прочитайте вголос лише ті речення, які мають дві і більше граматичних основ. Зі скількох простих речень складається кожне таке речення?

1. Щире слово, добре діло душу й серце обігріло. 2. Шабля ранить тіло, а слово калічить душу. 3. Очі без душі сліпі, вуха без серця глухі, руки без бажання безсилі. 4. Бідна душа не має гроша. 5. Як ти не маєш душі, то не поможуть і книші.

Народна творчість.

Як називають речення з однією граматичною основою? З двома і більше граматичними основами?

За будовою речення бувають прості та складні.

Просте речення має одну граматичну основу.

Наприклад: *Чорнобривців насіяла мати* (М. Сингаївський).

Складним реченням називають речення, яке складається з двох або кількох простих речень, кожне з яких має свою граматичну основу.

Наприклад: *Мати сіяла сон під моїм вікном, а зійшов соняшник* (Б. Олійник). *Де мати посіє, там сходить добро* (В. Крищенко).

Прості речення у складному об'єднані між собою за змістом та за інтонацією.

Між простими реченнями у складному робиться невелика пауза. У кінці кожного простого речення, крім останнього, інтонація підвищується. Наприкінці складного речення інтонація понижується.

Частини складного речення можуть поєднуватися сполучниками *і, та, але, а, що, як, щоб, бо, тому що* або сполучними словами *який, що, коли, де*.

Наприклад: *Зустрічають мене чорнобривці, і сміється батьківська земля* (В. Беля). *Айстри вранці сумували, що дощі на них не впали* (В. Кравчук).

Частини складного речення можуть поєднуватися без сполучників.

Наприклад: *Гримить Дніпро, шумить Сула, озвались голосом Карпати* (М. Рильський).

199. Перепишіть складні речення, визначте й підкресліть у кожному граматичні основи.

1. Душа душу чує, а серце серцю вість подає. 2. Око бачить далеко, серце чує глибоко. 3. Ти дорогу показав, якщо ти прислів'я сказав. 4. Коли чистий будинок, і душа чистішає. 5. Серце співає, душа радіє.

Народна творчість.

- Прочитайте записані речення, дотримуючи правильної інтонації.
- Частини яких складних речень поєднано сполучниками або сполучними словами? Прочитайте ці речення.
- Прочитайте речення, частини яких поєднано без сполучників і сполучних слів, лише інтонацією.
- Поясніть вислів: «*Прислів'я — скарбниця народної душі*».

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На письмі між простими реченнями у складному ставлять кому.

Кому ставлять і тоді, коли прості речення в складному з'єднуються сполучниками або сполучними словами.

200. Перепишіть прислів'я, замість крапок додаючи дібрану з довідки кінцівку. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Правда і з дна моря виринає, а ... . 2. Язик діє, та ... . 3. Недруг підтакує, а ... . 4. Праця додає здоров'я, а ... .

ДОВІДКА

...друг сперечається. ...неправда потопає. ...лінь добавляє хвороб. ...рука не вміє.

- Перепишіть, розставляючи пропущені коми. Визначте та підкресліть у реченнях граматичні основи. Поясніть наявність і відсутність коми перед сполучником *і*.

1. Сховав грудень під кригою річки і повдягав ліси в білі **мережива** (*Ю. Старостенко*). 2. Полетів останній лелека, і жоден перелітний птах не залишився на нашій землі (*З журналу*).

- Значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- Роздивіться репродукцію картини Євгена Лещенка. Розкажіть про зображене, уживаючи складні речення.

201. Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки сполучники та сполучні слова. Визначте та підкресліть граматичні основи речень. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Зима спитає, ... ти влітку був. 2. Літо запасає, ... зима з'їдає. 3. ... не була зима, то літо довше б тягнулося. 4. Життя навчає, ... труд єднає. 5. Тепло пропаде, ... сніг упаде. 6. Зима стелить полотна, ... мороз наводить мости.

ДОВІДКА

Якби. Але. Де. А. Як.

202. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. У кожному реченні визначте й підкресліть граматичні основи.

Пов'яли пишні квіти затих осінній сад туманом ліг на віти холодний листопад. Повільно на світанні бреде він у степах де листячком останнім легкий мороз пропах. Зима ось-ось прилине в снігах засне земля і пісня хуртовинна над нею загуля.

Д. Мегелик.

Поясніть уживання розділових знаків.

203. Подані пари простих речень об'єднайте у складні — за допомогою сполучників або без них. Утворені складні речення запишіть, поясніть уживання розділових знаків.

1. Землю закутав білий сніг. На ньому виразно чорніють тіні безлистих дерев.
2. Мороз скував Дніпро кригою. Глибоко під нею зеленіє вода.
3. Перехожі кутаються в теплі пальта. Пронизливий вітер змушує їх прискорювати ходу.

Чи утворюють записані вами речення текст? Свою думку поясніть.

204. Перепишіть речення, підкресліть у них граматичні основи. Розставте пропущені розділові знаки.

Ми йдемо і темніє над нами небо. Дзвенить земля а я слухаю. Слухаю небо слухаю землю і слухаю дідові слова. У серце моє вливається якась незрима сила що на віки вічні прив'яже вона мене до цієї землі до співучої тихої мови.

Чим більше дід любив мене тим більше і щедріше розкривав він свою душевну скарбницю.

За В. Симоненком.

Поясніть, як ви розумієте вислів *«душевна скарбниця»*? Чи у кожної людини вона є? Що б ви хотіли мати у своїй душевній скарбниці?

205. У вказаній послідовності зробіть синтаксичний розбір поданих складних речень (*усно та письмово*).

1. Визначте вид речення за метою висловлювання.
2. Визначте вид речення за інтонацією.
3. Укажіть прості речення в складному. Визначте граматичну основу кожного з них.
4. З'ясуйте, якими частинами мови виражені головні члени речення.
5. Визначте другорядні члени речення в кожній частині складного речення.
6. У складному реченні вкажіть прості речення, ускладнені однорідними членами речення, звертанням або вставним словом (*якщо такі є*).

1. Пісня до правди доводить, а правда до пісні горнеться (*Народна творчість*). 2. Пісню ту візьму собі на спомин, пісня буде поміж нас (*В. Івасюк*). 3. У мене вмить заб'ється в грудях серце, коли десь наша рідна пісня розіллється (*За Д. Луценком*). 4. Вилив душу в пісні український народ, і живе мій народ у пісенному слові! (*В. Василашко*). 5. Допоки слово житиме в мені, тобі я даруватиму пісні, мій краю рідний (*В. Мозговий*).

ЗРАЗОК УСНОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Я іду у парку золотому, і прощально листя шелестить (В. Сосюра).

Речення розповідне, неокличне.

Складається з двох простих речень.

У першому реченні граматична основа *я іду* (підмет виражений займенником, присудок — дієсловом); у другому — *листя шелестить* (підмет виражений іменником, присудок — дієсловом).

В обох простих реченнях є другорядні члени речення: у першому — обставина *у парку* та означення *золотому*, у другому — обставина *прощально*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Я іду у парку золотому, і
прощально листя шелестить.
Речення розпов., неоклич., складне.

206. У вказаній послідовності зробіть письмовий синтаксичний розбір поданих речень.

1. Зоре моя вечірняя, зійди над горою! (*Т. Шевченко*). 2. Скоро, може, побачу я степ той широкий. (*Б. Грінченко*). 3. В Україні ростуть широколисті дерева: дуб, липа, в'яз, береза. (*З підручника*). 4. Дрімучі ліси, птахи, змії, комахи — усе милувалося сонцем. (*З журналу*).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Які речення називають складними? Наведіть приклади.
- Як об'єднуються між собою прості речення у складному?
- Як інтонуються складні речення? Наведіть приклади.
- Якими сполучниками та якими сполучними словами можуть з'єднуватися прості речення у складному?
- Які розділові знаки ставлять між частинами складного речення?

§ 18. ПРЯМА МОВА. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

207. Прочитайте вірш мовчки. Визначте слова особи, які передані дослівно, та слова, які вказують, кому вони належать.

Солов'ї розливаються ніжно
У зеленім веснянім гаю.
Син до матері каже: «Ця пісня
Дуже схожа на мову твою».

Посміхається мати до сина:
«Пам'ятай, моє миле дитя,
Рідна мова завжди солов'їна,
Зігріває людей все життя».

В. Кленц

Прочитайте вірш уголос за особами.

Прямою мовою називають висловлювання якоїсь особи, передане дослівно, без змін.

Пряма мова супроводжується словами автора, які вказують, кому вона належить.

Наприклад: *Я крикнув журавлю: «Візьми мою журу!»* (Л. Горлач). *«Добрий ранок, непосидо», — посміхається мати* (М. Стельмах).

208. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. У кожному з речень укажіть пряму мову та слова автора. Зверніть увагу на вживання розділових знаків.

1. Ми спитали соловейка навесні: «Ти для кого так виспівуєш пісні?» І затьохкав соловейко на калині: «Я пісні складаю Україні» (*Н. Мельниченко*). 2. Учитель навчає: «Твоя Батьківщина — велика і славна земля — Україна. Її пізнавай, бережи і люби, усе, що зумієш, для неї зроби!» (*Н. Поклад*). 3. Говорила мені мати: «Можеш мов багато знати, кожну мову шанувати, та одну із мов усіх щоб у серці ти зберіг» (*М. Хоросницька*).

Що уособлює для українця соловей? Які казки, байки, прислів'я про нього ви знаєте? У відповіді використайте речення з прямою мовою.

Пряму мову записують з великої літери і беруть з обох боків у лапки. У кінці прямої мови знак оклику, знак питання і три крапки ставлять перед лапками. Крапку й кому ставлять після лапок.

Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставлять двокрапку.

Схематично це можна зобразити так:

Са: «Пм». → *Я прийду і вимовлю: «Спасибі»* (А. Малишко).

Са: «Пм!» → *Кожній травинці шепочу: «Рости!»* (З. Живка).

Са: «Пм?» → *На уроці вчитель каже: «Хто задачку цю розв'яже?»* (І. Сварник).

Якщо слова автора стоять після прямої мови, то після неї ставлять кому, знак питання чи знак оклику, а перед ними — тире. Слова автора після прямої мови записують з малої літери.

«Пм»,— са. → *«Буде добра каша»,— каже бабця наша* (А. Камінчук).

«Пм!»— са. → *«Наталочко, Наталочко!» — гукає мама з ґаночка* (К. Вишинська).

«Пм?»— са. → *«Куди ти йдеш?»— журилась мати* (А. Семенюк).

209. Перепишіть речення. Вкажіть в кожному пряму мову та слова автора. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Кажуть в народі правдиві слова: «Хліб-годувальник всьому голова» (*Л. Компанієць*). 2. Запитав у Зіни Гліб: «Звідкіля береться хліб?» Розвела руками Зіна: «Звісно, хліб із магазину!» (*О. Кононенко*). 3. «Як хліб на столі, не болить голова»,— так гарно бабуся сказала (*Л. Паниченко*). 4. «Не кидайсь хлібом, він святий!»— в суворості ласкавій, бувало, каже дід старий малечі кучерявій (*М. Рильський*).

- Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.
- Визначте в реченнях вставні слова. Яка їхня роль у мовленні?
- Що уособлює хліб? Чому старші люди вчать молодь ставитися до нього з глибокою пошаною?

210. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Соловей щебече в лузі Добрий ранок всім вам друзі 2. Із гнізда свого лелека обізвався недалеко Добрий ранок Зустрічаємо світанок (*В. Забава*). 3. Жабка зелена зустріла коня Доброго дня Ми здається рідня. 4. Кінь засміявся й спитав **басовито** Де ж це ви сестро згубили копито (*Наталка Поклад*). 5. Пухова моя перина **хизувалася** хуртовина (*Л. Вознюк*). 6. А чому снігів нема мовить грудневі зима (*Т. Коломієць*).

- Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.
- Поясніть уживання розділових знаків при прямій мові.
- Вкажіть у реченнях звертання та вставні слова.
- Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Чи допомогли вам у цьому розділові знаки?

211. Перепишіть речення в такій послідовності: 1) речення, у яких пряма мова стоїть після слів автора; 2) речення з прямою мовою перед словами автора. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Казав їжак Хай буде так 2. Я з возом горшки побила жалілася кобила 3. Попалася лисиця в пастку і каже Хоч іще рано а доведеться заночувати. 4. Якось воно буде сказала миша в котячих зубах (*Народна творчість*). 5. Я не попадуся в сітку в'юн верткий хвалився рибкам (*В. Івченко*). 6. Равлик каже до сови із високої трави Мудра тітонько сова в тебе світла голова (*П. Сорока*).

- Поясніть значення стійких словосполучень *побити горшки, світла голова.*
- Чи вживають ваші старші родичі в своєму мовленні прислів'я? Яким роблять прислів'я мовлення?
- Наведіть 2–3 приклади часто вживаних вами прислів'їв. Розкрийте значення одного з них.

212. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Три синиці щебетали одна в одної питали Хто це там сестриці так співає у пшениці (*О. Пархоменко*). 2. Взяв олівець я із пенала і записав в календарі Сьогодні вперше прилетіли до нас у гості снігурі (*А. Качан*). 3. Ось я йду обізвалась зима (*Леся Українка*). 4. Ананаси й апельсини нудьгували в магазині Якби ноги в нас були ми б у Африку втекли (*Д. Гордійко*). 5. Слон казав своєму сину Від застуди їж малину (*Л. Коваль*).

- Визначте речення, ускладнені однорідними членами.
- Накресліть схему першого речення.

§ 19. ДІАЛОГ. ТИРЕ ПРИ ДІАЛОЗІ

213. Прочитайте вірш мовчки. Скільки осіб бере участь у спілкуванні? Як ви це визначили? Прочитайте вірш уголос за особами.

— Скажи мені, мати, де йде сонце спати?
— За високу гору, в золоту комору.

— Хто ж його колише усе тихше й тихше?
— Соловей піснями, тиха нічка снами.

— А хто його збудить, як світати буде?
— Пташечки веселі збудять із постелі.

— А на що, як встане, то найперше гляне?
— На тебе, серденько, як встанеш раненько.

Марійка Підгірянка.

Діалог передає розмову двох або кількох осіб.

Слова кожного зі співрозмовників називають **реплікою.**

Кожну репліку діалогу записують з нового рядка, перед реплікою ставлять **тире**.

Схематично це можна зобразити так:

Са:
— Рд. (?!)

Парубок мовив:
— Добривечір тобі, дівчино! Чи далеко звідсіль до села? (І. Нечуй-Левицький).

Якщо слова автора стоять після репліки, то після репліки ставлять кому або знак оклику чи знак питання, а після них — тире.

Слова автора після репліки записують з малої літери.

Схематично це можна зобразити так:

— Рд? — са. → *— Чи тут живе Марко? — спитав я в бабусі.*

— Рд, — са. → *— Ось його світличка, — мовила вона.*

— Рд! — са. → *— Ми шукаємо знайомого! — сказав товариш.* (За О. Кониським)

214. Прочитайте висловлювання вголос за особами. Вкажіть репліки та слова автора. Поясніть уживання розділових знаків.

Зійшлися якось люди й засперечалися, що в житті найдорожче.
— Найдорожче здоров'я,— сказав хворий.
— Хіба не молодість за все найдорожча? — здивувався старий.
— Ніхто й ніде не проживе без хліба! — вигукнув бідняк.
— А яке життя без волі?— здивувався козак.
— Найцінніше в світі — правда,— виголосив мудрець.
Проходила мимо дитина, почула слова дорослих і каже:
— Найдорожча в світі мама!

Народна творчість.

Прочитайте діалог ще раз, звертаючи увагу на правильність інтонації.

215. Перепишіть народну усмішку, поділяючи текст на репліки та розставляючи пропущені розділові знаки. Вкажіть репліки та слова автора. Поясніть уживання розділових знаків.

Бабуся і внучка сидять на кухні У наш час музика була набагато мелодійніша пригадує бабуся Онучка спочатку дивується а потім пояснює Бабусю це ж міксер працює

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Що таке пряма мова і слова автора?
- Як ставлять розділові знаки при прямій мові?
- Як називається розмова двох або кількох осіб?
- Як називається висловлювання кожного зі співрозмовників?
- Як ставлять розділові знаки при діалозі?
- Чи можна сказати, що діалог є різновидом прямої мови? Поясніть.

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Що потрібно знати:

що вивчають фонетика, орфоепія та графіка, закони милозвучності української мови

Чого треба навчатися:

правильно вимовляти слова,
передавати слова звукописом,
писати слова за орфографічними правилами

Що треба запам'ятати:

основні орфограми, правила написання слів

Над чим варто замислитися:

Як дерево починається з кореня,
так слово починається зі звука.

Олексій Довгий

§ 20. ЗВУКИ МОВИ Й ЗВУКИ МОВЛЕННЯ

216. Вира́зно прочитайте вірш.

Звуків дуже є багато,
У природі все звучить.
Свище вітер, грім завзято
В темнім небі гуркотить.
Навесні співає пташка
І струмочок жебонить.
Джміль гуде, дзвенить комашка,
Все по-своєму звучить!

Знайте всі, мої шановні,
Не забудьте це, бува:
У людей є звуки мовні,
Що складаються в слова.
Звуки, зібрані у слово
Ще в далеку давнину,
Утворили рідну мову
Українську чарівну.

Надія Красоткіна.

- Чим люди почали користуватись у спілкуванні раніше — звуками чи буквами? Поясніть.
- Поясніть відмінність між звуком та буквою.

Нас оточує безліч природних звуків: шум вітру, шелест гілля й листя, дзюрчання води, щебет пташок, дзижчання комах, гуркіт автомобілів, шум кроків тощо. Такі звуки утворюються механічним коливанням повітря. Кількість звуків у природі не обмежена.

Усне спілкування між людьми здійснюється за допомогою звуків мовлення. Такі звуки утворюються складними рухами органів вимовляння.

Наша мова звукова. Слова складаються зі звуків.

Звук — найменша неподільна одиниця мови та мовлення.

Як і будь-які звуки, звуки людського мовлення є результатом коливання повітря, що сприймається слухом. Звуки саме людського мовлення вивчає розділ науки про мову, який називається **фонетика**.

Щоб передати, як звучить слово, використовують **звуко́пис**. Кожен звук у такому записі позначають узятою в квадратні дужки́ літерою. Наприклад: [а] [у], [о], [д], [м], [ш].

Слова передають звукописом так: [к л а с], [с л о́ в о]. Позначення місця наголосу є обов'язковим.

217. Вимовте вголос подані звуки. Чи означає щось окремо взятий звук? З поданих звуків утворіть якнайбільше слів. Вимовте ці слова.

[о], [р], [и], [а], [м], [т]

Чи залежить значення слова від порядку звуків? Свою думку підтвердіть прикладами.

Окремо взяті звуки мовлення нічого не означають. Проте поєднуючись між собою та розміщуючись у певному порядку, звуки мовлення утворюють слова з тими чи іншими значеннями.

Звук ми чуємо і вимовляємо. Звуки мовлення слугують для утворення, розпізнавання та розрізнення слів мови.

Наприклад: [с о н] — [с и н]; [с а д] — [с а м].

Отже, звуки мовлення можна порівняти із цеглинками, з яких вибудовується мовлення.

218. Прочитайте загадку, відгадайте її. Відгадки запишіть літерами та передайте звукописом.

Всього чотири звуки в слові,
А зміст його міняють початкові:
З [ґ] — буде чорна птиця дика,
З [п] — інша, горда і велика,
З [к] — уже напій пахучий буде,
Що для людей готують люди;
З [л] — виріб, дошка з стояками,
Де спочиваємо ми з вами.
Коли ж там [с] поставлю я,
То буде вже людське ім'я.
Які це слова?

За *Д. Білоусом.*

ЗРАЗОК *лава [ґáва].*

219. Прочитайте вголос записані парами слова. Якими звуками вони різняться? Як вплинула заміна одного звука іншим на значення слова? Що означає кожне зі слів?

Гай — рай; дід — лід; сад — суд; жити — жати; бук — бак; качан — казан; шила — мила; гриб — грип.

Вимовте звуки, заміна яких змінила значення слів кожної пари.

Поясніть, чому людську мову називають *звуковою*.

Чи всяке поєднання звуків є словом? Свою думку підтвердіть прикладами.

220. Прочитайте. Визначте слова, вимова яких розрізняється одним звуком. Як змінилося від заміни звука значення слів?

1. Спить старий сердитий сом, сниться сому сьомий сон (*А. Камінчук*). 2. Сом під **лататтям** задрімав. Не сум, а сон його здолав. 3. Явір гнеться над водою, ятір сохне під вербою.

- Значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- Поясніть розділові знаки.

221. Прочитайте. Укажіть слова, через які спотворився зміст прислів'їв. Назвіть звуки, заміна яких спричинила зміну значення слова.

1. Чоловік розуму вчиться увесь бік. 2. Видно зайця по мухах. 3. Морока в ворони просить оборони. 4. І бувалий рис у пастку попадається. 5. Тим мак страшний, що ззаду очі. 6. Ще жодне шило крука не відмило.

- Якими літерами позначають на письмі звуки, які потрібно замінити? Назвіть ці літери.
- Поясніть різницю між звуком і літерою.

222. Прочитайте. Слова, вимова яких розрізняється одним звуком, випишіть з речень парами — літерами та звукописом.

ЗРАЗОК *Зуб — суп, [зуб] — [суп].*

1. Маленький гриб під граб заліз і огляда тихенько ліс. 2. Розболілись в зайця зуби, з болю в зайця спухли губи (*М. Стельмах*). 3. Вкрита травами гора, збоку — лисяча нора (*В. Гринько*). 4. А вусатий колосок подає свій голосок (*Т. Коломієць*). 5. Ми не знали, що баран може з'їсти наш банан (*Є. Гуцало*).

- Поясніть, як вплинула заміна звука на значення слова.

223. Відгадайте шаради. Що означають літери, записані в квадратних дужках?

1. Краплями кришталевими трави укриваю, сонце на світанні першою вітаю, а зміни-но звук на самім початку — наготуєш до зими сіна у достатку (*Т. Чумак*). 2. З [д] скликаю всіх до себе: друзі, м'яч, погода — рай! З [т] — мене писати треба — вибирай! (*С. Павленко*). 3. Тече собі, хвилюється, навколишнім милується, А [р] на [п] змінити — почне пекти й варити (*Н. Могила*).

224. У поданих словах замініть окремі звуки так, щоб утворилися нові слова. Вимовте слова зі зміненими звуками.

Корона, миша, чайка, риска, піч, сум, вулики.

Дві утворені пари слів (*на вибір*) уведіть у самостійно складені жартівливі речення.

225. Додаючи або віднімаючи один звук на початку чи в кінці слова, утворіть інше слово. Новоутворені слова запишіть. Вимовте їх.

Курок, буква, лід, мак, башта, край, гра, їжа, міх, рука, окомір, линок, буря, кома.

У звуковому записі знак м'якшення не вживають, адже звука він не позначає. Знак м'якшення вказує на пом'якшення попереднього приголосного звука в слові: *гетьман* [г е́ т′ м а н].

У звуковому записі на м'якість приголосного звука вказує скісна риска [′] після літери: *синь* [с и н′], на пом'якшеність — вказує знак [ʼ]: *сіль* [с' і л′],

Подовжену вимо́ву звука (на письмі вона передається подвоєними літерами) у звуковому записі позначають двокрапкою — [:]: *сонний* [с о́ н: и й].

Дужка над [дж], [дз], [дз′] показує один злитий звук: [б дж о л а́], [дз в′ і н], [ґ е дз′].

226. Зробіть звуковий запис поданих слів.

ЗРАЗОК *Джміль [джм'іл′].*

День, ліс, льон, тінь, сонний, цінний, *джура*, джунглі, дзвінок.

Значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.

227. Зробіть звуковий запис поданих слів.

Мідь, лань, тінь, о́лень, денний, останній, джем, дзьоб, дзенькіт.

Визначте серед поданих слова, які від заміни одного звука змінюють значення.

228. Прочитайте подані слова ззаду наперед. Чи змінилося їхнє значення? Такі слова називають *паліндроми,* **або** *слова-перевертні.* **Доберіть і запишіть 3–4 паліндроми.**

Дід, око, коток, Пилип, радар, мадам.

Зберіть у довідниках чи в Інтернеті інформацію про слова-паліндроми. Розкажіть про такі слова у класі. Знайдіть паліндроми на малюнку.

§ 21. ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУКІВ МОВЛЕННЯ НА ПИСЬМІ. АЛФАВІТ

229. Прочитайте прислів'я, витлумачте значення кожного.

1. Азбука — до мудрості дорога. 2. Азбука — то драбина до знань. 2. Спочатку «аз» та «буки», а потім підуть і науки. 4. Слово — вітер, письмо — ґрунт.

- Що вам відомо про походження слів *азбука, абетка, алфавіт*?
- Поясніть, чим *писемне мовлення* відрізняється від усного.

Для того щоб обмін інформацією та думками відбувався в писемній формі, потрібно усне (звукове) мовлення перевести в мовлення писемне, тобто звуки позначити на письмі.

Знак, який слугує для позначення на письмі звука, називається **літера (буква)**.

Знаки письма вивчає розділ науки про мову, що зветься **графіка**. Літера — це графічний знак.

Крім літер, існують такі графічні знаки: апостроф ('), дефіс (-), знак наголосу , знак переносу та розділові знаки (крапка, кома, тире, двокрапка та ін.).

Розміщені у встановленому порядку літери становлять **алфавіт (азбуку, абетку)**. Усього в українській мові 33 літери.

Аа	Бб	Вв	Гг	Ґґ	Дд	Ее
а	бе	ве	ге	ґе	де	е
Єє	Жж	Зз	Ии	Іі	Її	Йй
є	же	зе	и	і	ї	йот
Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр
ка	ел	ем	ен	о	пе	ер
Сс	Тт	Уу	Фф	Хх	Цц	Чч
ес	те	у	еф	ха	це	че
Шш	Щщ	ь	Юю	Яя		
ша	ща	знак м'якшення	ю	я		

230. Прочитайте уривки з віршів. Назвіть графічні знаки, за допомогою яких зроблено записи уривків.

Веселе місто Алфавіт.
Йому сьогодні наш привіт.
До нього нам лягає путь, —
У ньому літери живуть.
Веселе місто Алфавіт.
В нім кожне слово — цілий світ.
В нім кожна літера жива —
Із них складаються слова.

Т. Коломієць.

— В азбуці остання я? —
налякалась буква Я.
— Хай і так, хай і так, —
заспокоїв м'який знак. —
Літера важлива ти,
І тебе не обійти!
Я ж між буквами мовчу,
Звуки м'якшити учу!

За *Г. Бойком.*

Поясніть значення стійкого словосполучення «*не можна обійти*».

231. Запишіть подані слова за алфавітом.

Калина, яблуня, казка, хата, будинок, світлиця, мальва, чорнобривець, криниця, бджілка, лелека, ґудзик, прислів'я, зірка, місяць, дзюрчати, злива, дощ, пісня, мати, колискова, хрущ, журавель, радість.

Поясніть, як розмістити за алфавітом слова, що починаються з однієї літери.

- Чому списки укладають саме за алфавітом? Наведіть приклади таких списків.

Які з поданих слів називають українські символи та обереги?

232. Прізвища українських художників запишіть за алфавітом.

Шевченко Тарас, Пимоненко Микола, Мурашко Олександр, Труш Іван, Васильківський Сергій, Яблонська Тетяна, Заливаха Опанас, Божій Микола, Трутовський Костянтин, Горська Алла, Марчук Іван, Самокиш Микола, Касіян Василь, Їжакевич Іван, Кричевський Василь, Гуменюк Феодосій.

Зберіть інформацію про твори сучасних українських художників. Організуйте в класі виставку репродукцій їхніх творів.

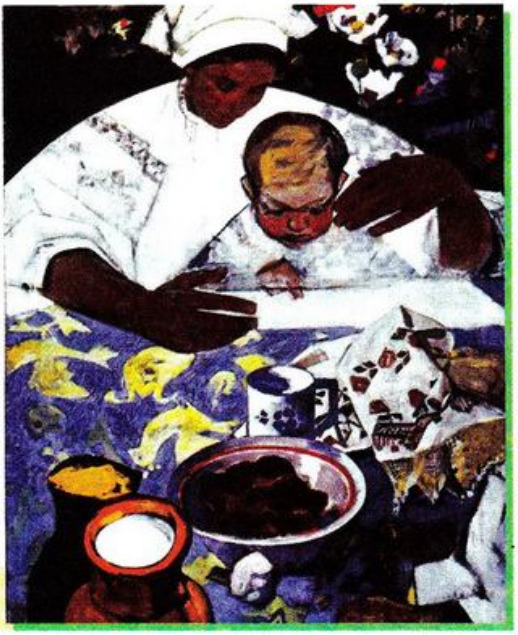

Алла Горська. Абетка

§ 22. СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ. ЗВУКОВЕ ЗНАЧЕННЯ БУКВ *я, ю, є, ї* та *щ*. ВИМОВА ЗВУКІВ, ЩО ПОЗНАЧАЮТЬСЯ ЛІТЕРАМИ *ґ* і *г*

Літера *ї* завжди позначає два звуки — [й і]: *їжак* [й і ж а́ к], *їсти* [й і́ с т и].

Літери **я, ю, є** на письмі можуть позначати:

ДВА ЗВУКИ		ОДИН ЗВУК
[йа]: *яр* [й а р], *моя* [м о й а́]	**Я**	м'якість попереднього приголосного звука + [а]: *маля* [м а л' а́]
[йу]: *юнак* [й у н а́ к], *знаю* [з н а́ й у]	**Ю**	м'якість попереднього приголосного звука + [у]: *люди* [л' у́ д и]
[йе]: *єдиний* [й е д и́ н и й], *моє* [м о й е́]	**Є**	м'якість попереднього приголосного звука + [е]: *с и н є* [с и́ н' е]

Після апострофа літери *я, ю, є* позначають тільки два звуки: в'є [вйе], пір'я [п'і́рйа].

Якщо літери *я, ю, є* позначають на письмі м'якість подовженого приголосного (на письмі передається подвоєними літерами), звукописом такі слова передають так: *зілля* [зі́л':а], *колосся* [коло́с':а].

233. Зробіть звуковий запис поданих слів. Визначте в кожному слові кількість літер і кількість звуків.

Ялина, **юрист**, єнот, надія, маю, своє, пташеня, яблуня, **ювіляр**, плюс, синє, уміння, волосся.

Значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.

234. Прочитайте. Визначте слова, у яких одна літера передає на письмі два звуки.

1. Юнгою буде Юрко наш на флоті, є там багато для юнги роботи (*Л. Голота*). 2. Нахвалявсь єнот єхидні: «Європеєць я відниині! Буду я гриби збирати і за євро продавати!» Всяк з єнота лиш

кепкує, а за євро — не купує (*Л. Вознюк*). 3. Я найсмачніша серед бур'янів, приправа до борщів і до супів. Я вам здоров'я поверну сторицею! Запам'ятайте! Звуть мене яглицею (*Н. Зубицька*).

Визначте речення з прямою мовою, поясніть у ньому розділові знаки.

235. Перепишіть речення. Після кожного виділеного слова подайте в дужках його звукопис.

ЗРАЗОК *Добридень тоді, Україно [украйі́но] моя!*

1. Є у кожної дитини матінка **єдина** (*Л. Полтава*). 2. Я не соромлюсь вимовити дзвінко: «Я **українка!**» (*Л. Голота*). 3. Йди в **тисячоліття**, рідна мово! (*Д. Білоус*). **Гаї** шумлять — я слухаю (*П. Тичина*). 4. І так лагідно материнка свій **м'ятний** дух на землю стеле (*В. Поліщук*). 5. Найдужче допікають **бур'яни** та ще жуки з чужої сторони (*С. Зінчук*).

Укажіть речення, ускладнене звертанням. Поясніть у ньому розділові знаки.

Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

236. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть слова, у яких кількість звуків і літер не збігається.

Як багато хочу я сказати про любов до ріки моєї рідної ясної! **Люблю** її воду береги її чисті! Люблю всіх людей які живуть і трудяться на її берегах! Біля неї **роблюся** я добрим людяним. Буду любити тебе все життя річко моя!

За *О. Довженком*.

Виділені слова передайте звукописом.

Поясніть розділові знаки в реченнях.

Розкажіть про річку, яку ви найбільше любите.

Літерою щ завжди позначають два звуки [ш ч]: дощ [д о ш ч], щука [ш ч ý к а].

Сполучення літер дж, дз можуть означати і злиті звуки [дж], [дз], [дз′]: [джм′іл′], [ґедз′] і окремі звуки [д], [ж], [д], [з]: *підживлювати, підземний*. Окремі звуки сполучення букв дж і дз передають тоді, коли [д] належить до префікса, а [ж] або [з] — до кореня слова.

Літера г позначає звук [г]: голова [г о л о в á]; літера ґ — звук [ґ]: ґрунт [ґ р у н т].

237. Прочитайте. Зверніть увагу на вимóву виділених слів. Скільки в кожному з цих слів звуків, скільки літер?

1. Зацвітає калина, зеленіє **ліщина**. Це моя Україна, це моя **Батьківщина** (*А. Камінчук*). 2. **Джмелик** замахав крильцями й полетів. Серед білих, жовтих, червоних квіток ліловіли **дзвіночки**, кожен кликав його: «Дзень-дзень, я тут!» (За *О. Іваненко*). 3. Жук учив малих жучат: «Треба весело **дзижчать**!» (*Л. Голота*). 4. Дощ **хлющить** на зелен **плющ**, під плющем сховався **хрущ**. Каже весело плющу: «Не боюся я дощу!» (*А. Камінчук*). 5. І **щастя** в тім, що небеса вгорі є, а рідний **ґрунт** внизу і холодить, і **гріє** (*За П. Вороньком*).

- Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.
- Прочитайте речення з прямою мовою. Поясніть у них розділові знаки.

238. Подані звукописом слова запишіть буквами.

[школ'áр], [с'іл'], [йáгода], [йýр'ій], [йевгéн], [шчокá], [йýл'ійа], [імйá], [нас'íн':а], [пол'íс':а], [йéдн'іс'т'], [пйáтни^е^ц'а], [подв'íрйа].

- Поясніть у записаних словах написання великої літери.

239. Прочитайте чистомовки. Виділені слова передайте звукописом.

1. **Ящірка** хвоста загубила, ясним світом ящірка занудúла, обшукала поле й ліс, як новий уже хвіст відріс (*Д. Гордійко*). 2. Щиро щиглик у **ліщині** щебетав собі щоднини: «Щоб нам щедре літечко виростило житечко!» (*Л. Вознюк*). 3. У джунглях коло джерела у гарнім джемпері **бджола** з пустотливим джмеликом ласувала джемиком (*Л. Коваль*). 4. Ґелґотів гусак весь ранок: «Ґвалт, проґавив я сніданок, бо **ґаздиня** пізно встала й довго ґудзик пришивала» (*Л. Вознюк*). 5. **Щедрий** дощик площу полоще. (*Г. Бойко.*)

- Значення слова *ґаздиня* з'ясуйте за тлумачним словничком.
- Поясніть значення словосполучення *нудити світом.*
- Укажіть речення, ускладнені однорідними членами. Поясніть у них розділові знаки.
- Поясніть розділові знаки в реченнях із прямою мовою.

§ 23. ГОЛОСНІ Й ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

240. Роздивіться малюнок. Покажіть на ньому ротову й носову порожнини, губи, зуби, піднебіння, язик, нижню щелепу. Покажіть гортань. Зверніть увагу на розташування голосових зв'язок.

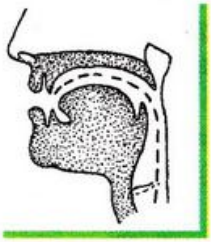

Поміркуйте і скажіть: що утворюють органи вимовляння?

Органами вимовляння творяться звуки мовлення.

Саме за способом творення та особливостями звучання звуки мови поділяють на **голосні** та **приголосні**.

Якщо для повітря, що видихається, не виникає перепон, звуки утворюються тільки за допомогою голосу. Тому вони називаються **голосними**: [а], [о], [у], [е], [и], [і].

Якщо ж струмінь видихуваного повітря наштовхується на створені язиком, губами та зубами перепони, виникають шуми, які можуть додаватися до голосу.

Звуки, які утворюються поєднанням шуму та голосу або тільки з шуму, називаються **приголосними**.

В українській мові 38 звуків: 6 голосних та 32 приголосні.

241. З-поміж позначених нижче звуків вимовте спочатку голосні, потім приголосні.

[м], [д], [а], [ш], [о], [у], [н], [б], [е], [ж], [и], [і], [г], [б].

Розкажіть, як утворюються голосні звуки. Скільки голосних в українській мові?

- За допомогою будь-якого голосного звука відтворіть мелодії двох-трьох пісень.
- З чого утворюються приголосні звуки? Чи можна відтворити мелодію за допомогою приголосного звука? Чому?

242. Вимовте подані пари слів. Голосні чи приголосні звуки змінили звучання та значення слів кожної пари?

Марина — малина. Бук — бик. Лак — лук. Білка — гілка. Липа — лапа. Грати — брати.

Складіть речення, використавши в ньому одну з пар слів (*на вибір*).

243. Переставивши приголосні звуки, утворіть нові слова. Передайте новоутворені слова звукописом.

Марка, літо, опис, лід.

У чому полягає відмінність у творенні звуків приголосних і голосних?

244. Зробіть звуковий запис поданих прислів'їв. У кожному слові визначте голосні та приголосні звуки.

ЗРАЗОК *Пропав, наче сіль у воді. – [пропáв / нáче сíл' у водí].*

1. Праця краща за лінь, пустощі та безділля. 2. Людину красить не одежа, а добрі діла. 3. Бджола мала, а й вона працює. 4. Рання пташка росу п'є, а пізня слізки ллє. 5. Щоб рибку з'їсти, треба в річку залізти.

Розкажіть про творення звуків голосних і приголосних.

Укажіть речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

245. Прочитайте народну казку. Які типи мовлення поєднано в її тексті? Як ви це визначили?

Чарівний кінь

Вкрав змій у селі хлопця Іванка. Привів його до свого двору, відімкнув стайню, а там лежить кінь такий худий, що аж кістки́ випинаються. Слабкий, немічний, підвестися не може, лише стогне.

Наказав змій Іванкові коня доглядати, давати всього вдосталь, лише не давати того, що той попросить.

Приніс хлопець коневі доброго вівса. А кінь не їсть нічого, лежить і плаче. Пожалів хлопчина коня, почав умовляти. А той людським голосом просить у нього іншої поживи. Бо їв він жар, а пив полум'я. А як не буде йому такої їжі, то вмре.

Запалив Іванко дро́ва, приніс коневі лопату жару, тоді другу, третю. Попоїв кінь, на ноги став. Вибіг у двір, наковтався полум'я.

Подивився Іван, а коник не простий! Шерсть на ньому золота, довга грива сяє самоцвітами, замість чотирьох ніг у нього п'ять, а над спиною крила здіймаються.

Скочив хлопець на чарівного коня. Помчав його кінь до рідного села. Увесь вік служив він Іванкові вірою й правдою.

- Прочитайте уривок, який є описом тварини.
- Поясніть, як ви розрізнили опис і розповідь.

246. Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку.

Кінь Добрян

На світанку козак Мамай прокинувся в темниці. Уранці вороги мали його стратити на майдані.

Козак обмацав кишені і знайшов шило, яке не помітили вороги. Мамай подряпав шилом стіну. Як тільки на чорному **мурі** з'явилося око, воно кліпнуло. Щойно рука козака вивела кінську шию, як вона затремтіла. Тільки намалював Мамай стрункі передні ноги, як міцні копита загупали об землю.

Мамай малював чорного з білим хвостом і білою гривою коня. Кінь оживав. Козак ще виводив кониченькові широку спину та міцний **круп**, а Добрян уже іржав від нетерпіння.

Скочив козак на **шпаркого** коня. Вартовий устиг лише схопити Мамая за ногу. Кінь рвонувся, і чобіт залишився в руках вартового.

За О. Ільченком.

- Значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.
- Складіть план тексту, запишіть його.
- Усно перекажіть текст за планом.

Пофантазуйте. Роздивіться казкового коня, виготовленого народними майстрами. А як уявляєте чарівного коня ви? Опишіть його (*усно*).

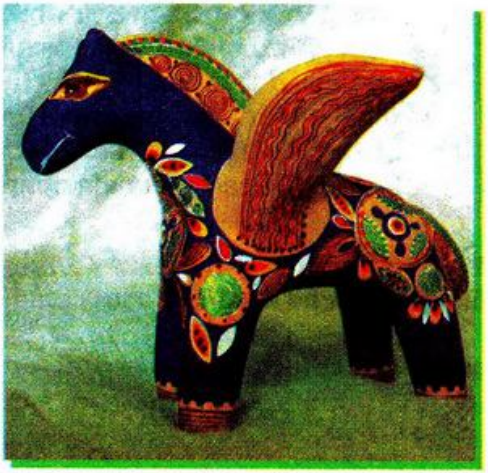

§ 24. СКЛАД. ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛІВ. НАГОЛОС

247. Прочитайте чистомовки. Чи змінюється значення слова від перестановки складів? Що таке *склад*?

Кошеня навкруг дивана
Ходить рано-рано-рано.
Сонні очі продира:
— Де нора-нора-нора?
А. Камінчук.

Ми боролись дружно з грипом,
Ми його перемогли,
Бо ми з липи-липи-липи
Чай пили-пили-пили.
Г. Чубач.

Склад — це частина слова, яка вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря.

248. Визначте в кожному з поданих слів голосні звуки, назвіть їхню кількість.

Слово, звук, пісня, спів, співати, мелодія, музикальний, тиша, мить.

Перепишіть слова, поділивши їх на склади. Чи збігається кількість складів із кількістю голосних звуків?

Голосні звуки є складотворчими. У слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків.

Склад утворюється або тільки з голосного, або з поєднання голосного з приголосним чи приголосними.

За кількістю складів слова бувають *односкладові* (*день*), *двоскладові* (*зи-ма*), *багатоскладові* (*пе-ре-ван-та-жен-ня*).

Склад, що закінчується голосним звуком, називають відкритим.

Склад, що закінчується приголосним, називають закритим.

249. Перепишіть прислів'я, виділені слова рисками поділяючи на склади. Після кожного з цих слів укажіть у дужках кількість складів.

ЗРАЗОК *Від добра добра не шу-ка-ють (3 склади).*

1. Вчення в щасті украшає, а в нещасті **утішає**. 2. Де є життя, там є **надія**. 3. Науки вода не **затопить**, а вогонь не спалить. 4. Змагаються не лише силою, а й **умінням**. 5. З пісні слова не **викидають** і свого не вставляють.

- Укажіть у виділених словах склади відкриті та закриті.
- Поясніть написання *не* зі словами.
- Укажіть речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

250. Запишіть слова, погрупувавши їх за кількістю складів: спочатку односкладові, потім двоскладові, трискладові...

Життя, льон, країна, троянда, безмежний, дзьоб, далекосяжний, знання, лілея, нагороджений, березень, чудовий, небо, край.

- Назвіть слово, у якому складів найбільше. Визначте в ньому склади відкриті та закриті.

З рядка в рядок слова переносять за складами. Проте не можна сплутувати правила переносу слів із правилами поділу слів на склади.

ПОТРІБНО ЗАПАМ'ЯТАТИ!

Одна літера не залишається в попередньому й не переноситься на наступний рядок. Наприклад, слова *око, мрія* не переносять.

Літери *дж, дз* при переносі не розривають, якщо вони позначають один злитий звук: *ра-джу* (а не *рад-жу*), *гу-дзик* (а не *гуд-зик*). Якщо *дж, дз* позначають два звуки (це буває на межі префікса та кореня), при переносі їх можна розривати: *під-земний, під-живити*.

Не можна розривати при переносі буквосполучення *йо, ьо*: *ма-йорить, синьо-го*.

Скорочення при переносі не відривають від слів, яких вони стосуються: *І. Я. Франко, 2025 р., 5 кг*.

Слова з подвоєними літерами можна переносити по-різному: *жит-тя* і *жи-ття, знан-ня* і *зна-ння*. Проте при подвоєнні літер на межі значущих частин слова можливий тільки один перенос: *без-зубий, годин-ник*.

251. Відгадайте загадки, складені письменницею Лесею Вознюк. Слова-відгадки запишіть, поділивши їх рисками на склади. Укажіть склади відкриті та закриті.

1. Де б не був, воно зі мною, я ношу його з собою. Знаю, що мене гукають, коли його називають. 2. Як смичок струни торкнеться, вона піснею озветься. Дуже ніжну душу має, і сміється і ридає. 3. Різні скельця є у мене: червоне, жовте і зелене. Можу ними я

сказати: «йти», «стояти», «зачекати». 4. Тітка на даху стоїть, розвісивши вуха. Від супутників сигнали і день і ніч слуха.

ДОВІДКА. Світлофор. Антена. Скрипка. Ім'я.

Доберіть і запишіть якнайбільше слів, що мають склади — назви нот. У дібраних словах визначте склади відкриті й закриті.

252. Перепишіть слова, поділяючи їх рисками для переносу, де це можливо.

Заголовок, армія, яма, читання, ранній, **насіння**, бездоріжжя, письменник, **пір'я**, сміх, мільйон, майбутнього, третього, майонез, пізнього, гедзик, наддніпрянський, підземелля, кукурудза, відзвук, передзвін, безупинний.

Виділені слова передайте звукописом. Чому у звуковому записі обов'язково позначають місце наголосу? Що таке *наголос*?

Наголос — це виділення складу в слові посиленням голосу.

В українській мові наголос вільний, тобто наголошеними можуть бути різні за порядком склади: *кни́жка, підру́чник, паперо́вий.*

В українській мові наголос рухомий, тобто при зміні форми слова він може переміщатися з одного складу на інший: *ду́мка — думки́.*

В окремих ви́падках зміна наголосу змінює значення слова: *доро́га — дорога́, а́тлас — атла́с.*

253. Перепишіть слова, позначте в кожному місце наголосу.

Черговий, випадок, предмет, алфавіт, вимова, шофер, столяр, ненависть, арахіс, кілометр, документ, інструмент, цемент, дефіс, лапки, олень, ведмедиця.

Дізнайтеся: за яким словником можна з'ясувати наголошення слова?

Якщо щодо наголошення слів виникають сумніви, потрібно звернутися до словника наголосів. Місце наголосу вказано також в орфографічному та тлумачному словниках.

Існують слова з подвійним наголошенням. У словниках наводяться обидва наголоси таких слів: *байду́же* і *ба́йдуже, весня́ний* і *весняни́й.*

254. Прочитайте прислів'я та приказки. Зверніть увагу на наголошення виділених слів. Перевірте себе за словничком правильної вимови.

1. Сподівайся на працю, а не на **випадок**. 2. **Читання** для людини — як сонце для землі. 3. Мудрі **запитання** — для розуму зма-

гання. 4. **Листопад** вересню онук, жовтню син, а зимі рідний брат. 5. Обстоювати **помилку** — двічі помилятися. 6. У Сірка очей позичив, та й **байдуже!**

Визначте, які з виділених слів мають подвійне наголошення.

Поясніть значення стійкого словосполучення *позичити в Сірка очі.*

255. Перепишіть, позначаючи у виділених словах місце наголосу.

1. Географічний **атлас**, блискучий **атлас**. 2. Приємна **музика**, талановитий **музика**. 3. **Парне** катання, **парне** молоко.

Поясніть, чим ви керувалися, позначаючи в словах наголос.

256. Перепишіть, у виділених словах позначте місце наголосу. У якому випадку наголос допомагає розрізнити форми слова? У якому наголос впливає на значення слова?

1. Дешева рибка, та **дорога** з неї юшка. Тоді **дорога** успішна, коли розмова втішна (*Народна творчість*). 2. Струни **настрою настрою** на бадьорий юний лад! (*В. Еллан*). 3. Через край із **серця** рідне слово ллється. Оживи, козацька славо, у бандурних струнах, нехай **серця** звеселяться! (*П. Куліш*).

У яких словах наголос впливає на їхнє значення?

257. Перепишіть слова, позначте місце наголосу. Підкресліть слова з подвійним наголошенням.

Запитання, загадка, олень, завдання, центнер, помилка, деревце, паша, асиметрія, черга, живопис, поняття, апостроф, закликати, одинадцять.

Наведіть приклади слів, значення яких залежить від місця наголосу. Складіть і запишіть із цими словами речення.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Що таке склад? Від чого залежить кількість складів у слові?
- Який склад називають закритим, який — відкритим? Наведіть приклади.
- Що таке наголос? Поясніть терміни *вільний наголос* та *рухомий наголос.*
- Чи може зміна місця наголосу змінювати значення слова? Наведіть приклади.
- Чи важливе правильне наголошення слів в усному спілкуванні? Чому?
- За яким словником можна з'ясувати правильну вимову слова?

§ 25. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Розділ науки про мову, що вивчає правильну вимову слів, називається **орфоепією**.

Дотримання правил орфоепії сприяє порозумінню людей, що спілкуються усно. Якщо правил дотримано, увага співрозмовників зосереджується на змісті розмови, а не відволікається неправильним або незвичним вимовлянням.

З'ясувати правильну вимову слова можна за орфоепічним словником (словником правильної вимови слів). Звучання слова в такому словнику передано звукописом.

Якщо звук вимовляється нечітко та наближається у вимові до іншого звука, його вимову передають так: *весна* [ве^{и}с н á].

258. Вимовте подані звукописом слова.

[барв'í нок], [бá т'ко], [оле^{и}н'á тко], [ве^{и}рби́ чка], [ши^{е}роч'í н'], [л и^{е}м ó н], [к а л е^{и}н д á р], [в е^{и}д м' í д'], [п' í р й а ч к о].

- Подані звукописом слова запишіть літерами.
- Назвіть слова, написання яких викликало у вас труднощі. Яке відоме вам з початкових класів правило ви застосували, щоб написати ці слова правильно?
- Написання яких слів неможливо перевірити наголосом? За яким словником можна з'ясувати їхнє написання?

259. Прочитайте слова відповідно до правил української орфоепії, звіртеся зі словничком правильної вимови.

Обіцянка, перепустка, каталог, ворота, колесо, фартух, спина, донька, дочка, дрова, котрий, щедрота, листопад.

- Розкажіть про будову словника правильної вимови слів (орфоепічного словника).

260. Подану звукописом загадку запишіть літерами. Чи можна сказати, що, зробивши це, ви передали на письмі усне мовлення? Поясніть.

[б й у т' й о г ó с т а р' í й м а л' í у п о в' í т р' і й н а з е^{и} м л' í/ в' і н в' і д ц' ó г о н е в м и^{е} р á й є / т' і л' к и в é с е^{и} л о с т р и^{е} б á й е]

- Підкресліть слова, написання яких підпорядковується певному правилу. Сформулюйте це правило. Назвіть літеру або знак, написання яких цим правилом пояснюється.
- Відгадку запишіть літерами й передайте звукописом. Сформулюйте правило, яке пояснює написання цього слова.

• Орфограма. Орфографічне правило. Орфографічна помилка

Розділ науки про мову, який вивчає правила передачі усного мовлення на письмі, називається **орфографією**.

Написання, яке здійснюється на основі правил орфографії, називається **орфограмою**.

Орфограмою може бути окрема літера, що пишеться за певним правилом (*земля, зимовий*), буква в значущій частині слова (*розклад, маленький*). Це буквені орфограми.

Небуквені орфограми — це написання слів окремо (*у школі*), разом чи окремо (*у день народження — зробив удень*), окремо або через дефіс (*по нашому подвір'ю — зробити по-нашому*). До небуквених орфограм належить перенос слова з рядка в рядок та скорочення слова.

Орфографічне правило — це чітка рекомендація для написання (наприклад, правила написання букв, що позначають ненаголошені *е, и*; правила вживання великої літери та ін.).

Дотримання орфографічних правил полегшує писемне спілкування людей.

261. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та знімаючи риски.

1. Треба нах..литься, щоб з криниці води напит..ся. 2. Свого гнізда не/цурайся. 3. Де ластівка не/літає, а в..сною до/дому в..ртає. 4. Як не/зна..ш броду, не/ліз.. у воду. 5. По/своєму ліжку простягай ніжку.

- Пригадайте й розкажіть орфографічні правила, які пояснюють написання уставлених літер.
- Які орфографічні правила пояснюють написання в поданих реченнях слів разом чи окремо? Сформулюйте ці правила.
- У чому полягає різниця між орфограмами буквеними та небуквеними? Поясніть.
- Роздивіться подану на форзаці підручника таблицю «Перелік основних орфограм». Прочитайте назви двох-трьох буквених орфограм.
- Поясніть: навіщо потрібно знати орфографічні правила?
- Як ви розумієте поняття *комп'ютерна грамотність*? Поясніть.

• Вимова наголошених і ненаголошених голосних, позначення їх на письмі

262. Перепишіть пари слів, у кожному слові виділіть корінь і позначте місце наголосу. Вимовте слова.

Весело — веселка; широко — широкий; голуб — голубка.

Поспостерігайте: чи однаково вимовляються наголошені та ненаголошені звуки [е], [и], [о]? Зробіть висновок: чи впливає на вимову голосних звуків зміна в слові місця наголосу?

У наголошених складах звуки [е], [и] вимовляють чітко. У ненаголошених — [е] наближається у вимові до [и], [и] наближається до [е].

Звукописом таке вимовляння передається так:

веселка [в е^и с е́ л к а], *земля* [з е^и м л' а́], *широкий* [ш и^е р о́ к и й].

Звук [о] в ненаголошеному складі може вимовлятися із наближенням до [у]. Проте так звук [о] вимовляють лише в тому разі, якщо в наступному складі є наголошений звук [у]: *голубка* [г о^у л у́ б к а], *зозуля* [з о^у з у́ л' а].

Така вимова голосних звуків відповідає правилам української орфоепії.

Щоб дізнатися, яку літеру слід писати в ненаголошеному складі, потрібно змінити форму слова або дібрати спільнокореневе слово, у якому сумнівний голосний буде наголошеним: *в*[е^и]*се́лка — в*[е́]*село; ш*[и^е]*ро́кий — ш*[и́]*роко; г*[о^у]*лу́бка — г*[о́]*луб.*

Якщо дібрати перевірне слово не можна (*пшениця, цибуля, козак, кропива*), написання слова слід перевірити за орфографічним словником.

ОРФОГРАМА:
букви *е, и*, що позначають сумнівні ненаголошені голосні:
зерно, тихенько, небесний, дивина

ОРФОГРАМА:
буква *о*, що позначає сумнівний ненаголошений голосний:
розумний, голубка, зозуля, кожух

263. До кожного слова доберіть перевірне слово. Запишіть слова парами. Визначте й підкресліть у словах орфограму «букви *е, и,* що позначають сумнівні ненаголошені голосні».

ЗРАЗОК *Гречаний – гречка.*

Сестра, весло, голубити, впливати, стеблина, зупинити, кленовий, ребро, височенний, випиляний, десяток, лисиця.

Яка помилка називається орфографічною? Чи допомагає уникати таких помилок знання правил? Як називають такі правила?

264. Зробіть звуковий запис поданих слів.

Крило, озеро, медівник, береза, велетень, криниця, глитати, грудень, кашель, півень.

Як з'ясувати написання слів, якщо перевірне слово дібрати не можна?

У сполученнях *-ере-*, *-еле-* пишуть літеру *е*: *очерет, зеленіти.*
У сполученнях *-ри-*, *-ли-* пишуть літеру *и*: *кривавий, блищати.*
Якщо при зміні чи доборі спорідненого слова сумнівний ненаголошений голосний звук випадає, пишуть *е*: *човен,* бо *човна, праведний,* бо *правда.*

ОРФОГРАМА:
буква *е*
в сполученнях *-ере-, -еле-*:
берег, селезень, очерет, зелений

ОРФОГРАМА:
буква *и*
в сполученнях *-ри-, -ли-*:
тривога, блищати, кришити, глитати

ОРФОГРАМА:
буква *е*, що позначає сумнівний ненаголошений голосний, який при зміні форми слова випадає (випадний *е*):
хлопець, човен, вишень, тиждень

265. Вимовте слова відповідно до правил орфоепії. Перепишіть, позначте орфограми.

Дерево, крикливий, шелестіти, черешня, крилатий, тривога, обережний, крижаний, пелена, кришити, стрепенутися, мережити, зелений, переказ, козелець.

Поясніть написання слів відповідним орфографічним правилом.

266. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери.

1. Те джер..ло називається кр..ницею, що в посуху воду дає. 2. Як не стр..бнеш у воду, не навчишся плавати. 3. У в..сокого дер..ва й листя в..лике. 4. Хто хоче зр..вати троянди, не має зважати на колючки. 5. Хто ходить босий, тому чер..вики не муляють. 6. Тер..н груш не родить. 7. Золото і в болоті бл..щить.

Народна творчість.

Позначте в словах орфограми «буква *е* в сполученнях *-ере-*, *-еле-*» та «буква *и* в сполученнях *-ри-*, *-ли-*».

267. Правильно вимовте слова. Поясніть написання *е* в ненаголошених складах. З'ясуйте орфограму. Поясніть написання слів відповідним орфографічним правилом.

Учень, хлопець, майстер, вітер, справедливий, їдален, гривень, женці, шевця.

268. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та записуючи в дужках змінену форму слова з випадним *е*.

ЗРАЗОК *Який човен (човна), такий весляр.*

1. Сумний груд..нь і в свято, і в будень. 2. Січ..нь року початок, а зими середина. 3. Як віт..р не дме, то очерет відпочиває. 4. Хлоп..ць з ремеслом у житті не пропаде. 5. У ш..вця черевики завжди просять хліба. 6. Мислив..ць на всі боки дивиться.

Визначте та підкресліть у словах орфограми.

Прочитайте прислів'я, дотримуючи правил орфоепії.

269. Виділені слова передайте звукописом. Поясніть вимову й написання цих слів.

1. Зацвіли вишні, прокувала сива **зозуля** (*Марко Вовчок*). 2. Хто сміється з **кожуха**, той сміється з кравця. 3. Часом і між **кропивою** лілія росте (*Народна творчість*). 4. Тобі тісно у **леваді**, мені душно жити в хаті (*П. Куліш*).

Укажіть слова, написання яких не можна перевірити наголосом. До якого словника слід у такому випадку звернутися?

270. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Мов кр..ло л..бедине, тиха муз..ка лине (*Д. Луценко*). 2. Журавель край поля стер..же кр..ницю, не здійметься вгору, не махне кр..лом. Колосом додолу хил..ться пш..ниця, слухає розмову вітру з джер..лом (*В. Раєвський*). 3. Одгр..міла гроза, теплий дощ одшумів, одцвіли бл..скавиці кр..латі (*В. Сосюра*). 4. Зробив з мухи два к..жухи. 5. Р..зумна д..тина в батьковій св..тині. 6. Від людського поговору не запнешся пел..ною (*Народна творчість*).

Позначте в словах орфограми «букви *е, и,* що позначають сумнівні ненаголошені голосні», «буква *е* в сполученнях *-ере-*, *-еле-*» та «буква *и* в сполученнях *-ри-*, *-ли-*».

Укажіть слова, написання яких потрібно перевірити за орфографічним словником. Зробіть це.

271. Перепишіть слова, уставляючи пропущені літери. Написання слів перевірте за орфографічним словником.

Г..рой, ч..пурний, м..лькати, м..нати, п..нал, ч..кати, п..рій, коч..рга, ц..буля, к..рувати, **л..ман**, м..тро, д..таль, в..лос..пед, тр..мтіти, ч..брець, печ..ніг, тр..вожний, м..тушня.

З виділеними словами складіть речення. За потреби з'ясуйте їхнє значення за тлумачним словничком.

272. До поданих слів доберіть слова з протилежним значенням. Запишіть слова парами, визначте й підкресліть у них вивчені орфограми.

ЗРАЗОК *Майбутній – минулий*

Ранковий, поразка, наступний, сваритись, відсталий, схвалювати, дурний.

З двома парами слів складіть і запишіть речення.

273. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Зернина ... береже. 2. Ворону хоч ... годуй а все буде чорна. 3. Не криши два ... до борщу бо переборщиш. 4. Ложкою годує а ... очі виколює. 5. Черепаха повзе пустелею і бурчить Нащо стільки піску насипали Чи тут у них ...?

ДОВІДКА

Мішок. Гриб. Пиріг. Черепок. Ожеледь.

- Позначте в словах орфограми «букви *е, и,* що позначають сумнівні ненаголошені голосні», «буква *е* в сполученнях *-ере-*, *-еле-*» та «буква *и* в сполученні *-ри-*, *-ли-*».
- Укажіть речення з прямою мовою, поясніть у ньому розділові знаки.

274. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Позначте в словах орфограми «букви *е, и,* що позначають сумнівні ненаголошені голосні», «буква *е* в сполученнях *-ере-*, *-еле-*» і «буква *и* в сполученнях *-ри-*, *-ли-*».

1. П..шаюсь родом і своїм народом, бо це — ж..ття моє, моя пр..рода (*Л. Голота*). 2. Кий, Щек, Хорив і їх с..стриця Либідь пл..вуть т..сячоліттю навздогін (*І. Лобовик*). 3. Ч..тала мама «Кобзаря», а потім сіла виш..вати. Впл..лась Шевченкова зоря у рушники її кр..латі (*О. Данилюк*). 4. Посіяла мати в своїй кол..сковій з..рнини добра і т..пла (*Б. Дегтярьов*). 5. Погойдує віт..р калину, гортає л..сток за л..сточком (*П. Перебийніс*). 6. Цілющої води я зач..рпнув з гл..бокої кр..ниці (*П. Мовчан*).

- Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Поясніть у них розділові знаки.
- У двох останніх реченнях підкресліть усі члени речення.
- Поясніть написання великої літери.

275. Поясніть значення стійких словосполучень.

Дивитися вперед. Триматися середини. Лишати слід. Кидати слова на вітер. Лизати черевики. Набивати черево. Винаходити велосипед.

- Визначте слова з орфограмою «букви *е, и,* що позначають ненаголошені голосні».
- Прочитайте стійкі словосполучення, дотримуючи орфоепічних норм.
- З трьома стійкими словосполученнями (*на вибір*) усно складіть речення.

Що ви знаєте про фестиваль «Країна мрій»? Зберіть інформацію про нього. Розкажіть про фестиваль у класі.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ГОВОРІННЯ

УСНА ВІДПОВІДЬ НА УРОЦІ В НАУКОВОМУ СТИЛІ

276. Ознайомтесь із пам'яткою.

Як готуватися до усної відповіді на уроці

- Обміркуйте тему свого висловлювання (*про що будете говорити*).
- Повторіть відомості з мови за підручником: уважно прочитайте правило, розгляньте таблицю (*якщо є*).
- Установіть послідовність викладу думок: починати треба з головного.
- До кожного правила (пункту правила) самостійно доберіть приклади.
- Дотримуючи вимог наукового стилю, «прокрутіть» відповідь подумки. Думки мають бути чітко висловлені й підтверджені прикладами.
- Подумайте, як сприйме вашу відповідь учитель. Які зауваження міг би він зробити? Урахуйте ці уявні зауваження.
- Подумайте, як сприймуть вашу відповідь однокласники. Чи все їм буде зрозуміло? Які запитання можуть у них виникнути?
- Якщо маєте сумнів щодо значення або вимови якогось слова, перевірте його за словником або замініть іншим.
- Ще раз повторіть відповідь подумки, звертаючи увагу на дотримання правил орфоепії. Прослухайте себе ніби збоку. Що ви змінили б у відповіді? Зробіть це.

Підготуйтеся до усної відповіді на уроці. Скористайтеся пам'яткою.

§ 26. ПРИГОЛОСНІ ДЗВІНКІ Й ГЛУХІ. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ І ПОЗНАЧЕННЯ ЇХ НА ПИСЬМІ

Приголосні звуки утворюються поєднанням шуму та голосу або тільки з шуму.

Шуми утворюються, коли струмінь видихуваного повітря наштовхується на створені язиком, губами та зубами перепони.

Приголосні звуки, які утворюються з голосу й шуму, називаються **дзвінкими**. Наприклад: [б], [д], [з], [ж]. При вимові дзвінких приголосних голосові зв'язки дрижать.

Приголосні звуки, які утворюються тільки з шуму, називаються **глухими**. Наприклад: [п], [т], [с], [ш], [х]. При їхній вимові голосові зв'язки непорушні.

277. У кожному з поданих слів визначте й назвіть дзвінкі та глухі приголосні.

Добро, мати, небо, птах, жити, спів, учити, знати.

Вимовте слова, поклавши пальці на гортань, поспостерігайте: при вимові яких приголосних відчувається дрижання зв'язок, при вимові яких — ні.

278. Прочитайте. Вкажіть слова, які мають у своєму складі тільки дзвінкі приголосні, та слова, що містять тільки глухі.

1. Зеленому колоскові співа жайвір колискову: «Рости в землю корінцями, виповняйся зеренцями!» (*А. М'ястківський*). 2. У маминій пісні **звучать** слова: котик, голуб, сон, дитинка, **батько**. У серці матері велика любов до дитини (*За М. Скуратівським*).

Зробіть звуковий запис виділених слів. Укажіть у них дзвінкі та глухі приголосні.

- Визначте слова із сумнівними ненаголошеними голосними. Визначте в них орфограми, поясніть написання відповідним орфографічним правилом.

Чи пам'ятаєте ви колискові, які вам співали ваші рідні? Чи потрібні сьогодні колискові?

Лариса Ментова. Колискова

279. Прочитайте вірш. Поясніть, що спричинило плутанину в значенні слів.

Гриб і грип

Учора простудився
На ковзанці Пилип,
І лікарі сказали,
Що у Пилипа — грип.
Лежить він в ліжку кволий,
Од кашлю вже охрип,
Либонь, тепер до школи
Не скоро пустить грип.

— І чом це так на світі,—
Дивується Пилип,—
Грибів давно не бачу,
А захворів на гриб?
А ви, уважні друзі,
Сказати не могли б,
Як можна розрізнити
Звичайний гриб і грип?

Петро Сорока.

Придумайте подібну історію, обігравши слова *каска — казка.*

Окремі дзвінкі та глухі приголосні дуже близькі між собою за звучанням, місцем і способом творення.

Наприклад, приголосні [б] і [п]. Відмінність між ними лише в тому, що [б] вимовляється з участю голосу й шуму, а [п] — лише з участю шуму.

Такі споріднені звуки становлять пару дзвінкого та глухого приголосних.

Пари утворюють такі дзвінкі та глухі приголосні:

дзвінкі	глухі
[д]	[т]
[з]	[с]
[ж]	[ш]
[г]	[х]
[ґ]	[к]
[д͡з]	[ц]
[д͡ж]	[ч]

280. У поданих словах замініть будь-який глухий приголосний на парний йому дзвінкий так, щоб утворилося нове слово. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК *Шаль – жаль.*

Билина, коса, серп, **мимохіть**, там, куля.

Значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словничком

• Уподібнення приголосних звуків

281. Прочитайте. Як вимовляються виділені дзвінкі приголосні у виділених словах?

1. Я вірив, що **коля[д]ка** порятує усіх нещасних у моїм селі (*Д. Павличко*). 2. **Ка[з]ки** містять схеми правильної поведінки і правильного вибору — на різні випадки життя (*З журналу*). 3. У подвійних вікнах лиш оса дзвеніла й билась об легкі **ши[б]ки** (*В. Гаптар*).

Що вам відомо про українські колядки? Розкажіть про них двома-трьома реченнями. Правильно вимовляйте дзвінкі приголосні звуки.

У середині та в кінці слова дзвінкі приголосні в українській мові не оглушуються і вимовляються чітко: *голуб, стежка, мороз, казка.*

Виняток становить дзвінкий приголосний [г]. Перед глухими приголосними він оглушується і вимовляється, як парний йому глухий [х]: *легко* [л е х к о́], *нігті* [н' і х т' і́].

Глухі приголосні перед дзвінкими звучать, як парні їм дзвінкі: *боротьба* [б о р о д' б а́], *вокзал* [в о г з а́ л].

Така вимова звуків відповідає правилам української орфоепії.

Щоб не помилитись у написанні, треба так змінити слово або дібрати до нього споріднене, щоб після сумнівного приголосного був голосний звук. Тоді приголосний вимовляється вира́зно.

Наприклад: *легко,* бо *легенько; нігті,* бо *ніготь; боротьба,* бо *боротися.*

Якщо перевірне слово дібрати неможливо, слід звернутися до орфографічного словника.

ОРФОГРАМА:
літера, що позначає приголосний звук, який уподібнюється:
легко, вокзал, молотьба

282. Передайте кожне слово звукописом, доберіть до нього перевірне слово.

ЗРАЗОК *Косьба [коз'б'а́] – косити.*

Боротьба, кігтик, полегкість, дьогтю, перемогти.

- Чи уподібнюються в середині та в кінці слова дзвінкі приголосні? Який приголосний становить виняток?
- Чи уподібнюються глухі приголосні? Перед яким приголосним? Чи є ця умова обов'язковою?

283. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Пізнать себе — то школа неле..ка. Ж..ття мінливе, мов шв..дка ріка (*П. Воронько*). 2. А десь на гор..зонті дви..тять громи (*П. Перебийніс*). 3. Небо хмарне, во..ке, наче з вати (*В. Сосюра*). 4. Ле..кі тумани с..рпанками сонні долини вкр..вають (*Леся Українка*). 5. Багрець в..чірньої зорі палав, ми..тів, палахкотів (*М. Бажан*).

- Позначте в словах орфограму «літера, що позначає приголосний звук, який уподібнюється».
- Поясніть значення стійких словосполучень *сідати на легкий хліб; гострити кігті.* Вимовте їх відповідно до правил орфоепії.

284. Перепишіть прислів'я, до кожного з виділених слів доберіть перевірне слово й запишіть його в дужках. Позначте у виділених словах орфограму.

ЗРАЗОК *Мала пташка, а кігті [кіготь] гострі.*

1. Той, хто чухає ведмедя, повинен мати залізні **нігті**. 2. Далеко, та **легко**, а близько, то слизько. 3. Праця — не ганьба, хоч і **молотьба**. 4. Покора і **просьба** стіну пробивають. 5. Ложка дьогтю зіпсує діжку меду.

- Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

i

Дзвінкий приголосний [*з*] у префіксах *роз-*, *без-* перед наступними глухими приголосними може оглушуватися: *розказати* [р о с к а з а́ т и], *безперечно* [б е^{и} с п е^{и} р е́ ч н о].

Шиплячі приголосні [ж], [ч], [ш], [дж] перед свистячими [з], [з′], [с], [с′], [ц], [ц′], [дз], [дз′] змінюються у вимові на відповідні їм свистячі. Внаслідок такого уподібнення вимовляється подовжений свистячий звук: *дочці* [д о́ ц:′ і], *донечці* [д о́ н е^{и}ц′: і], *лисичці* [л и^{е} с и́ ц′:і], або два свистячі звуки: *по́дружці* [п о́ д р у з′ ц′ і], *книжці* [к н и́ з′ ц′ і], *товаришці* [т о в а́ р и^{е} с′ ц′ і], *ложці* [л о́ з′ ц′ і].

На письмі такі зміни у вимові не позначаються. Щоб не помилитись у написанні, слово із сумнівним приголосним потрібно змінити або дібрати до нього споріднене так, щоб після сумнівного звука стояв голосний (*по́дружці — подру́женька)* або приголосний, що не впливає на вимову попереднього звука (*донечці — донечка).*

285. Перепишіть, зробіть звуковий запис виділених слів. Прочитайте речення, дотримуючи правил орфоепії.

ЗРАЗОК *Тоді стояла зима безсніжна [бес:н'ижна].*

1. **Розплющив** ранок очі сині (*С. Лепех*). 2. В небі хмара пролітала, білий пух **порозсипала** (*П. Воронько*). 3. Землю ластівка черкає **розтривоженим** крилом (*М. Рильський*). 4. **Безхатній** пес не спить, він нашорошив вухо (*Г. Кирпа*).

286. Від поданих слів за допомогою префікса *без-* утворіть слова протилежного значення. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК *Контрольний – безконтрольний.*

Плановий, славний, хребетний, слізний, хмарний, платний, шумний.

Вимовте дібрані слова, дотримуючи правил орфоепії.

287. Перепишіть, подані звукозаписом слова записуючи буквами.

1. Голодній [ли^е си́ц:'і] курчатко сниться. 2. У [кни́з'ц'і] кохайся — розуму набирайся. 3. Молодому тепліше в [соро́ц':і], ніж старому в кожусі. 4. Його і в [д'і́з'ц'і] не влучиш. 5. [мура́с'ц'і] роса — океан (*Народна творчість*).

288. Подані іменники поставте у формі давального відмінка однини. Запишіть пари слів. Іменники у формі давального відмінка передайте звукописом.

ЗРАЗОК *Ложка – ложці [ло́з'ц'і].*

Подружка, книжка, сестричка, лисичка, кішка, кішечка.

289. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери.

1. І кожен росточок на гіло..ці грає зеленій (*Є. Гуцало*). 2. Довелося біло..ці гриб сушить на гіло..ці (*А. Качан*). 3. Хто витре Дюймово..ці сльози хустинкою голубою? (*Г. Скірська*). 4. Жупан — соро..ці не пара. 5. Жвавий, як рибка в рі..ці. 6. Нашій кіше..ці миші хвоста від'їли (*Народна творчість*).

Позначте в словах орфограму «літера, що позначає приголосний звук, який уподібнюється».

Уподібнення відбувається при вимові дієслів на *-ться*, *-шся*: *сміється* [с м'і й е́ ц:'а], *переливається* [п е^и р е^и л и^е в а́ й е^и ц:'а], *нахиляєшся* [н а х и^е л' а́ й е^и с:'а], *змагаєшся* [з м а г а́ й е^и с:'а], *купаєшся* [к у п а́ й е^и с:'а].

290. Прочитайте прислів'я, дотримуючи правил орфоепії.

1. Глибока вода не каламутиться. 2. Хто трудиться, той менше журиться. 3. Усяка людина цінується за працею. 4. Як боїшся горобців, не сій проса. 5. На мені покатаєшся, як на їжаку. 6. Хто хвалиться, той кається.

Поясніть написання дієслів зі знаком м'якшення та без нього.

291. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки дієслова.

1. Слово до слова, то й ... мова. 2. Де рибка ..., там вудку й закидай. 3. На чужому коні не наїздишся, на чужому добрі ... . 4. Держися за гриву, бо за хвіст ... . 5. Як топишся, то й за соломинку ... .

ДОВІДКА

Ловиться. Зложиться. Схопишся. Не нахвалишся. Не вдержишся.

Прочитайте прислів'я, звертаючи увагу на правильну вимову дієслів.

Поясніть написання дієслів з *не*.

292. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Виділені слова вимовте відповідно до правил орфоепії.

1. Крушімо зло в щоденній боро..ьбі! (*Т. Севернюк*). 2. Гуде планета в буднях, як **во..зал** (*Б. Олійник*). 3. Навчай гро..ьбою тільки тоді, коли не можна про..ьбою. 4. Л..лека у **соро..ці** з полотна — немов косар (*Є. Гуцало*). 5. Усміхнеться д..тятко в п..лю..ці (*В. Василашко*).

Позначте в словах орфограму «літера, що позначає приголосний звук, який уподібнюється».

Підкресліть слова із сумнівними ненаголошеними голосними. Поясніть їхнє написання.

Роздивіться репродукцію картини сучасного українського художника Павла Волика. Доберіть до неї назву.

• Спрощення в групах приголосних

Іноді при творенні нового слова або його зміні виникає важкий для вимоги збіг кількох приголосних звуків. Тоді один зі звуків випадає, у результаті чого вимова слова стає легшою, а мовлення — милозвучним. Таке явище називають спрощенням.

У групах приголосних *-ждн-*, *-здн-*, *-стн-*, *-стл-* у вимові приголосні [*д*] і [*т*] випадають: *радісний* (хоч *радість*), *персні* (хоч *перстень*), *тижневий*, *тижні* (хоч *тиждень*).

У групі приголосних *-слн-* випадає звук [*л*]: *масний* (хоч *масло*), *навмисне* (хоч *мислити*). У групі приголосних *-рдц-* випадає звук [*д*]: *серце* (хоч *сердець*, *серденько*).

У зазначених випадках спрощення позначається на письмі.

293. Розгляньте таблицю. Які приголосні випадають у вказаних групах приголосних?

ГРУПИ ПРИГОЛОСНИХ, У ЯКИХ ВІДБУВАЄТЬСЯ СПРОЩЕННЯ	ПРИКЛАДИ
[здн]	*Проїзний (проїзд)*
[ждн]	*Тижневий (тиждень)*
[стн]	*Корисний (користь)*
[стл]	*Щасливий (щастя)*

ОРФОГРАМА:
спрощення в групах приголосних:
виїзний, радісний, масний

294. Від поданих іменників утворіть прикметники. Вимовте їх відповідно до правил орфоепії. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК *Швидкість – швидкісний.*

Кількість, область, доблесть, лестощі, піст, масло, швидкість.

Назвіть групи приголосних, у яких відбулося спрощення, підкресліть літери, якими ці приголосні позначаються на письмі.

Чи позначилося спрощення на написанні утворених вами слів?

295. Перепишіть прислів'я. Визначте слова, від яких утворилися виділені прикметники, запишіть їх у дужках.

ЗРАЗОК *Образилося порося на пісного (піст) карася.*

1. **Чесна** праця щастя приносить. 2. Без труда **щасливий** тільки лінивий. 3. На грубе слово не зважай, на **улесливе** — не здавайся. 4. Не пнись бути найвищим, а вчись бути **корисним**. 5. Де слова **масні**, там пироги **пісні**.

Позначте у словах орфограму «спрощення в групах приголосних».

Спрощення — явище усного мовлення, воно забезпечує його милозвучність.

Спрощення позначається на вимові слів *шістнадцять, кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, зап'ястний, надкістниця, хворостняк.* Проте на письмі літера *т* у цих словах зберігається. Ці слова потрібно запам'ятати.

При вимові прикметників, утворених від іншомовних слів із кінцевим *ст* звук [*т*], здебільшого випадає, проте на письмі літера *т* зберігається: *контраст — контрастний, баласт — баластний, аванпост — аванпостний.*

296. Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де це потрібно, пропущену літеру.

Ус..на відповідь, зап'яс..на прикраса, хвас..ливий заєць, капос..на лисиця, **аванпос..ний** загін, **балас..ний** запас, пес..ливі слова, доблес..ний воїн, улес..ливий ворог, почес..не звання, швидкіс..не шосе, кіс..лявий звір, облас..ний архів, виїз..на нарада, кількіс..ний склад, **контрас..ні** кольори.

Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.

297. До поданих слів доберіть спільнокореневі, у вимові яких відбувається спрощення. Дібрані слова запишіть літерами та передайте звукописом.

Шелест, свист, цілість, вість, очистити, стелити.

ЗРАЗОК *Мислити – навмисно [навмйсно].*

Прочитайте дібрані слова відповідно до правил орфоепії.

298. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, літери.

1. Батьківщина — це рідна мова, це дотримане чес..не слово (*А. Костецький*). 2. Мила нам душа правдива, совіс..на, трудяща (*Д. Білоус*). 3. Не вір облес..ним, стережися злюк (*І. Франко*). 4. Негідна надмірна жаліс..ливість до самого себе, як і безжаліс..не ставлення, байдужість до іншої людини (*В. Сухомлинський*). 5. А найстрашніші — трутні зліс..ні. Вони картання гідні, звісно (*Н. Тихий*). 6. Прадавня стіна, їй шіс..надцять століть (*П. Воронько*). 7. З кіс..лявої рибки несмачна юшка (*Народна творчість*).

Чи сприяє спрощення милозвучності української мови? Яким чином?

Роздивіться зображення чарівниць Творчості і Любові, що виникли в уяві художниці Вікторії Ковальчук. Як, на вашу думку, має виглядати чарівниця Милозвучності української мови? Розкажіть або намалюйте.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- У чому суть спрощення приголосних звуків? Як спрощення сприяє милозвучності української мови?
- Як ви розумієте значення слова *милозвучність*?
- У яких групах приголосних відбувається спрощення?
- Які приголосні звуки найчастіше спрощуються? Наведіть приклади.
- Як передається результат спрощення на письмі?
- У яких словах спрощення відбувається у вимові, але не передається на письмі?
- Чи відбувається спрощення у прикметниках, утворених від іншомовних слів з кінцевим *-ст*? Наведіть приклади.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ТВАРИНИ

299. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему та головну думку. Що ви можете сказати про людей, які прихистили покалічену тварину?

Кіт був великий, попелястий з білими плямами на спині й череві. Хвіст у нього був куций і негарний.

Ходив кіт дивно, попід самими стінами. Доходив до кутка, тоді повертав і йшов прямо на двері. Тварина була сліпа.

Ще кошеням собаки відгризли котові хвоста й видряпали очі. Тому до псів кіт був ненависний. Як тільки чув у під'їзді собаку, починав злісно стрибати на двері.

До людей кіт був дуже добрий, а хазяїв, які його врятували, щиро любив. Коли кота гладили, він низько вигинав спину, нахиляв убік голову й жалісно м'явкав. Тварина любила пестливі слова.

Хазяї не могли нахвалитися на його охайність і лагідність. Щоб бути корисним, кіт навіть пробував ловити мишей, але з цього нічого не вийшло.

Усі милувалися його блискучою й пухнастою шерстю. Іншою прикрасою кота були його довжелезні й цупкі вуса.

Безхвостого й сліпого кота любили за його чемність і порядність.

З журналу.

- Визначте в тексті слова, у яких відбувається спрощення. Поясніть їхнє написання.
- Прочитайте текст уголос, дотримуючи правил орфоепії.
- Визначте стиль тексту, свою думку доведіть.
- Які типи мовлення поєднано в тексті? Як ви це визначили?
- Доберіть до тексту заголовок. Що він відбиває — тему чи головну думку?
- Прочитайте з тексту лише ті речення, які описують тварину.

300. Прочитайте текст мовчки, визначте його тему й головну думку.

Золота рибка

У невеличкій річечці зітхає вода. Над річкою ростуть дві тополі.

Давид часто приходить до цих тополь. Хлопець згадує, як на цьому місці він кошиком упіймав між корінням золоту рибку. Вона вмістилася в його дитячій долоні. Луска була блискуча та яскрава, наче зіткана з сонячного проміння.

Хлопець чекав, поки рибка заговорить людським голосом і розгорне перед ним чарівний світ казки. Але вона глипала отверділим ротом і нічого не казала. Рибка задихалася в руці хлопчика. Опуклим райдужним оком вона дивилася в чутливу душу дитини.

Тоді Давид опустив руку у воду. Рибка відчула волю, стрепенулася, завмерла, підвела червоні плавники й зникла в глибині.

І хоч золота рибка не заговорила до нього, але, певно, мала якісь чари, бо Давид запам'ятав її на все життя.

За *М. Стельмахом.*

- Визначте в тексті слова із сумнівними ненаголошеними голосними. Поясніть написання цих слів.
- Прочитайте текст уголос, дотримуючи правил орфоепії.
- Як ви розумієте вислів *розгорнути чарівний світ казки*?
- Поясніть вислови *зітхає вода, райдужне око, дивитися в душу.*
- Які типи мовлення поєднано в тексті? Прочитайте речення, у яких описано золоту рибку.
- Складіть план тексту, запишіть його.
- За планом напишіть переказ тексту.

§ 27. НАЙПОШИРЕНІШІ ВИПАДКИ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

301. Прочитайте пари слів. Назвіть звуки, які в них змінюються.

Слово — слів. Школа — шкільний. Нести — ніс. Рука — ручний. Дорога — дорозі — доріжка. Вухо — у вусі — вушко. Ходити — ходжу.

При зміні форми слів та творенні нових слів деякі голосні та приголосні звуки можуть замінювати один одного, тобто чергуватися.

Наприклад: *село — сільський, книга — книзі — книжка.*

Чергування може відбуватися в:

- коренях слів (*друг — дружити);*
- суфіксах (*мудрість — мудрості*);
- префіксах (*прорвати — прірва*);
- закінченнях (*у рідному — у рідним*).

302. До кожного з поданих слів доберіть його форму або спільнокореневе слово, у якому відбувається чергування голосних звуків. Слова запишіть парами. Літери, що позначають голосні, які чергуються, підкресліть.

ЗРАЗОК *Коса – кіска.*

Сіль, віск, річ, гірка, кістлявий, шостий, щока, плести.

303. Перепишіть прислів'я, подане в дужках слово ставлячи в потрібній формі. Літеру, що позначає приголосний звук, який при зміні форми слова чергується, підкресліть.

1. У чужій (пасіка) бджіл не розведеш. 2. Добре тому, хто в (дорога): лежить собі на (віз). 3. Град (черпаха) не страшний. 4. Битому (собака) кия не показуй! 5. Малий чобіт під лавкою, зате на (нога) великий. 6. У закритий рот (муха) не влетіти.

Визначте слова із сумнівними ненаголошеними голосними, поясніть їхнє написання.

304. Перепишіть речення. Після виділених слів запишіть у дужках форму слова або спільнокореневе слово, у якому відбувається чергування звуків.

ЗРАЗОК *Мати чеше (чесати) косу мені.*

1. Знов зозулі голос чути в лісі, ластівки звили гніздечко в **стрісі** (*М. Юрійчук*). 2. Ходять лелеки по **лузі**, ходять лелеки у **тузі** (*М. Познанська*). 3. Бусел стоїть, мов опудало, сам на одненькій **нозі** (*А. Камінчук*). 4. А по тих травах у тихій **тривозі** дівчина ходить (*Д. Павличко*). 5. Затишно дітям в **пазусі** казок (*Л. Костенко*).

Літери, що позначають приголосні, які чергуються, підкресліть.

Як ви розумієте останнє речення? Розкажіть про улюблену з дитинства казку, уживаючи слова з чергуванням: *казати — кажу, могти — можу, берегти — бережу, сміх — смішу, радити — раджу.*

305. Письмово розкрийте зміст прислів'я «*Книга — твій друг, без неї, як без рук*». **Уживайте такі форми слів** *книга, рука, друг* **або спільнокореневі слова, у яких відбувається чергування приголосних звуків. Обсяг висловлювання — 5–7 речень.**

• Чергування [е]~[і], [е]~[и]

306. Прочитайте. Словами яких частин мови є подані слова? Визначте в дієсловах корені. Які голосні звуки чергуються в коренях?

Летіти — літати; берегти — оберігати; випекти — випіка́ти.

У коренях деяких дієслів чергуються голосні звуки [е]–[і].
Букву *і* пишуть у коренях дієслів перед наголошеним суфіксом *-а-* (*-я-*): *стре́лити — стріля́ти; викоре́нити — викоріня́ти.*

ОРФОГРАМА:
літери *е–і* в коренях дієслів

307. До поданих дієслів доберіть спільнокореневі дієслова або утворіть форми дієслів із чергуванням голосних [е]–[і] в коренях. Запишіть слова парами. Позначте орфограму «літери *е–і* в коренях дієслів».

ЗРАЗОК *Витекти – витіка́ти.*

Вимести, сплести, викоренити.

Визначте слова із сумнівними ненаголошеними голосними, поясніть їхнє написання.

308. Перепишіть, у виділених дієсловах виділіть корінь. На місці крапок уставте пропущені літери, позначте в словах орфограму *«літери е–і в коренях дієслів»*.

1. Спить, хоч з гармати **стр..ляй**. 2. Раз на рік і стара рушниця **вистр..лює**. 3. Не важко **стр..ляти**, але важко **встр..лити** (*Народна творчість*). 4. Пану Суботі **стр..лила** в голову шалена думка (*Іван Франко*). 5. Як стріль **устр..лив** у дівчину (*Панас Мирний*). 6. Запорожець вихопив з-за пояса пістоль і **вистр..лив** (*М. Старицький*).

Поясніть значення вислову *як стріль стрельнув.*

• Відгадайте загадку: *«Що за комаха на рушниці сидить? Скільки* ***не стріляй*** *— вона не злетить»*. Поясніть написання виділеного слова.

У коренях деяких дієслів чергуються голосні звуки [е]–[и].
Літера *и* пишеться в коренях дієслів перед *р, л*, якщо далі йде наголошений суфікс *-а-*: *терти — витира́ти, заберу — забира́ти.*

ОРФОГРАМА:
літери *е–и* в коренях дієслів

309. Запишіть дієслова в колонку. Доберіть до кожного дієслова спільнокореневе слово або утворіть його форму з чергуванням голосних [е]—[и] в коренях, запишіть їх.

ЗРАЗОК *Задерти – задирати.*

Підперти, терти, доберуся, завмерти, перу.

Позначте в словах орфограму «літери *е–и* в коренях дієслів». Поясніть написання *и* в коренях дієслів.

310. Прочитайте, у кожному з дієслів визначте корінь. Які голосні звуки чергуються в коренях дієслів?

1. Внести у вуха — уносити у вуха. 2. Туман застелив очі — туманом застилає очі. 3. Завмерти серцем — завмирати серцем. 4. Вмерти зо сміху — вмирати зо сміху.

Які з поданих словосполучень стійкі? Розкрийте їхнє значення.

311. Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру. Позначте в словах орфограму «літери *е–и* в коренях дієслів».

1. Можна все на світі виб(е, и)рати, сину, вибрати не можна тільки батьківщину (*В. Симоненко*). 2. Тільки пісня за серце б(е, и)ре (*В. Сосюра*). 3. За нашим городом зацвіла калина, не виб(е, и)рай, батьку, багатого сина (*Народна творчість*). 4. Ніч проміння позб(е, и)рала і змотала у клубок (*Олександр Олесь*).

Визначте речення, ускладнені звертаннями, поясніть у них розділові знаки.

312. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Чому я барвінком в гаю не ст..люсь? (*Олександр Олесь*). 2. Я візьму той рушник, прост..лю, наче долю (*А. Малишко*). 3. Будуть зорі вст..лати розложистий шлях (*Леся Українка*). 4. Спадав вечірній сутінок і тонув у темряві, що низ вст..ляла (*І. Франко*). 5. Ось луки оксамит зелений прост..лають (*П. Куліш*). 6. Коли стел..ться доріжка, козакові не до ліжка (*Народна творчість*).

Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

• Чергування [о]~[а]

313. Прочитайте пари дієслів. Які голосні звуки чергуються в коренях кожної пари?

Допомогти — допомагати; поклонитися — кланятися; захопити — хапати.

У коренях деяких дієслів чергуються голосні звуки [о]–[а].

Літеру *а* в корені дієслова пишуть перед наступним наголошеним суфіксом *-а- (-я-)*: *лама́ти, скака́ти, заганя́ти.*

ОРФОГРАМА:
літери *о–а* в коренях дієслів

314. Перепишіть слова, виділіть у кожному корінь і суфікс, позначте місце наголосу. Позначте в словах орфограму «літери *о–а* в коренях дієслів».

Катати, ламати, ганяти, скакати, перемагати, прощати.

315. Перепишіть. Позначте в словах орфограму «літери *о–а* в коренях дієслів». **Написання літер *о–а* в коренях дієслів поясніть відповідним правилом.**

1. Мамо, світяться мальви, їх вітри не зламали (*П. Перебийніс*). 2. Я не ломивсь ні в які двері, неправді я не бив чолом (*Є. Гуцало*). 3. Швидко голочка тікає, нитка нитку доганяє (*І. Кульська*). 4. Вітер в небі за хмарами гониться (*В. Симоненко*).

- Визначте складні речення, поясніть у них розділові знаки.
- Поясніть пряме й переносне значення вислову *ломитися в двері.* У якому із цих значень ужито словосполучення в поданому реченні?

316. Перепишіть прислів'я, уписуючи пропущені літери.

1. Це муха коня з'їла, а вовк пом..гав. 2. І комар коня з'їсть, якщо вовк пом..гатиме. 3. Дорогі ліки пом..жуть не хворому, а аптекарю. 4. Орел мух не ловить, а слон за мишею не г..няється. 5. Біда біду прог..няє. 6. Що швидше кінь біжить, тим більше його пог..няють. 7. Свиня не з'їсть, поки не пок..чає. 8. Хто камінь не підніме, має його к..тити.

- Позначте в словах орфограму «літери *о–а* в коренях дієслів».

• Чергування [о], [е] з [і]

317. Перепишіть пари слів, поділяючи кожне слово рисками на склади. Визначте склади закриті та відкриті.

Школа — шкільний, гора — гірка; бджола — бджілка; джмелі — джміль; семеро — сім; колесо — коліс; громовий — грім.

Поспостерігайте: у закритому чи відкритому складах вимовляють звуки [о] та [е]? звук [і]?

Голосні [о], [е] вимовляють у відкритих складах, звук [і] — у закритих: *село — сіл; коні — кінь; печі — піч.*

Чергування може не відбуватися у словах із суфіксами *-ець, -ок: стілець, ріжок.*

Чергування [о], [е] з [і] відбувається не тільки в коренях слів, а й у суфіксах: *радість — радості.*

ОРФОГРАМА:
літери *о–і, е–і, є–ї*
в коренях і суфіксах слів

318. Прочитайте пари слів. Які звуки чергуються у відкритих і закритих складах? У яких словах чергування відбувається в коренях, у яких — у суфіксах?

Воля — вільний; родина — рідний; робота — робітник; колесо — колісник; слово — слівце; ягода — ягідка; дробити — дрібний; льоду — лід; Києва — Київ; Харкова — Харків; Миколаєва — Миколаїв; Тетієва — Тетіїв.

319. Прочитайте. Чому не відбувається чергування голосних у виділених словах?

1. Що вимовить язик, того не виб'є **кілок**. 2. Такий молодець, що не залізе й на **стілець**. 3. Як не втримав за **ріжок**, за хвостик не вдержиш. 4. Який жнець, такий **сніпець**.

Народна творчість.

Розкрийте значення першого прислів'я.

320. Перепишіть, подані в дужках слова ставлячи в потрібній формі. Назвіть звуки, які чергуються. Поясніть чергування.

1. В мого (рід) сто (дорога), сто століть у мого (рід) (*І. Драч*). 2. Живе од (корінь) калина так само, як народ од слова «рід» (*М. Малахута*). 3. На обрії (Київ) сходить вишнева зоря (*Л. Забашта*). 4. Туристи в захопленні від музеїв (Львів) (*З газети*). 5. Хмарина тінь згубила в (ячмінь) (*Г. Коваль*).

Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.

321. Прочитайте. Яку тварину описано в кожному реченні? Визначте в реченнях «відоме» та нове».

1. Шерсть у Шарика кудлата й руда, вухо надгризене (*І. Сенченко*). 2. Крильця в бджоли прозорі, пилок на лапках жовтий (За *Ю. Мушкетиком*). 3. Очі в кота некліпні, пильні та жовті. Шерсть чорна-чорнісінька (За *Є. Гуцалом*). 4. У синиці сліпучо білі щоки, жовті, аж золоті груди, вся вона як писанка (*В. Литвиненко*). 5. Чижик має сірі лапки, на голівці — чорна шапка, крильця жовті, біла спинка, дзьоб у нього, мов зернинка (*В. Гущак*).

322. Прочитайте загадки, відгадайте їх. «Відоме» чи «нове» показано в тексті кожної загадки — прихованому описі тварини?

1. Тоненьке, вузеньке, по землі в'ється, як батіг, довге, але не б'ється. 2. Маленький, сіренький, гаями літає, ночами співає. 3. Як желе, мої боки — і прозорі, і м'які. Як візьмеш у руки ти, можу руку обпекти. 4. Птаха ця тендітна й сильна, в річці плаває повільно. Шия довга, наче спиця, а постава, як в цариці.

323. Роздивіться ілюстрації. За поданим планом складіть твір-опис однієї з тварин.

1. Зріст (розмір) тварини. Її масть (забарвлення).
2. Яка в тварини шерсть (пір'я, луска).
3. Який у неї писок. Які вуха. Які очі.
4. Яке в тварини тіло (тулуб).
5. Що у вигляді тварини найбільше впадає в око.

До складеного твору-опису доберіть заголовок.
Намалюйте тварину, описану вами словесно.

Чергування [е] — [о] після [ж], [дж], [ч], [ш]

Після шиплячих [ж], [дж], [ч], [ш] у коренях слів звук [е] може чергуватися зі звуком [о]: ч[е]*тверо* — ч[о]*тири*; ш[е]*стиденка* — ш[о]*стий*.

На письмі таке чергування передається відповідно до вимóви.

ОРФОГРАМА:
літери *е–о* **після** *ж, ч, ш, щ* **у коренях слів:**
чорний, шостий, пшениця, чебрець

324. Прочитайте пари слів. Визначте в кожному слові корінь. Вимовте голосні, що чергуються в коренях після приголосних [ж], [ч], [ш].

Жонатий — оженити. Чернетка — чорний. Пшениця — пшоно.

Визначте в кожному зі слів орфограму.

325. Перепишіть слова, уставляючи пропущені літери.

Веч..ріє, пов..черяти, Ч..рнівці, ч..рний, ч..тири, ч..твер, ш..рсткий, ш..рсть.

Позначте в словах орфограму «літери *е–о* після *ж, ч, ш, щ* у коренях слів».
Розкрийте значення японського прислів'я «*Найблідіше чорнило краще за гарну пам'ять*». У відповіді вживайте слово й словосполучення *чернетка, чорновий варіант роботи.*

326. Прочитайте прислів'я. Випишіть парами слова, у яких відбувається чергування [е]—[о] після шиплячих приголосних. Позначте в словах орфограму «літери *е–о* після *ж, ч, ш, щ* у коренях слів».

1. Від місяця пшениця не зріє. 2. З однієї пшонини каші на все село не звариш. 3. Перш ніж оженитись, треба роздивитись. 4. Жона тримає хату за три кути, а чоловік за четвертий. 5. День рибу ловить, чотири дні невід сушить.

Визначте слова із сумнівними ненаголошеними голосними. Поясніть їхнє написання.

327. Перепишіть. Позначте в словах орфограму «літери *е—о* після *ж, ч, ш, щ* у коренях слів».

1. Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою (*Т. Шевченко*). 2. Ще мале в траві джереленятко ні про що тихенько **жебонить** (*Б. Чепурко*). 3. Чорнобривці чорноброві квітнуть в тиші вечоровій (*В. Кравчук*). 4. Перо й чорнило маю, натхнення лиш нема! (*Леся Українка*).

Значення виділеного слова з'ясуйте за Тлумачним словничком.

- Визначте слова, вжиті в переносному значенні, розкрийте ці значення.
- Як ви розумієте значення слова *натхнення*? Звіртеся зі Словничком почуттів.
- Що сьогодні, у добу панування комп'ютера, уособлюють слова *перо, чорнило?*
- Укажіть слова з орфограмою «букви *е, и,* що позначають сумнівні ненаголошені голосні».

328. Визначте пропущені в словах літери. Слова з літерою *е* та слова з буквою *о* після *ж, ч, ш, щ* у коренях слів запишіть у дві колонки.

Дж..рельний, звеч..ра, ч..рнило, ч..рствий, ж..лудь, щ..міти, ч..вгати, ш..лудивий, ж..рстокий, ч..рвень.

Розкрите значення стійкого словосполучення *бити джерелом.*

- Розкрийте зміст прислів'я «*Джерельна вода — щастя, а не біда*».

329. Доберіть до поданих слів синоніми (близькі за значенням слова), у коренях яких були б [е] **або** [о] **після шиплячих приголосних. Слова запишіть парами.**

ЗРАЗОК *Засохлий – черствий.*

Лоб, квартет, правдивий, зникати, вихований, тліти.

ДОВІДКА

Щезати, чемний, четверо, жевріти, чоло, чесний.

У дібраних словах позначте орфограму «літери *е–о* після *ж, ч, ш, щ* у коренях слів».

330. Доберіть до поданих слів антоніми (слова протилежного змісту) з літерами *е* або *о* після після *ж, ч, ш, щ* у коренях слів. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК *Неохайний – чепурний.*

Грубий, добрий, крик, ганьба, гладкий, м'який.

ДОВІДКА

Честь, жорстокий, шепіт, шершавий, чемний, черствий.

Позначте в дібраних словах орфограму «літери *е–о* після *ж, ч, ш, щ* у коренях слів».

331. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Ч..рнігів древній став понад Десною, над вічною і світлою рікою (*І. Коваленко*). 2. Хмарка пл..ве куч..рява, тихо, як сон, розтає (*В. Сосюра*). 3. Ч..рнобровий ч..рнобривець ч..пурився, дощовою краплею умився (*М. Щербак*). 4. Бдж..ла н..ктар щодня у вулик носить, за це платні від нас не вим..га (*Р. Качурівський*). 5. У того, хто здат..н поч..рвоніти, не може бути ч..рного серця (*Японське прислів'я*). 6. Місто Ч..рнівці славит..ся своїми музеями та парками (*З журналу*).

Позначте в словах усі вивчені орфограми.

Які музеї є у вашому місті (селі)? Розкажіть про них.

Назвіть почуття, які охоплюють вас у музеї. За потреби скористайтеся Словничком почуттів.

Назвіть відомі вам веб-сайти українських музеїв. Поясніть, чи можуть вони замінити екскурсію до музею.

Сайт Національного художнього музею України http: //namu.kiev.ua/

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ РОЗДУМУ

332. Прочитайте казку мовчки. Зверніть увагу: висловлюючись, кожен з її героїв підтверджує свою думку доказом.

Як птиці царя вибирали

Засумували якось птиці, що не мають вони царя.

— Нашою царицею має бути Сова! — сказала Ворона. — Чому? Та тому, що в неї голова найбільша! Отже, вибрати царицею потрібно саме її.

— Ніяк Сова царицею бути не може,— занепокоївся Горобець,— бо вона малих пташок поїдає. Ось чому цариця з неї не вийде. Гарний цар був би з Журавля, тому що їсть він лише жаб із болота. Отже, вибрати на царювання потрібно саме його...

— Ще кращим царем буде Лелека! — втрутилася Синичка. — Він теж самими жабами харчується. До того ж має гніздо на самій верхівці дерева, йому видно далеко. Ось чому царя, кращого за Лелеку, годі шукати.

Та Лелека не схотів.

— Бути царем я не маю права,— пояснив він,— через те, що літаю у вирій. Царювати мусить птиця, котра́ живе тут цілий рік...

Царем вибрали Орла, тому що він найвище літає. Отже, владарює над пернатим царством цей могутній і гордий птах.

- Дайте повні відповіді на питання: *чому* пташиним царем обрали Орла? *Чому* не обрали Сову й Лелеку?
- Поясніть написання великої літери.

У роздумі йдеться про причини дій, явищ, ознак. До роздуму можна поставити загальне питання ЧОМУ?

Роздум буває розгорнутий і стягнений.

Розгорнутий роздум складається з трьох частин.

У першій висловлюється основна думка, яку потрібно довести, — теза.

У другій частині наводиться доказ (або кілька доказів) на підтвердження тези.

У третій міститься висновок.

Схема розгорнутого роздуму

ТЕЗА —(чому? тому що... через те, що...)→ ДОКАЗИ —(що з цього? отже, ... таким чином, ...)→ ВИСНОВОК

Стягнений роздум складається з двох частин: тези та доказу.

Схема стягненого роздуму

ТЕЗА —(чому? тому що...)→ ДОКАЗ

Теза та доказ, як правило, поєднуються словами *тому що; через те, що*. Висновок може приєднуватися словами *отже, таким чином*.

333. Прочитайте вголос, укажіть у тексті розгорнутий роздум та роздум стягнений. У кожному з роздумів визначте складові частини (за потреби скористайтеся схемою).

Орел і Черепаха

На дубі, що похилився до води, сидів Орел. Черепаха говорила своїм сестрам:

— Покійна наша прабаба загинула, тому що почала навчатися в Орла літати. Отже, погубило її, бідолашну, літання.

— Слухай-но, Черепахо! — обурився Орел. — Твоя премудра прабаба загинула, тому що взялася не за свою справу.

За *Г. Сковородою*.

Пам'ятник мудрій Черепасі у місті Хмельницькому

Поясніть написання великої літери.

334. Прочитайте. Доведіть, що подані висловлювання є зразками роздумів.

I. Ставлення українців до ластівки завжди було надзвичайно доброзичливим, тому що вона була уособленням добробуту в господарстві та щастя в родині. Таким чином, скривдити ластівку вважалося тяжким гріхом.

II. Ворон у нашому народі мав недобру славу, бо саме його подоби може прибирати, за повір'ям, нечиста сила і в такому вигляді з'являтися між людей.

З довідника.

Укажіть роздум розгорнутий та роздум стягнений.

Як довести, що висловлювання є роздумом

- У висловлюванні пояснено причини явища (дії, ознаки), пояснено, чому...
- На доведення цієї тези подано такий доказ...
- До висловлювання можна поставити загальне питання ЧОМУ?
- Отже, висловлювання є роздумом.

335. Складіть розгорнуті роздуми (*усно*), **узявши за тези подані вислови. Докази доберіть самостійно.**

- Людина повинна все життя навчатися, тому що...
- Звичаї свого народу потрібно знати, тому що...
- Комп'ютер не замінить людині книжку, тому що...
- Природу необхідно берегти, тому що...

Які почуття викликає у вас спілкування з природою? Назвіть їх, за потреби скориставшись Словничком почуттів.

Чи можна прогулянку в ліс, до річки або моря порівняти із вивченням інформації про ліс, річку або море зі статей Вікіпедії? Чому?

Спілкування з живою природою та її дослідження слід протиставляти чи поєднувати? Відповідь побудуйте у формі розгорнутого роздуму.

336. Складіть роздум на одну з поданих тем. Дотримуйтеся схеми теза — доказ (або кілька доказів) — висновок.

- Чому людина має бути чемною.
- Чому потрібно захищати слабших.
- Чому потрібно вивчати іноземні мови.

Добираючи докази, використовуйте назви почуттів. За потреби скористайтеся Словничком почуттів.

• Чергування [и]~[і] після [ж], [ч], [ш], [шч] та [г], [к], [х] у коренях слів

У коренях українських слів після [ж], [ч], [ш], [шч] та [г], [к], [х] вимовляємо [и] або [і]. На письмі їх передаємо відповідно буквами *и* (*життя, чистота, щирий*) або *і* (*жінка, чільний, щітка*).

Буква *і* передає звук [і], який чергується з [о] або [е]: *жінка*, бо *жонатий, женити*; *чільний*, бо *чоло*; *кішка*, бо *кошеня*.

Буква *и* передає звук [и], який не чергується з [о] або [е]: *жир, чиж, кип'яток, хист*.

ОРФОГРАМА:
літери *и–і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів:
жити, чистий, шишка, щит, гирло, кисне, хист

337. Доберіть до поданих слів такі їхні форми або спільнокореневі слова, щоб звук [і] чергувався з [о] або [е].

Схід, чільний, ківш, гірський, щітка, щілина, кіптява, щічка, міжгір'я, гірчиця.

Виділіть у кожному слові корінь. Визначте в словах орфограму, поясніть їхнє написання відповідним правилом.

338. Перепишіть прислів'я. У виділених словах визначте корені. Доберіть спільнокореневі слова з чергуванням [і]—[о] або [і]—[е], запишіть ці слова в дужках після виділених слів.

ЗРАЗОК *Який гість (гості), такий і калач.*

1. Язик без **кісток** — що хоче, лопоче. 2. **Лагідні** слова роблять приятелів, а сердиті творять ворогів. 3. **Гість** рідко буває, та багато бачить. 4. У чоловіка є три друга: батько, мати та вірна **жінка**. 5. Що від **кішки** народиться, те мишей ловитиме. 6. Один **кіл** плота не вдержить.

Поясніть написання слів із таким чергуванням, позначте в них орфограму «літери *и— і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів».

• Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

339. Подані словосполучення введіть до самостійно складених речень *(усно)*.

Почуття **гідності**, щире серце, шкідлива звичка, хист до слова.

- Значення виділеного слова з'ясуйте за словничком почуттів.
- Укажіть слова з орфограмою «літери *и–і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів», обґрунтуйте їхнє написання відповідним правилом.

340. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери.

Ч..стий, зах..сний, веч..рній, вих..дний, **х..мерний**, ч..тання, розх..таний, бдж..лка, ш..рокий, ч..ткий, зак..льцьований, к..сіль, зач..ска, узгір'я, розк..шний, **х..рлявий**, ж..ночий, підк..дати, самох..ть, шк..дливий, к..птява, переш..птування.

- Значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.

341. Усно завершіть прислів'я, дібравши закінчення з довідки. Визначте слова з орфограмою «літери *и—і* після *ж, ч, ш, щ* **та** *г, к, х у коренях слів*».

1. Краса змії в її шкірі, а ... . 2. Гірка праця — ... . 3. З поганого куща ... . 4. Словом як шовком вишиває, ... 5. Коли кіт спить, ... 6. Сорока кричить, ... 7. Хто садив дичку, ...

ДОВІДКА

...а ділом — як шилом шпигає. ...краса людини в її серці. ...і ягідка кисла. ...солодкий відпочинок. ...той їстиме кисличку. ...то миші господарюють. ...як життя навчить.

342. Розкрийте значення кожного зі стійких словосполучень.

1. Вивести на **чисту** воду. 2. Жити на **широку** ногу. 3. **Викинути** з серця. 4. Стояти **кілком** у горлі. 5. Зазирати в чужу **кишеню**. 6. Розбирати по **кісточках**. 7. Всипати по перше **число**.

- Із двома стійкими словосполученнями (*на вибір*) складіть і запишіть речення.
- Визначте орфограми у виділених словах, поясніть написання цих слів.

343. Запишіть подані слова, уставляючи пропущені літери, у дві колонки: з буквою *и* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів — у першу, та слова з буквою *і* — у другу.

Ш..пучий, вих..д, к..стлявий, сх..бити, г..ркатися, к..льцевий, к..піти, зак..дати, г..лка, виш..вати, ж..тній, щ..лина, ліщ..на.

344. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.

1. Україна моя поч..нається там, де доля моя усміхається (*П. Осадчук*). 2. Зг..нуть наші воріженьки, як роса на сонці

(*П. Чубинський*). 3. Немає г..ршої **покути**, як в ріднім краї носить пута (*Народна творчість*). 4. Спільні всім нам г..дність і мета (*М. Доленго*). 5. Над усе — ч..стота душі (*М. Самійленко*). 6. Добра віра, праця щ..ра нам наблизять **слушний** час (*М. Вороний*).

- Укажіть слова, вжиті в переносному значенні, розкрийте це значення.
- Позначте в словах орфограму «літери *и— і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів», обґрунтуйте написання слів відповідним правилом.
- Зробіть синтаксичний розбір останнього речення (*усно*).

345. Назвіть людські якості, увиразнені поданими прислів'ями. Два-три прислів'я введіть до самостійно складеного висловлювання «Яких людей потрібно уникати» (*обсягом 4–5 речень*).

1. Без кінця воду варить. 2. Бреше, як шовком шиє. 3. Хоч не в лад ступає, зате широко. 4. Упирається, як кілок у тин. 5. Шия з намистом, а голова зі свистом.

- Визначте слова з орфограмою «літери *и—і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів».

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ РОЗДУМ

346. Прочитайте мовчки. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті. Усно перекажіть текст, завершивши його самостійно складеними за поданими тезами розгорнутими роздумами.

Як голуб навчався

Якось голуб попросив дрозда, щоб той навчив його гніздо вити. Дрізд прилетів і взявся до роботи. Не встиг він і кілька соломинок покласти, як голуб злетів у недовите гніздо і ну вертітися й приказувати:

— Умію, умію, умію.

Дрізд образився й каже:

— Як сам умієш, чого мене кликав? — і полетів собі геть.

Гніздо дрозда

Так голуб і не навчився гніздо вити, тому що... .
А дрізд не схотів більше голуба вчити, через те що... .

За мотивами народної казки.

- У кожному із роздумів укажіть тезу, доказ і висновок.
- Яке почуття пережив, на вашу думку, дрізд? Які почуття охопили голуба?
- Розкажіть, чого навчає казка.
- Витлумачте значення слів *самовпевненість* та *марнославство.* Перевірте себе за Тлумачним словничком.

347. Прочитайте казку. Визначте її тему та головну думку. Визначте поєднані в її тексті типи мовлення.

Закопане золото

Мав батько трьох синів. Були вони дуже ліниві. Щоб їх прогодувати, батько тяжко працював, руки йому пухли. А сини ходили собі й гуляли. Працював батько, працював та й занедужав.

Прийшли сини і питають: «Що ти нам, тату, у спадок залишаєш?» Батько подумав і каже: «Шукайте, діти, у землі золото».

Помер батько. Сини переїли все, що він виростив, а нового нічого не сіяли й не садили. На другу зиму голодують ліниві брати.

Добули якось до весни й кинулися татового золота шукати. Перекопали весь город. Золота не знайшли, довелося засадити город картоплею. Скопали ниву. Не знайшли золота, але посіяли пшеницю. Уродилася вона буйна та пишна. Помолотили, намололи борошна, напекли хліба.

І тут тільки брати зрозуміли, чому так сказав батько. Нічого дорожчого немає для людини, ніж зроблене та зароблене власними руками, тому що гордість за свою працю цінніша за все на світі золото.

- Визначте в тексті речення з прямою мовою, поясніть у них розділові знаки.
- Складіть план тексту, запишіть його.
- За планом усно перекажіть текст.
- Чи пов'язані між собою почуття гордості та гідності? Поясніть.

• Чергування
[г], [к], [х] — [ж], [ч], [ш] — [з'], [ц'], [с']

348. Прочитайте. Вимовте приголосні звуки, які чергуються в кожній з утворених пар слів.

По́друга — по́друзі; рука — у руці; муха — на мусі; подяка — подяці, кожух — у кожусі.

До найпоширеніших належать такі чергування приголосних звуків:

- [г]—[ж]: *друг — друже, дружба; книга — книжка;*
- [к]—[ч]: *вовк — вовче, вовчик; рибалка — рибалчин;*
- [х]—[ш]: *пастух — пастуше, пастуший; птах — пташе, пташина;*
- [г]—[з′]: *книга — у книзі; берег — на березі;*
- [к]—[ц′]: *рука — у руці; бік— на боці; око— в оці;*
- [х]—[с′]: *муха — мусі; порох — у поросі; вухо — у вусі.*

Такі чергування об'єднуються в один ряд: *друг — дружба — друзі; рука — ручний — у руці; лопух — лопушина — у лопусі.*

349. Перепишіть, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Вимовте приголосні звуки, які за утворення інших форм слова чергуються.

1. На одній (рука) та не однакові пальці. 2. Не шукай грибів у ведмежому (барліг). 3. Короткий хвіст (муха) не подобається. 4. Як до школи, Гриця в (бік) коле. 5. Краще хліб у коморі, ніж перо на (капелюх). 6. Мудрість — найлегша ноша в (дорога).

Народна творчість.

350. Змініть форму поданих слів або доберіть до них спільнокореневі так, щоб у коренях чергувалися приголосні звуки. Запишіть слова парами.

ЗРАЗОК *Сміх — смішний.*

I. Юнак, друг, рух, відвага, дух, зайчиха, око, плуг, потіха, місяць, лелека, горох, сніг.

II. Молоко, крига, горіх, вік, пух, берег, щука, стріха, язик, нога, мачуха, осика, порох.

Підкресліть літери, що позначають приголосні звуки, які чергуються.

351. Виділені іменники замініть спільнокореневими прикметниками, що вказують на приналежність предмета особі.

ЗРАЗОК *Портфель Оксанки — Оксанчин портфель.*

Книжка Маринки. Олівець Ольги. Любов матінки. Стрічка Надійки. Слід мухи.

Підкресліть літери, що позначають звуки, які за такого творення чергуються.

352. Перепишіть прислів'я, подані в дужках іменники ставлячи у формі кличного відмінка.

1. Терпи, (хлопець), козаком будеш. 2. Не журись, (козак), нехай ворог плаче. 3. Не шуми (луг), зелений **(байрак)**! 4. Краще, (жук), утікай, бо настане тобі край. 5. (Язик), горе тебе смиче!

- Значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.
- Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених звертаннями.

353. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Груша цвіте, наче скупана в моло..і (*Є. Гуцало*). 2. Проснулась на стрі..і лелека, дивиться чуло кругом (*В. Сосюра*). 3. У лепе..і сховався шерех (*М. Малахута*). 4. Хто це руки лама в завірю..і? (*В. Сосюра*). 5. Конюшина падає під ноги, в ту..і клонить голови червоні (*М. Рильський*). 6. Життя в труді й напру..і проліта (*Д. Луценко*).

- Визначте слова із сумнівними ненаголошеними голосними. Позначте в цих словах орфограми та поясніть їхній правопис.
- Укажіть речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

354. Перепишіть діалоги, ділячи текст на репліки та розставляючи пропущені розділові знаки. Подані в дужках іменники поставте у формі кличного відмінка.

1. Де живеш (кулик) В болоті Там же погано Я звик (*Народна творчість*). 2. (Їжак) (їжак) чому вовчик плаче Як мене боров язика вколов (*Н. Поклад*). 3. Корж із маком — їжа з їж. Сядь, (їжак), з нами їж. Скинь лише піджак-голчак! Я свій корж з'їм (вовк) й так (*Г. Чубач*).

- Вимовте приголосні, які чергуються при зміні форми іменників.
- Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених звертаннями.

• Чергування приголосних у коренях дієслів

355. Прочитайте прислів'я, ставлячи подані в дужках дієслова в потрібній формі. Випишіть слова парами: дієслово, подане в дужках, та дієслово у формі, яку ви утворили. Підкресліть літери, що позначають звуки, які чергуються.

ЗРАЗОК *Сіяти – сіє.*

1. Кожна корова своє телятко (лизати). 2. Сові сонце очі (різати). 3. Покірної голови меч не (сікти). 4. Як рубаєш дерево, (берегти) себе. 5. Сидить гультяй на лавиці, кучерики (чесати). 6. Водою я (чистити) тіло, а словом — душу.

У коренях дієслів відбуваються такі чергування:

- [г]—[ж]: *бере[г]ти — бере[ж]у; бі[г]ти — бі[ж]у;*
- [з]—[ж]: *во[з]ити — во[ж]у, ма[з]ати — ма[ж]у;*
- [к]—[ч]: *пе[к]ти — пе[ч]у; сі[к]ти — сі[ч]у;*
- [с]—[ш]: *ко[с]ити — ко[ш]у; мі[с]ити — мі[ш]у;*
- [т]—[ч]: *ле[т]іти — ле[ч]у; ко[т]ити — ко[ч]у;*
- [д]—[дж]: *хо[д]ити — хо[дж]у; ра[д]ити — ра[дж]у;*
- [ст]—[шч]: *чи[ст]ити — чи[шч]у (чищу); ма[ст]ити — ма[шч]у (мащу).*
- [ск]—[шч]: *пле[ск]ати — пле[шч]у (плещу); бли[ск]ати — бли[шч]у (блищу).*

356. Кожне дієслово усно поставте у формі І особи однини теперішнього часу. Вимовте приголосні звуки, що чергуються.

ЗРАЗОК *Лазити — лажу.*

Носити, казати, кликати, лизати, берегти, летіти, чистити, лагодити, ходити, сидіти, водити, гордитися.

357. Перепишіть прислів'я, уставляючи пропущені літери. За потреби звіртеся з правилом.

1. Береженого Бог бере..е, а козака шабля. 2. Як напи..е дурень, то не розбере і **розумний**. 3. Вогонь пе..е, а вода студить. 4. Не помо..е вороні шампунь, а крукові мило. 5. Буває, що й черепок **бли..ить**. 6. По одежі стрічають, по уму прово..ають. 7. Вода очи..ає лише тіло, а сльоза — усе єство.

- Виділені слова передайте звукописом.
- Визначте слова протилежного значення.

358. Перепишіть, ставлячи подані в дужках дієслова в потрібній формі. Літери, що позначають приголосні, які при утворенні форм дієслова чергуються, підкресліть.

ЗРАЗОК *Місяць (плакати) і сонця шукає.*
— Місяць плаче і сонця шукає.

1. У маминім садку вітрець гілки (колихати) (*Н. Кир'ян*). 2. Я (погладити) траву, наче теплого доброго звіра (*О. Слоньовська*). 3. А серце голубом (воркотіти) (*Г. Соколенко*). 4. (Посидіти) під кленом крислатим, нап'юся з криниці води (*Б. Дегтярьов*). 5. (Ходити), сумую і питаю, за що я мушу сумувать? (*М. Рильський*).

Вимовте приголосні звуки, які чергуються при творенні форм дієслів.

359. Перепишіть. Після виділених дієслів запишіть у дужках їхню неозначену форму. Букви, що позначають приголосні звуки, які чергуються, підкресліть.

ЗРАЗОК *Ллється море, плеще (плескати) в берег.*

1. **Колише** рідна пісня нашу долю (*П. Перебийніс*). 2. Я **нанижу** з калиноньки намиста (*Л. Забашта*). 3. Ой піду я в гай зелений, **посаджу** я руту (*Т. Шевченко*). 4. Важкими росами трава намокла **плаче** (*І. Качуровський*). 5. Як все **біжить**, як міниться, **тече!** (*Б. Олександрів*). 6. **Виходжу** на засніжене подвір'я (*М. Рильський*). 7. **Ненавиджу** я слабкості свої (*Л. Костенко*). 8. А вітер не співає вже, а **свище** (*М. Гриценко*).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Що таке чергування звуків? У яких значущих частинах слова може відбуватися чергування? Наведіть приклади.
- Які голосні звуки чергуються в закритих і відкритих складах? Наведіть приклади.
- Які звуки чергуються у формах слів *Київ — Києва, Чугуїв — Чугуєва?*
- У яких випадках літеру *і* пишуть у коренях дієслів? Наведіть приклади.
- За якої умови в коренях після букв, що позначають шиплячі та [г], [к], [х], пишуть літеру *и*? Коли пишуть *і*?
- Наведіть приклади чергування приголосних у коренях слів.

• Основні випадки чергування *у – в, і – й*

360. Прочитайте. Словосполучення якої з колонок легше вимовляти? Чому?

Любіть Вкраїну	Любіть Україну
Наш вчитель	Наш учитель
Сусідчин Йван	Сусідчин Іван
Поспішав йти	Поспішав іти

Властивість мовлення, що полягає у плавності, виразності, відсутності важких для вимовляння сполучень звуків зветься **милозвучністю**.

Милозвучність української мови пояснюється гармонійним співвідношенням голосних і приголосних звуків. На кожні три приголосних звуки припадає приблизно два голосні.

Уникнути нагромадження приголосних можна, використовуючи чергування звуків [у]—[в] та [і]—[й].

Між двома приголосними потрібно вживати прийменник *у* та сполучник *і*.

Наприклад: *Навчаюсь у школі* [не *Навчаюсь в школі*]. *Іван і Марічка* [не *Іван й Марічка*].

Якщо попереднє слово закінчується на голосний, а наступне починається на приголосний, потрібно вживати прийменник *в* або сполучник *й*. Наприклад: *Прочитали в книжці* (не *Прочитали у книжці*). *Учителі й учні* (не *Учителі і учні*).

На початку речення перед приголосним потрібно вживати прийменник *у* та сполучник *і*, перед голосним — *в*, *й*. Наприклад: *У своїй хаті й стіни помагають. І баран буцне, як зачепиш. В усякої троянди свої колючки. Й удень з каганцем не знайдеш.*

Правила чергування стосуються не лише прийменників *у–в* та сполучників *і–й*, а й початкових літер слів: *прийшов уранці* [не *прийшов вранці*].

Порушувати правила чергування *у–в*, *і–й* припустимо лише в поезії, якщо того потребує звучання рядка.

361. Прочитайте. Поясніть уживання прийменників *у–в* та сполучників *і–й*.

1. У мові — чари барвінкові, аж сяють барви веселкові (*Д. Білоус*). 2. Українська мова входить у першу двадцятку найбагатших

за словниковим складом мов світу (*Ю. Килимник*). 3. Ця мова може світ зачарувати. У ній усе: і грім, і шерехи гаїв. У неї, мабуть, вчилися співати всі чисто в світі солов'ї (*В. Сіренко*). 4. Неповторна та чудова українська мово! Ти для мене — як веселка в небі кольорова (*С. Драпак*). 5. Багатою, гнучкою й досконалою стала наша мова під пером поетів і прозаїків (*І. Дзюба*). 6. Рідна мово моя, що є краще за тебе, що бринить наймиліш і співає ясніш? (*І. Калиниченко*). 7. Слів у мові мільйон, вибирайте найкращі (*О. Лупій*).

Визначте речення, ускладнені звертанням і вставним словом, поясніть у них розділові знаки.

Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених однорідними членами.

Поясніть слова мовознавця В. Овсянико-Куликовського: *Рідна мова — це музика й малювання.*

362. Перепишіть, на місці крапок уставляючи прийменники *в* або *у*. Поясніть, чим зумовлено ваш вибір.

Переїхав ... Київ; жили ... Умані; помандрував ... Крим; завітали ... Одесу; ... рідному місті; збудував ... Львові; ... поштовій скриньці; найсильніший ... команді; ввійти ... воду; знову ... школі.

363. Перепишіть, вибираючи з дужок сполучник. Свій вибір поясніть.

Удень (і, й) вночі; місяць (і, й) зорі; річки (і, й) озера; каштани (і, й) осокори; жоржини (і, й) айстри; орел (і, й) сокіл; верх (і, й) низ; батько (і, й) мати; брат (і, й) сестра; Марина (і, й) Йосип; щастя (і, й) радість; любов (і, й) ненависть; **Петро (і, й) Євген**; хто (і, й) як; фонетика (і, й) орфографія; синтаксис (і, й) пунктуація.

Виділене сполучення слів передайте звукописом.

Поясніть рядки поета Дмитра Білоуса: «*Коли мовиш, як належить, — слово чисте, як роса, і від тебе теж залежить мови рідної краса*». Яке значення поет уклав у вислів «*слово чисте, як роса*»?

364. Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру.

Прочитав (у, в)перше; зазирнули (у, в)середину; відразу (у, в)пізнали; домовились (і, й)ти; сказала (у, в)певнено; відоме (і, й)мення; охоче (у, в)порядкуємо; сидів (у, в)притул; разом (у, в)благали; голова (і, й)де обертом; у вуха (у, в)нести; дивитися зверху (у, в)низ.

Визначте стійкі словосполучення, розкрийте значення кожного.

365. Прочитайте слова, вкажіть ті з них, у яких початкові звуки [у]–[в] **можуть чергуватися. Визначте зі слів ті, у яких заміна** [у] **на** [в] **спричиняє зміну значення слова. У якому слові чергування неможливе?**

Уранці, взимку, внести, упіймати, вмовити, вправа, увічливий, вчитель, урок, вразити, урочисто, врожай, усевладний, вслід, Влас, Власенко.

Поясніть умови вибору звуків [у]–[в] на початку поданих слів (де це можливо).

366. Прочитайте. Укажіть допущені в реченнях вади, що порушують милозвучність. Перепишіть, їх виправляючи.

1. В страху очі великі. 2. Не тикай пальцем в небо. 3. Зіркі очі бачать вдень і уночі. 4. Плітку у одне ухо упусти, а в друге випусти. 5. Й вухом не веде. 6. Як вмієш помилятися, то умій виправлятися.

Поясніть значення чергування [у] – [в] у мовленні.

Визначте вжиті в реченнях слова протилежного значення.

367. Перепишіть, вибираючи з дужок літери.

Судження (у, в) прислів'ях (і, й) приказках висловлюються здебільшого (у, в) вигляді серйозних формулювань. Та найбільшою любов'ю (і, й) повагою користуються вислови **дотепні.** (У, в)міння поставитися до своїх труднощів із гумором є ознакою морального здоров'я народу.

Український **гумор** вважають м'яким (і, й) добродушним. Навіть грубувате слівце (у, в)країнець (у, в)міє **делікатно** пом'якшити (і, й) замінити **натяком.**

З посібника.

Значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.

Як ви розумієте вислів *моральне здоров'я народу*?

Які почуття народні прислів'я викликають у вас? Звіртеся зі Словничком почуттів.

Прочитайте записане, дотримуючи правил орфоепії.

Роздивіться карикатуру і доберіть до неї назву. Чи справді книжка може стати для людства невідомим предметом?

• Вимова і правопис префіксів *з-(зі-, с-)*

368. Прочитайте. Словосполучення якої з колонок вимовляються легше і звучать милозвучніше? Чому?

Працею згрієшся	Працею зігрієшся
Написав знову	Написав ізнову
Трапилось з мною	Трапилось зі мною
Відбулось з ним	Відбулось із ним

- Як ви розумієте вислів *милозвучність мови?* Чим пояснюють милозвучність української мови?
- Яка роль у милозвучності мови належить чергуванню звуків? Відповідь проілюструйте прикладами з вправи.

i Чергування звукосполучень [з]–[зі]–[із] пояснюється милозвучністю української мови. Воно виявляється у вживанні:

- префіксів *з-, зі-, із-* (*зробити, зіскочити, ізсушений*);
- прийменників *з, зі, із* (*з учителем; зі мною; із другом*).

Префікс *зі-* вживають, якщо корінь слова починається сполученням кількох приголосних: *зіскочити, зібганий, зіткнення.*

Прийменники *зі, із* уживають між приголосними (*сказав із викликом*), якщо наступне слово починається кількома приголосними (*із справи; зі страху*) та перед приголосним на початку речення (*Із пісні слова не викинеш.*).

369. Прочитайте, вибираючи з дужок прийменник. Свій вибір поясніть.

Зустрілися (з, зі) товаришем; дізнався (з, зі) словника; вийняв (з, із) портфеля; узяв (з, із) шафи; лист (з, зі) Львова; виступив (з, із) пропозицією; сказав (з, із) радістю.

370. Перепишіть, вибираючи з дужок префікс. Свій вибір поясніть.

(З, зі)штовхнути, (з, зі)граність, (з, зі)стригати, (з, зі)гнутий, (з, зі)скочити, (з, зі)рвати, (з, зі)в'янути, (з, зі)псувати, (з, зі)щулений, (з, зі)шкребти, (з, зі)тхнути, (з, зі)стрибнути.

- Поясніть значення стійких словосполучень *зійшло з рук, зігнути у баранячий ріг.* Поясніть уживання префікса *зі-* в дієсловах.

371. Перепишіть прислів'я, додаючи на місці крапок префікс *з-* або *зі.*

1. Як не вклонишся, то ягідки не ..рвеш. 2. Гарне створити важко, а ..псувати легко. 3. Поки не впрієш, доти не ..грієшся. 4. Хит-

ку лозину і снігур ..гне, а міцну й лісоруб не подужає. 5. Зробив на п'ятак, а ..псував на гривню. 6. За один раз дерево не ..тнеш.

- Розкрийте значення останнього прислів'я. У відповіді вживайте слова *зізнатися, зітхати, зіпсувати* (у потрібній формі).

372. Прочитайте. У виділених словах визначте префікси. Перед якими звуками префікс *з-* переходить у *с-*? Назвіть ці звуки.

1. Зі щастя та горя **скувалася** доля. 2. Робиш добро — не кайся, робиш зло — зла й **сподівайся.** 3. Здоров'я маємо — не дбаємо, а **стратимо** — плачемо. 4. Глянув — як **сфотографував.** 5. У сіні вогню не **сховаєш.**

і Перед звуками [к], [п], [т], [ф], [х] префікс *з-* переходить у *с-*: *сказати, спитати, стерти, схитнути.*

Перед усіма іншими приголосними вживають префікс *з-*: *зробити, змішати, зчистити.*

ОРФОГРАМА:
літери *з–с* у префіксі *з-(с-)*:
зміряти, змусити, списати, сказати.

373. Перепишіть. Позначте в словах орфограму «літери *з–с* у префіксі *з-(с-)*». Виділені слова передайте звукописом.

1. Я **зриваю** полин у долині над самим Дністром (*В. Горлей*). 2. Хортице! В тобі легенди сховані (*М. Тягун*). 3. Задивилася хмарка на сонце і вся зчервоніла (*М. Вороний*). 4. А вітер хмари позганяв, шугне на землю зараз злива (*Т. Угрин*). 5. Зачарований вечір **спливає** у ніч (*В. Якубенко*). 6. Місяць над світом пахучим срібне обличчя схилив (*В. Сосюра*).

- Визначте речення, ускладнене звертанням. Поясніть у ньому розділові знаки.
- Визначте складне речення, підкресліть у ньому всі члени речення.
- Укажіть слова, вжиті в переносному значенні, розкрийте ці значення.

374. Перепишіть прислів'я, додаючи на місці крапок префікс *з-* або *с-*.

1. Усяке діло ..долаєш терпінням. 2. Вище себе не ..кочиш. 3. Мала мурашка, а гори ..точує. 4. Добре ..шиті чоботи добре й носяться. 5. Доки дійде, молоко ..кисне. 6. З чужого коня і посеред болота ..садять. 7. Сто раз пошкодуєш, що ..казав, і лише раз, що ..мовчав.

- Визначте прислів'я, протилежні за змістом. Яке з них ви вважаєте правильним? Чому?
- Прочитайте речення відповідно до правил орфоепії.

375. Утворіть від поданих слів нові слова за допомогою префіксів *з-* або *с-*. Утворені слова запишіть.

Берегти, клеїти, чіпляти, прямувати, молотити, мастити, формувати, творити, турбувати, фанерувати, сунутися.

- У записаних словах позначте орфограму «літери *з–с* у префіксі *з-(с-)*».
- Написання утворених слів поясніть відповідним правилом.

376. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та вибираючи з дужок префікси. Позначте в словах орфограму «літери *з–с* у префіксі *з-(с-)*».

1. (З, с)др..гнувся дуб, збудилася зо сну осика тр..петлива (*Б. Лепкий*). 2. (З, с)трушу..ться сад, як парасолька (*Л. Костенко*). 3. Оксамитові з..лені в став (з, с)х..лились бер..ги (*Б. Грінченко*). 4. На землю по зоряних (з, с)ходах задуманий вечір (з, зі)йшов (*В. Сосюра*). 5. (З, с)марніє день, (з, зі)щуляться б..рези, замре коріння в сизій м..рзлоті (*Л. Костенко*). 6. Може, стежку до тебе десь хр..щатий барвінок (з, с)ховав? (*Д. Луценко*).

- Визначте складні речення, підкресліть у них усі члени речення.
- Зробіть синтаксичний розбір останнього речення (*усно*).

Які українські народні казки вам подобаються? За фотографією підготуйте розповідь «Мелодії українських казок». Уживайте слова з префіксами *з-*, *с-*.

Вимова і правопис префіксів *роз- (розі-), без-*

Кінцевий приголосний префіксів *роз-*, *без-* вимовляють порізному залежно від початкового звука кореня слова.

ЯКЩО КОРІНЬ СЛОВА ПОЧИНАЄТЬСЯ			
голосним звуком	дзвінким приголосним, крім шиплячого	глухим приголосним, крім шиплячих [ж], [ч], [ш], [д͡ж]	шиплячим приголосним [ж], [ч], [ш], [д͡ж]
КІНЦЕВИЙ ЗВУК ПРЕФІКСА			
звучить чітко: *розорати* [розора́ти] *безумовний* [безумо́вний] *розвідати* [розв'і́дати] *безмовний* [безмо́вний]	залежно від темпу вимови може вимовлятися як дзвінко, так і глухо: *розпитати* [розпи^{е}та́ти] і [роспи^{е}та́ти], *безсмертний* [безсме́ртний] і [бес:ме́ртний]	змінюється на шиплячий *розчистити* [рожчи́сти^{е}ти], *розжитися* [рож:и́ти^{е}с'а], *безчесний* [бежче́сний], *безшумний* [бежшу́мний]	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Префікси *роз-*, *без-* завжди пишуть із буквою *з-*: *розписати, розшукати, безмірний, безжально.*

ОРФОГРАМА:
літера з у кінці префіксів *роз-, без-*:
розказати, розсипати, безмежний, безцінний

377. Прочитайте, дотримуючи правил орфоепії. За потреби скористайтеся таблицею.

1. **Розквітне** щедро наше рідне слово (*І. Шевченко*). 2. Рідна мова — не полова, її за вітром не **розвієш** (*Народна творчість*). 3. У розраді й неспокої гріє піснею палкою мова матері (*П. Ткачук*). 4. А пісня лине у **безмежжя** (*В. Самотуга*). 5. І линуть зна-

йомі мені синів українських **безсмертні** пісні (*В. Письменний*). 6. Розпустила пісня крила, мов негода й не була, у вікно вона влетіла і у серці розцвіла (*В. Сосюра*).

- Поясніть вимову й написання префіксів *роз-, без-*.
- Передайте виділені слова звукописом.

378. Перепишіть. Позначте в словах орфограму «літера *з* у кінці префіксів *роз-, без-*».

1. Моя ти земле, ти течеш медами і **розсипаєш** золото по нивах! (*П. Карманський*). 2. І вже туману пелена розтанула в безмежнім морі (*О. Рубан*). 3. Розквітла веселка в просторі, в ній сонце промінням горить (*В. Сосюра*). 4. Через сині перевали ми летіли на вітрилі, гнались чайки, не догнали і попадали безсилі! (*М. Нагнибіда*).

- Виділене слово передайте звукописом.
- Поясніть розділові знаки в реченнях.
- Яке з речень викликає у вас почуття захоплення? Замилування? Яке речення викликає у вашій уяві відчуття безмежного простору? Відчуття руху?

379. Запишіть слова, визначте й виділіть у них префікси. Кожне слово передайте звукописом. До слів, які вимовляються залежно від темпу вимови, подайте обидва звукописи.

ЗРАЗОК Розклад [ро́зклад], [ро́склад].

Роздивлятися, розпрямлятися, безнасінний, безощадний, розклеювати, розчервонілий, безкінечний, безшелесний, розкущений, розжитися, безмірний, безсмертний, безшумний, безжальний.

- Позначте в словах орфограму «літера *з* у кінці префіксів *роз-, без-*».

380. Перепишіть, уставляючи на місці крапок префікси *роз-, без-*. **Позначте в словах орфограму** «літера *з* у кінці префіксів *роз-, без-*».

..горнути, ..шукати, ..сідлати, ..хмарний, ..чесний, ..секретити, ..цвітання, ..кінечний, ..пам'ятний, ..цементний, ..хребетний, ..щебетатися, ..чарований, ..сумнівний, ..хитрісний, ..хлюпати.

- Розкрийте значення стійких словосполучень *розжувати і до рота вкласти; розсипатися бісером*. Уведіть їх до самостійно складених речень. Вимовте речення, дотримуючи правил орфоепії.

381. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. **Ро..пались** кайдани м..нула з..ма ро..віялись хмари ро..танула пітьма (*Олександр Олесь*). 2. Кол..шися калинонько

кол..шися з..леними л..сточками ро..пишися сонячними променями ро..малюйся з дужим вітром буйнесен..ким ро..цілуйся (*Марійка Підгірянка*). 3. Викурюй із себе все погане слабодухість **бе..хр..бетність** і бе..пам'ятство! (*Р. Доценко*).

- Передайте звукописом виділені слова.
- Поясніть уживання розділових знаків.
- Зробіть усний синтаксичний розбір останнього речення.

382. До поданих слів доберіть слова протилежного значення із префіксами *роз-* **або** *без-*. **Слова запишіть парами.**

Грамотний, сідлати, платний, зав'язка, талановитий, зустрітись, захоплений, забуття.

- Дві-три утворені пари слів уведіть до самостійно складених речень.

383. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Ро..квіта й добрішає душа (*Д. Луценко*). 2. Усмішка материнс..ка світ ро..веснює (*В. Сторожук*). 3. Зоря в траві ро..сипала дукати (*В. Сосюра*). 4. Тр..вожит..ся птиця у плавнях бе..сонних (*М. Стельмах*). 5. Юне віття на сивих ро..шумілось д..ревах (*М. Рильський*). 6. Щось чисте й бе..захисне чути в пр..роді (*М. Клочко*).

- Позначте в словах усі вивчені орфограми.

Якщо корінь слова починається із кількох приголосних, уживають префікс *розі-*: *розігнати, розірвати, розісланий.*

Уживання префікса *розі-* сприяє милозвучності української мови.

384. Прочитайте. Поясніть уживання в словах префікса *розі-*.

1. Розійдіться, журні мислі, не туманьте мого чола! (*П. Грабовський*). 2. Розішлю свої думи в дозори (*В. Симоненко*). 3. Пітьму співучі крила розітнули (*П. Перебийніс*). 4. І сивий дуб від жару розімлів (*А. Малишко*).

- Визначте речення, ускладнене звертанням. Поясніть у ньому розділові знаки.

385. Перепишіть слова, вибираючи з дужок префікси. Свій вибір поясніть.

(Роз-, розі-)слати, (роз-, розі-)гнутись, (роз-, розі-)спаний, (роз-, розі-)граш, (роз-, розі-)злити, (роз-, розі-)мкнений, (роз-, розі-)рвання, (роз-, розі-)чхатися, (роз-, розі-)іскрювати.

- Розкрийте значення стійких словосполучень *розім'яти кістки, розірвати на шматки.*

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Як ви розумієте вислів *милозвучність мови?* Яким чином досягається милозвучність української мови?
- Чому сприяє чергування прийменників *у–в* та сполучників *і-й*? Чи чергуються [у]–[в], [і]–[й] на початку слів? Наведіть приклади.
- У яких випадках слід уживати префікси *з-*, *роз-*, а в яких *зі-*, *розі-*? Наведіть приклади.
- Як вимовляють приголосні в кінці префіксів *роз-*, *без-*? Із чим пов'язано зміни в їхній вимові?
- Перед якими звуками префікс *з-* переходить у *с-*? Наведіть приклади.
- З орфографічного словника випишіть 5 слів, що починаються префіксом *с-*, поясніть їхнє написання.

§ 28. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ

Приголосні звуки бувають **тверді**, **м'які** та **пом'якшені**.

Деякі приголосні за твердістю й м'якістю утворюють пари:

[д]	[т]	[з]	[с]	[дз͡]	[ц]	[н]	[л]	[р]
[д′]	[т′]	[з′]	[с′]	[дз͡′]	[ц′]	[н′]	[л′]	[р′]

Не мають пари м'яких такі приголосні:

- губні [б], [п], [в], [м], [ф];
- шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж͡].

Ці приголосні лише трохи пом'якшуються: [б'ік], [роздор'іж:'а].

Приголосні [г], [ґ], [к], [х] завжди тверді. Пом'якшуються вони лише перед голосним [і]: [к′іт], [ґ′ірко].

Приголосний [й] завжди м'який.

386. Прочитайте. Назвіть слова, звучання яких розрізняється лише твердістю–м'якістю одного з приголосних. Вимовте ці пари приголосних.

1. Про нього кажуть: «Він неба син», бо птах цей любить небесну синь (*А. Качан*). 2. Коли цвіли в селі бузки, летіли лугом три бузькú (*А. Камінчук*). 3. Ось дитиночка мала, ми звемо її «маля» (*З журналу*).

Чи змінила твердість–м'якість приголосного значення слова? Поясніть.

387. Роздивіться таблицю. Колонку «приклади» усно доповніть поданими після таблиці словами.

ЛІТЕРИ, ЗА ДОПОМОГОЮ ЯКИХ НА ПИСЬМІ ПЕРЕДАЮТЬ М'ЯКІСТЬ ПРИГОЛОСНИХ	ПРИКЛАДИ
ь	*Українець, ...*
і	*Діти, ...*
я	*Сяє, ...*
ю	*Люди, ...*
є	*Синє, ...*

Учитель, земля, батько, сяйво, ніч, сюди, зоря, рік, дитя, льон, суть, Січ, колишнє, сьогодні,

388. Передайте подані слова звукописом.

Пісня, українська, листя, сніжинка, сьогодні, радість, гідність.

Укажіть слова, у яких одна літера передає на письмі пом'якшення двох попередніх приголосних.

• Сполучення літер *ьо, йо*

389. Розгляньте таблицю. Яке звукосполучення позначають на письмі сполучення літер *йо*? Для чого вживають сполучення букв *ьо*?

Літери *йо*	Літери *ьо*
передають на письмі сполучення приголосного [й] з голосним [о] на початку слова або складу: ***йо**дистий, га**йо**к.*	передають на письмі м'якість попереднього приголосного та голосний [о] в середині або в кінці складу: ***льо**н, бад**ьо**рість.*

ОРФОГРАМА:
буквосполучення *йо, ьо*:
йогурт, район, сьогодні, у нього

390. Перепишіть слова, ділячи їх на склади. Позначте в словах орфограму «буквосполучення *йо, ьо*». **Написання слів поясніть правилом.**

ЗРАЗОК *Буль – йон.*

Знайомий, **схвильований**, йорж, дзьобнути, сьомга, крайовий, **майоріти**, трьох, **мільйон**, Воробйов, Корабльов.

Виділені слова передайте звукописом.

391. Перепишіть, позначте в словах орфограму «буквосполучення *йо, ьо*».

1. Помилки друзів ми повинні виправляти або прощати, коли вони не серйозні (*Г. Сковорода*). 2. Працьовитість українців викликає повагу в інших народів (*З газети*). 3. Дядько Йосип каже: «Йога — всім болячкам засторога. Глибше дихай! Рівно стій! Дай усім хворобам бій!» (*І. Заїнчковська*).

Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

Прочитайте це речення, правильно його інтонуючи.

392. Подані слова поставте в такій формі або доберіть до них спільнокореневі, що містять буквосполучення *йо* **або** *ьо*. **Дібрані слова запишіть, поясніть їхнє написання** (*усно*).

ЗРАЗОК *Піднімати – підйомний.*

Синій, край, пень, сім, лід, воювати, бій, рубець, колір.

Позначте в словах орфограму «буквосполучення *йо, ьо*».

393. Запишіть слова в дві колонки, уставивши буквосполучення *йо* **або** *ьо*.

Дз..б, брон..вик, баталь..н, во..вничий, т..хкати, медаль..он, с..мий, зверхн..о, Андрі..вич, з..мка, га..ок, сл..за, Солов..ов, Мурав..в, ма..нез.

394. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені букви.

1. Соловейко — пташка нев..личка, як горобчик, щиглик чи с..ничка. Та один він т..охкає, співає, в Україні кожний його знає (*С. Кузьменко*). 2. Ґава ґудзики знайшла, думала — горішки. Ро..колоти не змогла й дз..об зігнула трішки (*Н. Матюх*). 3. ..огуртом Андрій ласує, аж лящить за вухом. Друзі кличуть, він не чує, сталось щось зі слухом (*І. Мацко*). 4. ..оржа впіймав на вудку ..осип, схопив і зойкнув: «Ой-ой-ой!» Не знав, напевно, ..осип досі, який колючий ..оржик той (*Н. Забіла*).

- Позначте в словах вивчені орфограми.
- Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.
- Визначте речення, ускладнене вставним словом, поясніть у ньому розділові знаки.
- Поясніть значення стійкого словосполучення *аж лящить за вухом*.

§ 29. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ ЗНАКА М'ЯКШЕННЯ

395. Прочитайте вірш. Вимовте виділені слова.

Після Щ та перед Ю
В алфавіті я стою.
Де з'являюся у слові —
Звука змінюю вимову.
Ще творити звик дива —
Зовсім змінюю слова.
На столі пухкенька **булка**,
Я ж устряв —
І вийшла **булька**.
На широкий вибіг **лан** —
І уже з'явилась **лань**.

Був на пляжі — скрізь там **галька**.
Я утік — з'явилась **галка**.
Я купив собі **казан**,
Він возив мене в **Казань**.
У торбинку сипав **рис**,
З торби вискочила **рись**.
Рись напала враз на **ос**,
Загарчала: «Ось вам, **ось**!»
Не жаліли оси **жал**,
Рисі їм було не **жаль**.
Витівник я отакий.
Хто я, діти? Знак м'який!

Ліна Біленька.

- Яка різниця в написанні слів кожної пари? Якими звуками слова кожної пари різняться?
- Для чого вживають знак м'якшення?

396. Розгляньте таблицю. Поясніть написання поданих після неї слів.

ЗНАК М'ЯКШЕННЯ ПИШУТЬ:	
після літер **д, т, з, с, ц, л, н,** якщо вони передають м'які звуки [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н']	*мідь, мить, мазь, міць, вільно, станьте*
після літер, що позначають м'які приголосні, перед наступним твердим	*батько, донька*
після м'якого приголосного [л'] перед наступним м'яким приголосним	*учительська, сільський, рибальський, їдальня, пальці*
у дієсловах на *-ть, -ться*	*навчається, змагаються*
у суфіксах *-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-*	*маленький, зіронька, чорнюсінький*

ОРФОГРАМА:
знак м'якшення:
сядь, кінь, сіль, польський, сміється, рівнесенький

Вогонь, сталь, гість, колодязь, вісь, хлопець, ґедзь, стільці, читальня, пильність, будять, ходять, здається, кульбаба, навчаються, рученька, вірнесенький, молодюсінький, свіжісінький.

397. Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Позначте в словах орфограму «знак м'якшення».

1. Кожний молодец.. на свій **взірец**... 2. Наш господар молоден..кий, під ним коник воронен..кий. 3. Без гет..мана війс..ко гине. 4. Не сун.. носа до чужого проса. 5. Бджола **летит**.., де мед пахтит... 6. Хто в темряву **дивиться**, той од світла кривиться.

- Виділені слова передайте звукописом.
- Поясніть уживання знака м'якшення відповідними правилами.

Дієслова на *-ть*, *-ться* вимовляють так: *здається* [здайéц:'а], *називається* [нази^{е}вáйец:'а], *вмивається* [вми^{е}вáйец:'а].
Така вимова відповідає правилам української орфоепії.

398. Перепишіть прислів'я, уписуючи на місці крапок дібрані з довідки дієслова. Передайте ці дієслова звукописом.

ЗРАЗОК *Світиться [сві́тиц:'а]*

1. Велика дорога ... з першого кроку. 2. Хто біжить, той ... . 3. Усе добре, що добре ... . 4. Лякана ворона куща ... .

ДОВІДКА

Кінчається. Спотикається. Боїться. Починається.

399. Від поданих іменників утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ-*. **Слова запишіть парами, суфікси виділіть.**

ЗРАЗОК *Полтава – полтавський.*

Дніпро, Україна, Чернігів, Польща, учень, школяр, учитель, професор, місто, село,

- Позначте в словах орфограму «знак м'якшення». Поясніть написання слів.

400. До поданих слів доберіть спільнокореневі слова зі значенням здрібнілості або пестливості з суфіксами *-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-*. **Слова запишіть парами, суфікси виділіть.**

ЗРАЗОК *Брова – бровонька.*

Мова, серце, голова, рука, рідний, гарний, милий.

Чи вживаєте ви слова зі значенням здрібнілості або пестливості, спілкуючись із маленькими дітьми? Чому?

Розкажіть початок казки, уявляючи, що розповідаєте її трирічній дитині. Використайте 4—5 слів із суфіксами *-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-*.

Знак м'якшення пишуть у сполученнях *-льц-, -льч-, -ньц-, -ньч-*, які походять від *-льк-, -ньк-*.

Наприклад:
доньці, доньчин, бо *донька*, але *Оленці, Оленчин*, бо *Оленка*;
учительці, учительчин, бо вчителька, але *голці, голчин, бо голка*.

401. Поставте подані іменники у формі давального відмінка однини й запишіть. Поясніть уживання і невживання знака м'якшення.

ЗРАЗОК *Яблунька – яблуньці.*

I. Матінка, матусенька, Лізонька, Маланка, Галька, Галинка, русалка, зозулька, хатинка, нянька, соломинка, долонька.

II. Калинонька, калинка, сопілка, парасолька, вишенька, вишиванка, ополонка, бурулька, гілка, дитинка, пригодонька, пінка.

Назвіть приголосні, які чергуються при зміні форми поданих слів.

402. Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, знак м'якшення.

Натал..чин, Юл..чин, лял..чин, рибал..чин, Тетян..чин, нен..чин.

Позначте в словах орфограму «знак м'якшення».

403. Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи в потрібній формі.

1. На (квітонька) бджілка спивала росу (*І. Кульська*). 2. Прийшла зима люта, а (сосонка) байдуже! (*Олена Пчілка*). 3. Висить

зоря на срібній (павутинка) (*Л. Закордонець*). 4. Ніде нема порадоньки (голівонька) бідній! (*Ю. Федькович*). 5. Понад Дніпро гуде метро, і (рибонька) не спиться (*І. Малкович*).

404. Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, знак м'якшення.

1. Зроду бравий запорожец.. ні сл..озинки не пролив (*Я. Щоголів*). 2. Ой джуро мій молодесен..кий, подай мені лучок тугесен..кий! (*Народна творчість*). 3. Чи в нас нема коней на степах широких, чи вугол.. у люл..ці погас? (*С. Руданський*). 4. Доля кует..ся у боротьбі, дужий не гнет..ся, гнут..ся слабі (*М. Вороний*). 5. Козак — душа не вередлива, він у пеклі не мерзне, в ополон..ці не пріє. 6. У спіл..ці з друзями й братами ти долю викував свою (*М. Рильський*).

- Позначте в словах вивчені орфограми.
- Зробіть синтаксичний розбір першого речення (*усно*).

405. Розгляньте таблицю. Поясніть написання поданих після неї слів.

ЗНАК М'ЯКШЕННЯ НЕ ПИШУТЬ:	
після літер *б, п, в, м, ф; ж, ч, ш; г, к, х*	*голуб, стовп, кров, ніч, змаж, пишеш*
після *р*, що позначає твердий звук [р]	*Харків, повір* (але *Горький*)
перед буквами, що позначають м'які або пом'якшені приголосні	*пісня, кузня, цвях, весняний,* але *тьмяний* (бо *тьма*), *різьбяр* (бо *різьба*)
після *н* перед *ж, ч, ш, щ*	*Тонший, кінчик, барабанщик*

Любов, насип, пісня, після, тьмяний, різьбяр, дощ, береш, мізинчик, інший, менший.

406. Запишіть слова у дві колонки: з уставленим знаком м'якшення та без нього.

Курін.., степ.., сіл.., кров.., українец.., кін.., мудрец.., сот..ня, ніч.., кобзар.., олен.., насип.., стіл..ці, бакен..щик, балкон..чик, сім.., сяд.., олен.., мен..ший, ніж.., перец.., кін..чик, секретар.., тін.., перевір.. .

Якщо в дієсловах на *-ть, -ться* знак м'якшення пишуть, то дієслова на *-ш, -шся* пишуться без знака м'якшення:
Наприклад: *знають, люблять,* але *знаєш, любиш.*

407. Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, знак м'якшення.

1. Мисливец.. нахваляєт..ся, а звір.. у нору **ховаєт..ся**. 2. Не смаж.. птаха, якого не впіймав. 3. Од ледачого вріж.. поли та тікай. 4. Ледар.. три дні **надуваєт..ся**, поки взуваєт..ся. 5. Їж.. мед, але стережися бджоли. 6. Бджола летит.., де мед пахтит.. . 7. Хоч воду ріж.., такий гострий ніж.. . 8. Сип.. із порожн..ого в пусте!

- Позначте в словах орфограму «знак м'якшення».
- Виділені слова передайте звукописом.

408. Перепишіть, утворюючи від поданих у дужках дієслів форми II особи однини майбутнього часу. Поясніть невживання в цих дієсловах знака м'якшення.

ЗРАЗОК

Криком дерева не (зрубати). – Криком дерева не зрубаєш.

1. Якщо дерево лише вранці посадив, то дров надвечір з нього не (нарубати). 2. Де нема співця, (послухати) горобця. 3. Хліб-сіль їж, а правду (різати). 4 Як ос не (зачепити), то й не покусають. 5. Не згорить, як вогню не (запалити).

- Позначте в словах орфограму «знак м'якшення».

409. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення.

1. І народжуют.. піс..ні серця струни голос..ні (*В. Сосюра*). 2. Ювеліри— не митці, обточують камін..ці, і на той камін..чик падає промін..чик (*Наталка Поклад*). 3. А горобці в ал..тан..ці тан..цюют.. вран..ці тан..ці (*Г. Бойко*). 4. Ось відпочин..те в моїй хатин..ці, у мене є тут для вас гостин..ці! (*Н. Забіла*). 5. Чим біл..-ше знаєш.., тим біл..ше можеш.. (*Е. Абу*).

- Як ви розумієте зміст останнього речення? Розкажіть про це, уживаючи дієслова *читаєш, слухаєш, міркуєш.*

410. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та вставляючи, де потрібно, знак м'якшення.

1. Ти знов оживаєш.. надіє! (*І. Франко*). 2. Ти починаєш.. все спочатку коли об труднощі спіткнеш..ся (*О. Радішевська*). 3. Піс..ня завмирає піс..ня погаса (*М. Рильський*). 4. Сип.. вогнями ніч..ко сип.. вогнями! (*М. Гурець*). 5. Ви ростіт.. дубочки різ..блені листочки! (*Г. Бойко*). 6. Ромашко моя вечорова не хмар..ся! Усе промине (*П. Перебийніс*).

- Поясніть уживання розділових знаків.
- Позначте в словах вивчені орфограми.

411. У зазначеній послідовності зробіть фонетичний розбір поданих слів.

1. Назвіть слово. Визначте кількість складів у ньому.
2. Назвіть склади відкриті й закриті. Визначте, який склад наголошений.
3. Укажіть голосні звуки, поясніть їхню вимову й позначення їх на письмі.
4. Назвіть приголосні звуки (дзвінкі чи глухі, тверді чи м'які). Поясніть їхню вимову й позначення їх на письмі.
5. Визначте кількість літер і звуків у слові.

Гордість, яблуня, джміль, ґедзь, щастя.

ЗРАЗОК УСНОГО ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ

У слові *радість* два склади.

Перший — відкритий, другий — закритий. Перший склад наголошений.

Голосні звуки: [а] — наголошений, позначається літерою *а*; [і] — голосний, ненаголошений, позначається буквою *і*.

Приголосні звуки: [р] — приголосний, дзвінкий, твердий, позначається літерою *р*; [д'] — приголосний, дзвінкий, м'який, позначається літерою *д*; [с'] — приголосний, глухий, пом'якшений, позначається буквою *с*; [т'] — приголосний, глухий, м'який, позначається літерою *т*.

У слові 7 літер і 6 звуків.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ

Радість – [ра́д'іс'т']
[а], [і] – голосн., букви а, і.
[р] – пригол., дзвінкий, твердий, літера р;
[д'] – пригол., дзвінкий, м'який, літера д;
[с'] – пригол., дзвінкий, м'який, літера с;
[т'] – пригол., глухий, м'який, букви т та ь.
7 літер, 6 звуків.

§ 30. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА

412. Прочитайте подані парами слова. Які звуки позначаються виділеними в кожному слові сполученнями букв? М'якими чи твердими є приголосні? Один чи два звуки позначає в кожному слові буква я?

Свято — дев'ять, вдячність — під'язичний, буряк — бур'ян.

Зробіть висновок: для чого вживають апостроф?

Апостроф — це графічний знак, який уживають для позначення роздільної вимови твердих приголосних і наступних звукосполучень [йа], [йе], [йу], [йі].

Ці звукосполучення позначають на письмі літерами *я, ю, є, ї*.

Апостроф СТАВЛЯТЬ перед буквами я, ю, є, ї:	
після букв *б, п, в, м, ф*	*б'є, п'ять, в'язати, м'який, верф'ю*
після літери *р*, що позначає твердий звук [р]	*подвір'я, сузір'я, матір'ю*
після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються твердим приголосний	*з'явитись, об'єднатися, під'їхати, дит'ясла, пів'яблука*
після літери *к* у слові *Лук'ян* та споріднених із ним словах	*Лук'янівна, Лук'яненко, Лук'янівка, Лук'янчук*
Апостроф НЕ СТАВЛЯТЬ перед буквами я, ю, є, ї:	
після літер *б, п, в, м, ф*, якщо перед ними стоїть буква, що позначає кореневий приголосний, крім *р*	*свято, цвях, морквяний, але верб'я, черв'як, торф'яний*
після букви *р*, що позначає м'який звук [р']	*рясний, буряк, рюкзак*

ОРФОГРАМА:
апостроф:
солов'ї, міжгір'я, з'ясувати, пів'яблуні

413. Перепишіть слова, чітко їх вимовте. Для чого вживають апостроф?

Зв'язківець, без'язикий, розм'якнути, Лук'янченко, святковий, з'їхатися, медвяний, під'южувати, мавпячий, духмяний, арф'яр, пів'язика.

Позначте в словах орфограму «апостроф». Написання кожного слова поясніть відповідним правилом.

414. До поданих слів доберіть споріднені, які пишуть із апострофом. Запишіть слова парами. Поясніть уживання апострофа.

ЗРАЗОК *Камінь – кам'яний.*

Трава, риба, солома, дерево, жирафа, хлопець, їсти, перо, торф, єднати, гора.

Позначте в словах орфограму «апостроф».

415. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи, де потрібно, апостроф.

1. Як маєш розум, іди за ним, як не маєш, то керуйся прислів..ям. 2. Заздрість здоров..я з..їдає. 3. Пшениця годує, а бур..ян мордує. 4. Мур пальцем не проб..єш. 5. У нього стільки грошей, як у жаби пір..я. 6. Вода все погане змиє, лиш не погане ім..я. 7. Музика без..язика, а людей збирає. 8. Краще бути півнячою головою, ніж коров..ячим хвостом.

Позначте в словах орфограму «апостроф». Написання кожного слова поясніть відповідним правилом.

416. Уставляючи, де потрібно, апостроф, запишіть слова у дві колонки.

З..єднати, з..економити, без..іменний, без..ядерний, **слов..яни, присв..ята**, солов..їний, Солов..йов, пор..ятунок, пір..яний, моркв..яний, в..яз, б..язь, верб..я, мавп..ячий, п..ятниця, плоскогір..я, р..яжанка.

Зробіть усний фонетичний розбір виділених слів.

417. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, апостроф.

1. Орел живе лише на волі. Орли на скелях гнізда в..ють. Людей, що борються за волю, орлами у народі звуть (*С. Кузьменко*). 2. Мова твоя, Україно, з мови твоїх солов..їв (*Д. Кремінь*). 3. Ступаю твердо по своїй землі і слухаю св..ященну рідну мову (*І. Качуровський*). 4. Учні вивчають народні прислів..я, казки, повір..я

(*Т. Петровська*). 5. Рушники вишивані дарують нам св..ято (*А. Коник*). 6. Духм.. янить медуниця і рута (*Д. Павличко*). 7. Ніщо так боляче не б..є людину, як брехня (*Г. Тютюнник*).

Позначте в словах орфограму «апостроф».

418. Складіть усне висловлювання-подяку бабусі за надісланий нею до дня вашого народження подарунок. Використайте в потрібній формі слова: *сім'я, пам'ятати, люб'язність, святкувати, з'їхатися, здоров'я, матір'ю.*

§ 31. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДОВЖЕНИХ М'ЯКИХ ПРИГОЛОСНИХ ТА ЗБІГУ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

419. Вимовте подані парами слова. Поясніть різницю у вимові слів кожної пари. Поясніть значення кожного зі слів.

Ціна — цінна. Хвилина — хвилинна. Пружина — пружинна. Істина — істинна.

Деякі звуки вимовляють довше, тобто подовжують.
Наприклад: [де́н:ий], [без:м'істо́вний], [н'іс:'а].
На письмі такі подовжені приголосні позначають подвоєними літерами: *де**нн**ий, без**зм**істовний, ні**сс**я.*

ОРФОГРАМА:
подвоєні літери:
балконний, віддати, широченний, навмання

420. Перепишіть слова, позначте в них орфограму «подвоєні літери». Розберіть слова за будовою. На межі яких частин слова збігаються звуки в кожному зі слів?

Беззвучний, оббігти, законний, щоденник, розрісся, юннат, спеццех, піввікна.

Два однакові приголосні звуки можуть збігатися на межі значущих частин слова:

- префікса та кореня (*беззоряний, відділити*);
- кореня та суфікса (*осінній, малинник*);
- двох суфіксів (*письменник, глибинний*);
- дієслівної основи та суфікса *-ся* (*проніссся, розрісся*).

Збігатися два однакові приголосні звуки можуть на межі частин складного слова: *фіззарядка (фізична зарядка), спорттовари (спортивні товари).*

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів *-ан- (-ян-), -ин-, -їн-*, літеру *н* не подвоюють.

Наприклад: *гречка — гречаний; глина — глиняний; бджола — бджолиний.*

421. Від поданих іменників утворіть і запишіть прикметники на *-ний (-ній).*

ЗРАЗОК *Кінь — кінний.*

Туман, ячмінь, кордон, стіна, зміна, машина, осінь.

- В утворених словах виділіть корені та суфікси.
- Поясніть, на межі яких частин слова збігаються приголосні.
- Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».

422. Від іменників з прийменниками утворіть слова з подвоєними літерами, запишіть їх.

ЗРАЗОК *Без землі — безземельний.*

Над Дніпром, без звуків, без зірок, без закону, без зброї, без дна, над Десною, без сну.

- Поясніть написання утворених слів, виділіть у них орфограми.

423. Від поданих дієслів за допомогою префіксів утворіть нові слова з подвоєними літерами. Утворені слова запишіть.

ЗРАЗОК *Дзвеніти — віддзвеніти.*

Дзвеніти, бігати, даль, бризкати, білити, знайомитися, золочений, дунайський, ділити, знайомитися.

- Виділіть в утворених словах префікси.

424. Перепишіть. Позначте в словах орфограму «подвоєні літери». Подвоєння літер у словах поясніть відповідним правилом. Відповідь побудуйте у формі роздуму за схемою:

ТЕЗА (*слово пишуть...*)	→	ДОКАЗ (*тому що...*)	→	ВИСНОВОК (*отже, ...*).

1. Переливається намисто понаддніпрянських ліхтарів (*М. Рильський*). 2. Плаче небо важкими дощами, віддзеркалює чорний асфальт (*О. Буднікова*). 3. «Хто там?» — донісся з хати голос (*Панас Мирний*). 4. Безпощадній зброї сміху я боюся піддаватись (*Леся Українка*). 5. Мить ця теплим сміхом віддзвенить (*Н. Диб'як*).

- Укажіть слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте це значення.
- Визначте речення з прямою мовою, поясніть у ньому розділові знаки.

425. Перепишіть прислів'я, уставляючи, де потрібно, літери.

1.Одна вранішня година краща двох ден..их. 2. Зароблене потом від..ають медом. 3. Для людської думки немає від..алі. 4. І глибока криниця не бездон..а. 5. Хоч совість і без..уба, а до смерті загризти може.

- Слова з подвоєними літерами розберіть за будовою. На межі яких значущих частин збігаються звуки?

426. Перепишіть. Поясніть написання виділених слів.

1. Чуєш, курличе ключ **журавлиний**? (*Д. Луценко*). 2. Злетіла зграя **соколина** (*М. Рильський*). 3. Не біда з'явитися на світ у **качиному** гнізді, якщо ти вилупився із **лебединого** яйця! (*Х. К. Андерсен*). 4. Ти повір у пахучу траву, у цвітіння ночей **горобиних** (*П. Перебийніс*). 5. Пригадуєте **коропиний** став у Сосонці? (*М. Рильський*). 6. Унадився журавель до **бабиних** конопель (*Народна творчість*).

Яку ніч називають *горобиною*? Дізнайтеся про це в Інтернеті.

427. Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, літеру *н*.

Дерев'ян..ий, бетон..ий, орлин..ий, юн..ий, **мільйон..ий**, юн..ат, голубин..ий, син..ій.

- Позначте в словах вивчені орфограми.
- Зробіть усний фонетичний розбір виділеного слова.

428. Перепишіть. Виділені слова розберіть за будовою. Поясніть написання цих слів.

1. У **сонне** криштальнеє море вдивляється **рання** зоря (*Дніпрова Чайка*). 2. В снах **віддзеркалена** турбота **денна** (*В. Малишко*). 3. Сіється дощик **невпинний, осінній** (*Дніпрова Чайка*). 4. Розрослися тополі, **роззеленілись** (*Олесь Гончар*). 5. Високо і густо **розрісся** вишник (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Горою **нісся** тихий спів (*Д. Загул*).

Позначте в словах вивчені орфограми.

У прикметниках наголошений суфікс *-енн(ий)*, що надає слову значення «дуже», «надзвичайно», пишуть з подвоєними літерами.

Наприклад: *широче́нний, здорове́нний, глибоче́нний.*

У прикметниках, що вказують на неможливість здійснення якоїсь дії та мають префікс *не-*, наголошені суфікси *-анн(ий), -янн(ий), -енн(ий)* пишуть із подвоєними літерами.

Наприклад: *неподола́нний, незрівня́нний, неоціне́нний, непримире́нний.*

З подвоєними літерами пишемо слова *благословенний, натхненний, священний.*

429. Прочитайте, вимовляючи слова відповідно до правил орфоепії. Виділені слова випишіть, розберіть за будовою та позначте місце наголосу.

1. Дивлюсь, аж проти мене їде **здоровенний** запорожець (*П. Куліш*). 2. Жива душа народна, жива, **неподоланна**! (*О. Довженко*). 3. Тополі **височенні** вітами від сонця хмарку відмели (*В. Василашко*). 4. Без **нескінченного** терпіння хіба запалиш ти вогонь? (*М. Доленго*). 5. Дивлюсь і дивуюсь красі природи. Яка **незбагненна** її сила! (*О. Довгий*).

430. Перепишіть, від поданих у дужках прикметників утворюючи прикметники із суфіксом *-енн-*.

ЗРАЗОК

Гукнув Котигорошко (сильним) голосом. – Гукнув Котигорошко силенним голосом.

1. День був такий (важкий)! (*С. Йовенко*). 2. (Страшний) гайдамака обома руками підняв над собою (здорову) шаблюку (*П. Куліш*).

Круг них їжився (високий) жовтий комиш (*М. Коцюбинський*). 4. А темрява стояла (страшна) та чорна (*Панас Мирний*).

Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».

431. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Пл..не в слово моє т..чія не..кінчéн..ої річеньки-мови (*П. Перебийніс*). 2. Пер..магай себе сьогодні, і будеш нездолáн..ий завтра (*О. Довгий*). 3. Круча ..пускалась до бер..га ш..рочен..ими уступами (*А. Мороз*). 4. А невблагáн..ий час м..нав і все судив нещадно (*М. Луків*).

Позначте в словах вивчені орфограми.

432. З поданими словосполученнями складіть і запишіть речення. Поясніть написання прикметників із суфіксами *-анн-, -янн-, -енн-*.

Священні заповіти батьків, несказанна гордість, численні труднощі, благословенний рідний край.

433. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. **Ж..ття** дає уроки непрості, **неоцінéн..а** ця наука (*П. Перебийніс*). 2. Сором силу в душі своїй мати і на працю її не від..ати (*Б. Грінченко*). 3. Вічно будуть в світі і від..аність і віра і любов (*С. Тельнюк*). 4. **Благословен..ий** мамин заповіт (*Д. Павличко*). 5. Щасливий я і гордий, що ч..таю Шевченка, і Франка, і Українку на **незрівня́н..ій** українській мові! (*М. Браун*). 6. Я вірю в народ, що живе на Дніпрі, у сили його **нездолан..і** (*М. Луків*).

- Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».
- Поясніть написання великої літери.
- Зробіть фонетичний розбір виділених слів (*усно*).

434. Прочитайте. Поясніть написання виділених слів.

1. Мати прокинулась і почула **доччину** пісню (*І. Нечуй-Левицький*). 2. **Маріччина** пісня оповідала добре знайому подію (*М. Коцюбинський*). 3. Вже **синиччин** тенькіт чути звіддаля (*А. Камінчук*). 4. Учепився рак клешнями за **лисиччин** хвіст та й гукнув: «Біжімо!» (*Народна творчість*).

Які риси уособлює в народних казках Лисичка? Розкажіть про це, уживаючи прикметник *лисиччин* (у потрібних формах).

Подвоєні літери вживають для позначення на письмі подовжених м'яких приголосних [д′], [т′], [з′], [ц′], [л′], [н′], [ж′], [ч′], [ш′] між голосними в:

- іменниках середнього роду на *-я: читання, запитання, волосся, зілля;*
- окремих іменниках чоловічого і жіночого роду на *-я: суддя, стаття, рілля;*
- іменниках жіночого роду з основою на приголосний у формі орудного відмінка однини перед закінченням *-ю: тінню, міддю, ніччю;*
- різних формах дієслова *лити* та споріднених словах: *ллється, ллєш, виллємо;*
- словах *бовваніти, ссавець* та споріднених із ними;
- прислівниках на *-ння: зрання, спросоння, навмання.*

435. Прочитайте прислів'я. Поясніть написання слів із подвоєними літерами. Зробіть звуковий запис цих слів.

1. Без навча́ння нема пізна́ння. 2. Роботу роблять умінням і терпінням. 3. Людина без друзів, що дерево без коріння. 4. На роздоріжжі навіть пес вагається. 5. Не хвалися піччю в нетопленій хаті. 6. Як сто річок зіллється, то буде море. 7. Сталь сталлю гострять. 8. У своїй хаті й сміття золоте. 9. Як сто потів проллєш, то все буде до смаку.

436. До поданих слів доберіть спільнокореневі з подвоєними літерами, запишіть їх. Позначте в них орфограму «подвоєні літери».

Запитувати, навчатися, розуміти, мовчати, визволяти.

437. Подані іменники поставте у формі орудного відмінка однини. Поясніть їхнє написання.

Мить, тінь, сіль, ніч, віддаль, розповідь, печаль, паморозь, гуаш, подорож.

438. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Визначте відмінок і число виділених іменників.

1. Холодний віт..р **осін..ю** дихнув (*Т. Севернюк*). 2. Посріблені ліси окуталися **тін..ю** (*М. Рильський*). 3. Ліс поріс в..сокою **папорот..ю** (*А. Пашкевич*). 4. Задзвонять **мід..ю** труби лунко (*Т. Вишталюк*). 5. Плаче стріла за **ціл..ю**, вечір кличе світан..я (*Ф. Гарсіа Лорка*). 6. Не звикнуся з чужою **рол..ю** (*Т. Майданович*).

- Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».
- Поясніть значення стійких словосполучень *ввійти в роль; вийти на перші ролі; помінятися ролями.*

В іменниках жіночого роду на приголосний у формі орудного відмінка однини перед *-ю* губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф] та приголосний [р] не подовжуються.

Наприклад: *кров'ю, любов'ю, матір'ю.*

Якщо приголосний стоїть не між голосними (тобто основа слова закінчується двома різними приголосними), подовження звуків і подвоєння літер немає.

Наприклад: *радістю, скатертю, листя, щастя.*

439. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі орудного відмінка однини. Поясніть написання цих іменників.

1. Чиста совість є великою (радість) (*Ф. Прокопович*). 2. Світлійте (людяність), люди! (*М. Самійленко*). 3. Вклоняюсь кожному ліску з (любов) й (відданість) сина (*Д. Луценко*). 4. Якою (гладь) вишито сліди (майстерність) сорочої ноги! (*Є. Гуцало*).

Поясніть вислів *вишито сліди.* Що нагадує вишивку на білому снігу? Розкажіть про це, вживаючи у формі орудного відмінка іменники *скатерть, швидкість, спритність.*

440. Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі іменники.

1. Сила зі ... не зрівняється. 2. Не пишаються ... та ... . 3. Як поженешся за ..., втратиш на якості. 4. Навіть гори здолаєш ... . 5. Гарне діло завжди одізветься ... .

ДОВІДКА

Бідність, скнарість. Користь. Кмітливість. Кількість. Наполегливість.

441. Прочитайте. Поясніть відсутність подвоєних літер у виділених словах.

1. **Безсмертя** прагнуть душі молодії (*Д. Павличко*). 2. Маю я святе синівське право з **матір'ю** побуть на самоті (*В. Симоненко*). 3. Перед **людяністю, скромністю й мудрістю** матері я досі схиляю голову (*М. Стельмах*). 4. Найбільше, сину, дорожи **любов'ю** до Вітчизни (*П. Перебийніс*). 5. Так само, як і **щастя,** так минає й горе (*Б. Грінченко*). 6. Не радій з чужої біди, а тішся людською **радістю** (*Народна творчість*).

442. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Пригорнись до мене, слово, коли щира л..ється мова (*Л. Забашта*). 2. В борін..і досягається мета (*П. Воронько*). 3. Далеким

зарубіж..ям зветься для нас земля за океаном (*В. Дворецька*). 4. Біля хати стояли обнизані ґудзиками насін..я височен..і мальви (*М. Стельмах*). 5. Зупини коня, не мчи навман..я! (*В. Ганулич*). 6. Найдовшу тривалість життя серед усіх с..авців має слон (*З підручника*).

Визначте речення, ускладнені звертанням та однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

443. Слова з подвоєнням літер через збіг запишіть у першу колонку, слова з подвоєними літерами на позначення подовження м'яких приголосних — у другу.

Туманний, колосся, піддатливий, враження, соління, роззброєний, **передосінній**, піддашок, покоління, спросоння, Полісся, **щебетання**, запасся, маззю, тінню, донісся.

Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ РОЗДУМ

444. Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. Які типи мовлення поєднано в тексті? З'ясуйте стиль тексту, свою думку доведіть.

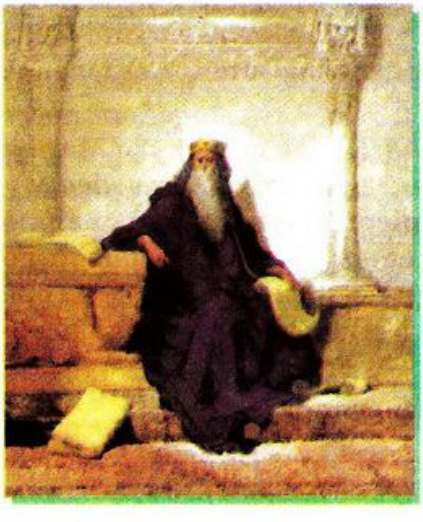

Суд Соломона

Цар Соломон уславився своєю **мудрістю.** Щодня люди сходилися до нього на суд.

Один чоловік перед **смертю** сказав, що всю свою спадщину залишає найбільш гідному з двох своїх синів. Після смерті батька сини посварилися, бо жоден з них не захотів визнати себе гіршим.

Брати прийшли позиватися до Соломона. Той спитав, хто вони такі. Обидва виявилися стрільцями.

Цар наказав поставити мертве тіло

батька біля дерева. Братам він звелів стріляти мертвому батькові в груди.

Першим стріляв старший брат. Він уцілив батькові в те місце, де в живої людини б'ється серце.

Молодший син відмовився стріляти. Він опустив свій лук і заплакав.

Батьків спадок цар Соломон наказав віддати молодшому братові, тому що він виявився гідним сином і порядною людиною. Старшого брата цар прийняв у охоронці, адже ця робота потребує жадібних людей з гострим зором і оброслим **шерстю** серцем.

За Біблійною легендою.

- Поясніть написання виділених слів.
- Складіть план тексту, запишіть його.
- За планом усно перекажіть текст.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Якими літерами передається м'якість приголосних на письмі?
- Для чого вживають знак м'якшення? Чим він відрізняється від інших літер?
- У яких суфіксах пишуть знак м'якшення? Назвіть їх.
- Після яких літер знак м'якшення в українській мові не пишуть? Наведіть приклади.
- Які звуки позначаються буквосполученням *йо*?
- Чому *ьо* не може стояти на початку слова?
- Для чого вживають апостроф? Наведіть приклади. Чи є апостроф літерою?
- Після яких букв і за якими правилами у словах ставиться апостроф?
- Для чого вживають подвоєні літери?
- На межі яких значущих частин слова може відбуватися збіг однакових приголосних звуків? Наведіть приклади.
- Поясніть написання слів *знання, колосся*.
- За яких умов подовження приголосних звуків у кінці основи не відбувається?
- Від чого залежить написання слів *несказаний* і *несказанний*?

§ 32. НАПИСАННЯ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

445. Прочитайте. Поясніть значення виділених слів. Перевірте себе за Тлумачним словничком.

1. Науковець відкрив **файл** кишенькового **комп'ютера**, куди було введено службову **інформацію**, і занурився в її **аналіз** (*С. Руденко*). 2. Стадіон, басейни, **корти — атрибути** знані спорту. Успіх, результат, медалі, сльози, гімн на **п'єдесталі**, новий світовий рекорд... Тож приймай вітання, спорт! (*За Л. Вознюк*). 3. Літак не бере пасажирів на борт, бо хмари закрили **аеропорт.** У залі чекання ми сонця ждемо, четверту годину їмо **ескімо** (*А. Качан*).

У нашій мові є слова, запозичені з інших мов: грецької, латинської, німецької, англійської та інших.

Наприклад: *університет* — латинське слово, *диктант* — грецьке, *спорт* — англійське, *опера* — італійське, *диван* — арабське, *бумеранг* — з мови корінних мешканців Австралії.

Слова іншомовного походження входять до складу багатьох мов. Значення й походження таких слів пояснюється в словнику іншомовних слів.

Вимова й написання слів іншомовного походження мають певні особливості.

446. Спробуйте самостійно пояснити значення поданих слів. Як давно з'явилися вони в нашій мові?

Шоу, стрес, хакер, білборд, шопінг, мас-медіа.

Як ви гадаєте, чому іншомовні слова проникають у нашу мову та швидко набувають поширення?

- Доберіть дві назви до фотографії. Одну — з іншомовними словами, другу — з власне українськими.

Щоб правильно писати слова іншомовного походження, важливо запам'ятати кілька правил.

У словах іншомовного походження пишуть літеру *и*:	
у загальних назвах після ***д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р*** перед буквами, що позначають приголосні (крім ***й***)	*директор, титан, зигзаг, сигнал, циркуль, жирафа, шифр, ритм*
Це правило називають правилом «дев'ятки»	
У словах іншомовного походження пишуть літеру *і*:	
на початку слів	*ікона, інститут, інженер, ідея*
у кінці незмінних слів	*таксі, журі, колібрі, боржомі*
після літер, що не входять до «дев'ятки»	*бізнес, кілограм, пінгвін, фініш*
перед буквами, які передають голосний звук	*діалог, радіо, матіола, радіус*
літерою, що передає звук [й] та голосний звук	*армія, дієта, клієнт*
у власних назвах після букв на позначення приголосних, крім шиплячих	*брати Грімм, Ніл, Сідней, Нагасакі*

ОРФОГРАМА:
літери *и–і* в іншомовних словах:
дискета, бізнес, президія, журі

447. Перепишіть. Позначте в словах орфограму «літери *и–і* в іншомовних словах». Поясніть написання слів.

Фонетика, графіка, література, математика, президент, режим, велосипед, фінанси, гладіолус, серіал, інтонація, інвестор, поні, зомбі, пенальті, пенсіонер, мітинг, візит.

448. До поданих іншомовних слів доберіть українські відповідники. Слова запишіть парами. В іншомовних словах позначте орфограму «літери *и–і* в іншомовних словах».

ЗРАЗОК *Інформація – повідомлення.*

Лінгвістика, орфографія, аплодисменти, евфонія, корекція, сервіс.

449. Пригадайте й запишіть іншомовні слова, що використовуються при вивченні історії, математики та інших шкільних предметів. Які з цих слів пишуть за правилом «дев'ятки»?

ЗРАЗОК *Хронологія, мінус, меридіан.*

450. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

С..нтаксис, пунктуац..я, р..тор..ка, **д..зайнер**, д..агноз, ком..кс, канд..дат, сп..кер, пр..нтер, ш..рма, х..рург, реж..сер, кор..дор, в..за, еф..р, **кл..п**, магн..т, бр..гант..на, дев..з.

- Позначте в словах орфограму «літери *и-і* в іншомовних словах».
- Спробуйте пояснити значення виділених слів. Звіртеся з тлумачним словничком.

451. Запишіть слова, вибираючи з дужок літеру.

(И, і)люстрація, **(и, і)мідж**, жалюз(и, і), (и, і)нтервал, **хоб(и, і)**, попур(и, і), (и, і)нжир, (и, і)нтелект, мафіоз(и,і), такс(и, і).

- Поясніть значення виділених слів. Уведіть їх у самостійно складені речення (*усно*).

452. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Сидів над Н..лом крокод..л і сльози лив у річку Н..л (*В. Сміт*). 2. Медузо, ти скажи мені, колібр.. водяться на дні? (*М. Агірре*). 3. Акула снідати бажає, з апельс..нів починає, потім хрума в один раз абр..кос і ананас. І аквар..ум ковтне, навіть оком не моргне. Як акула буде жити з отакенним апет..том? (*Ж. Вовк-Черемуш*). 4. Запитала пані в пана: «Де тут біла ..гуана?» І сказав до пані пан: «Тут немає ..гуан» (*Є. Гуцало*).

- Позначте в словах орфограму «літери *и–і* в іншомовних словах».
- Поясніть розділові знаки в реченнях із прямою мовою.
- Укажіть речення, ускладнені звертанням та однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

У географічних назвах іншомовного походження пишуть літеру *и*:	
у назвах на ***-ика***, ***-ида***	*Мексика, Атлантида, Флорида*
після ***ж***, ***ч***, ***ш***, ***ц***	*Алжир, Чилі, Вашингтон, Лейпциг*
у сполуках ***-ри-*** перед приголосним	*Рим, Мадрид, Рига*
Потрібно запам'ятати написання таких слів: *Аргентина, Бразилія, Сицилія, Сирія, Єгипет, Тибет*	

453. Прочитайте. Визначте в реченнях власні назви, поясніть їхнє написання.

1. Атлантида стала символом незбагненної загадки (*Г. Скарлато*). 2. Не піду я на поклін ні в Париж, ані в Берлін (*П. Осадчук*). 3. Судно пливе в Канаду, в Бразилію, в Судан і прапор піднімає назустріч всім судам (*Т. Енгер*). 4. Це слово долинало до Яблунівки з Вашингтона й Чикаго, з Токіо й Нагасакі, з Мадрида, Рима, Софії (*Є. Гуцало*).

454. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Ваш..нгтон — столиця Сполучених Штатів Амер..ки. 2. Алж..р — країна на півночі Афр..ки. 3. На заході Мекс..ка омивається Тихим океаном, на південному сході — Кар..бським морем. 4. Курорт Маям.. входить до складу амер..канського штату Флор..ида.

З Вікіпедії.

Розкажіть, що таке Вікіпедія.
Поясніть написання цього слова.

455. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. А наша ж нац..я козача. І вдача наша не ледача (*М. Луків*). 2. Моря брил..антів — це мова моя, це — мова моєї Вкраїни (*В. Сосюра*). 3. Трава євшан — наш тал..сман одвічний (*Л. Забашта*). 4. Чудова країна Італ..я! І мова, як наша, гучна! (*М. Гурець*). 5. Д..скус..я, звісно, тривала у місті гаряча (*В. Березінський*).

Поясніть значення стійких словосполучень *пошуки Атлантиди; відкрити Америку.* Поясніть правопис ужитих у них власних назв.

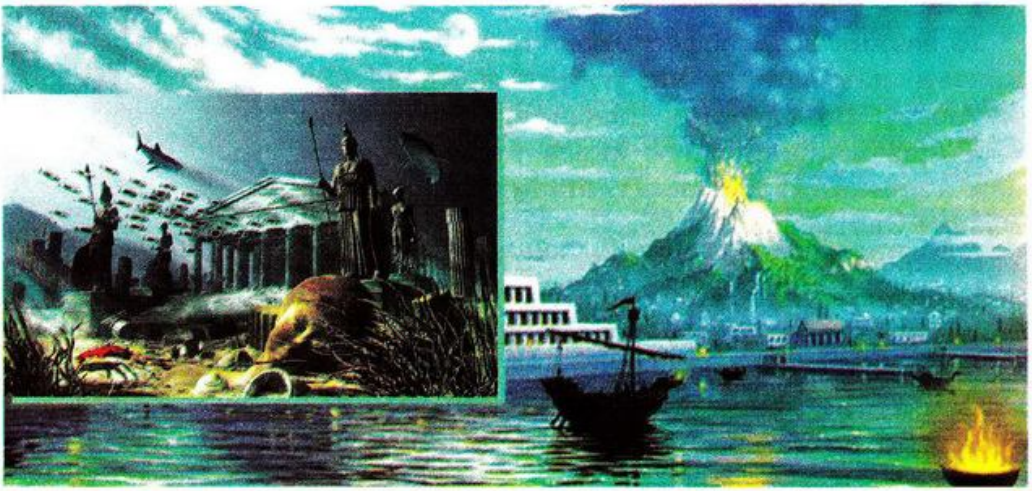

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

ЗАМІТКА ДО ГАЗЕТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

456. До поданих іншомовних слів доберіть з довідки українські відповідники. Запишіть слова парами.

Інформація, жанр, факт, конкретність, оперативність, лаконічність.

ДОВІДКА

Повідомлення, різновид, подія, точність, вчасність, стислість.

З газет, журналів, радіо, телебачення та Інтернету ми дізнаємося про події міжнародного життя, життя своєї держави, новини в різних галузях життя суспільства.

Замітка — газетний жанр, що стисло, конкретно й оперативно повідомляє про факти, події та явища життя.

Мета замітки — поінформувати, тобто повідомити, що відбулося, де й коли. Тому текст замітки відповідає на такі питання: *що? де? коли?*

457. Прочитайте замітку з Інтернету. Яку подію в ній висвітлено? На які питання відповідає текст замітки?

20 грудня 2011 року у Львові відбулося відкриття пам'ятника видатному композитору та поету Володимиру Івасюку. Ініціатором і **меценатом,** на кошти якого був створений пам'ятник, став музикант, **лідер** гурту «Океан Ельзи» Святослав Вакарчук.

На проспекті Шевченка пам'ятник установлено не випадково. Повз це місце проходив Володимир Івасюк, прямуючи з **філармонії** до музичної **академії.**

Пам'ятник заввишки 2,6 м виготовлений із бронзи, а постамент — із граніту. Монумент

установлений на монолітній кам'яній брилі. Навколо пам'ятника з мозаїки викладена гітара.

Автори пам'ятника — скульптор Сергій Олешко та архітектор Михайло Ягольник. Вартість проектних робіт та виготовлення пам'ятника становили 360 000 гривень.

- Укажіть вжиті в тексті слова іншомовного походження.
- Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.
- Назвіть почуття, які викликала у вас інформація про меценатську діяльність музиканта Святослава Вакарчука.
- Який тип мовлення покладено в основу тексту замітки? Свою думку доведіть.
- Чи є в тексті елементи опису? Прочитайте ці речення.

В основу тексту замітки завжди покладено такий тип мовлення, як розповідь. Трапляються елементи роздуму або опису предметів (зовнішності людей, вигляду тварин та ін.).

458. Прочитайте. Визначте в тексті іншомовні слова, поясніть їхнє значення.

Газети й журнали, телебачення й Інтернет належать до засобів масової інформації (ЗМІ), які ще називають англійським словом *мас-медіа*.

Видання, що виходять через певні проміжки часу, називають *періодикою*. Саме до періодичних видань належать газети, журнали, дайджести.

Наука про засоби масової інформації називається *журналістикою*.

Основними жанрами (видами) журналістики є замітка, стаття, репортаж, інтерв'ю, огляд, звіт, коментар.

Замітка — жанр інформаційний, тобто пізнавальний. У лаконічній формі (обсяг — від десяти до ста рядків) у замітці повідомляється про важливі, суспільно значущі, цікаві читачам факти.

Замітка не тільки несе певну інформацію, вона змушує читачів замислитись, часом збуджує цікавість до певних суспільних явищ. Замітка, зміст якої, крім обов'язкових питань *що? де? коли?*, відповідає ще й на питання *чому?*, є ще цікавішою й кориснішою: вона пробуджує ініціативу людей, виховує.

Важливе значення мають заголовки газетних і журнальних публікацій. Вони мають привертати увагу читачів, запам'ятовуватися.

Дайте відповіді на запитання: що таке періодика? Що вивчає журналістика? Які існують жанри журналістики? Яка роль заголовка газетної чи журнальної публікації?

459. Прочитайте замітку. Яку подію в ній висвітлено? На які питання відповідає текст замітки?

Герої казок — експонати виставки

Хто не пам'ятає з дитинства **кмітливого** пана Коцького, **тендітну** Дюймовочку, безрозмірну рукавичку? Ці та інші казкові персонажі отримали нове життя на виставці м'яких іграшок, організованій учителями та учнями школи № 48 міста Харкова. Чимало експонатів виставки сприймаються відвідувачами як справжні шедеври дитячої творчості.

Виставка працюватиме до 10 лютого. Адреса школи — вул. Квітнева, 30.

Значення виділених слів з'ясуйте за Тлумачним словничком.

- Укажіть вжиті в тексті слова іншомовного походження.

Які почуття викликають у вас сьогодні персонажі казок, які вам читали в ранньому дитинстві? Розкажіть про це.

- З'ясуйте, який тип мовлення покладено в основу тексту замітки.

460. Напишіть замітку до шкільної газети (або шкільного веб-сайта) про одну з таких подій:

- екскурсія п'ятикласників до музею;
- проведення серед п'ятикласників конкурсу на краще виконання байки (народної пісні);
- зустріч школярів з артистами лялькового театру;
- допомога школярів дитячому будинку.

і

Знак м'якшення в іншомовних словах, як і в українських, уживають для позначення на письмі м'якості приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'] перед *я, ю, є, ї, йо*.

Наприклад: *віньєтка, бульйон, конферансьє.*

Роздільну вимову звуків у більшості іншомовних слів передають апострофом за загальними правилами орфографії.

Наприклад: *п'єса, прем'єра, інтерв'ю, бар'єр.*

Не ставлять апостроф в іншомовних словах, у яких пом'якшені губні звуки та [р] вимовляють нероздільно з наступними голосними [а], [у], що на письмі позначаються літерами *я, ю*.

Наприклад: *мюслі, бязь.*

З апострофом пишуть слова *ад'ютант, ін'єкція.*

461. Перепишіть слова, на місці крапок уставляючи апостроф або знак м'якшення.

Прем..єра, біл..ярд, Рив..єра, міл..ярд, кутюр..є, конферанс..є, п..єдестал, дос..є, ад..ютант, ател..є, Н..ютон, порт..єра, Мол..єр, прем..єр, Кордил..єри.

Поясніть написання великої літери.

462. Слова з апострофом і без нього запишіть у дві колонки.

М..юнхен, П..яченца, П..ємонт, В..єтнам, б..юст, м..юслі, р..юш, комп..ютер, б..юро, фортеп..яно, куп..юра, кур..єр, б..язь, манік..юр, сек..юриті, б..юрократ.

Поясніть, як на написання слова з апострофом впливає його вимова.

463. Перепишіть, уписуючи, де потрібно, апостроф або знак м'якшення.

1. А розум лишає все менш таємничого, і ширша комп..ютерний наш Інтернет (*А. Кацнельсон*). 2. Інтерв..ю нагадувало гру в піддавки, тому що запитання підказували відповіді (*Є. Гуцало*). 3. То Лісовик іде поміж дерев чи бракон..єр з рушницею крадеться? (*В. Сторожук*). 4. «Прохання у фіналі не плескати»,— усім оголосив конферанс..є (*П. Перебийніс*). 5. Найбільш хижа з усіх прісноводних риб — піран..я (*З енциклопедії*).

Позначте в словах орфограми «апостроф» та «літери *и–і* в іншомовних словах».

Визначте речення з прямою мовою, поясніть у ньому розділові знаки.

В іншомовних словах літери подвоюються:	
у власних назвах	*Голландія, Діккенс, Гаррі Поттер*
в окремих іменниках — загальних назвах	*ванна, тонна, манна, панна, нетто, брутто, вілла, бонна, мадонна*
при збігові однакових приголосних звуків на межі префікса й кореня	*інновація, контрреволюція*

ОРФОГРАМА:

подвоєні літери в іншомовних словах:

мадонна, тонна, ванна, Одіссей, Магеллан

464. Запишіть слова, з'ясуйте їхні значення, за потреби звернувшись до словника. Запам'ятайте написання слів.

Тонна, лібрето, бароко, піанісимо, бравісимо, інтермецо, манна, нетто, брутто.

Позначте в словах орфограму «подвоєні літери в іншомовних словах».

Які з поданих слів стосуються мистецтва? Назвіть їх.

465. Запишіть подані назви в такій послідовності: назви країн, назви міст, назви річок.

Голландія, Ліссабон, Аддис-Абеба, Міссісіпі, Андорра, Міссурі, Ніцца, Уссурі.

За потреби скористайтеся словником або зверніться до Вікіпедії.

466. Прочитайте. Поясніть написання власних і загальних назв.

Місто Тольятті, макарони спагеті, філософ Томазо Кампанелла, музична п'єса кампанела, архітектор Бартоломео Растреллі, виснажливе ралі, письменник Чарлз Діккенс, скульптор Мікеланджело Буонарроті, сурогат кави, казки братів Грімм, захворіти на грип.

467. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, літеру.

Ап..етит, кол..ектив, ал..ея, пан..а, хок..ей, ван..а, бас..ейн, сирок..о, мас..аж, кас..а, клас.., ман..а, Калькут..а, Філіп..іни, Гол..андія, Марок..о, Ізабел..а, Жан..а, Мюл..ер, Хок..інс.

Позначте в словах орфограму «подвоєні літери в іншомовних словах».

468. Слова з подвоєнням літер і без нього запишіть у дві колонки.

Профес..ор, сум..а, Джон..і, Стел..а, горил..а, ак..орд, Андор..а, груп..а, Апол..он, гол..андський, суф..ікс, бон..а, шос..е.

469. Прочитайте. Укажіть слова іншомовного походження, поясніть їхнє значення та правопис.

Чи знаєте ви, чому найкращим у світі місцем розведення тюльпанів вважають Голландію? Чому в давнину кораблі, а потім пароплави щорічно розвозили в усі країни світу цибулини голландських тюльпанів?

Голландія — країна тюльпанів

У XVII столітті голландці багато подорожували. Вони проникли в Індію, Південну Африку й Австралію. Голландські купці вивозили з цих країн і продавали в Європі прянощі: перець, гвоздику, корицю.

У 1634 році хтось завіз у Голландію цибулинку тюльпанів, можливо, з Персії.

Виявилося, що на сухому і бідному ґрунті тюльпани давали нові різновиди зі строкатими та плямистими квітами. На удобреному ґрунті виростали тюльпани ніжного одноколірного забарвлення. Садівники почали вирощувати гібриди квітів та продавати їх колекціонерам.

Історії відоме велике святкування, що відбулося 1673 року з нагоди виведення тюльпана чорного кольору. Письменник Александр Дюма присвятив цій події свій роман «Чорний тюльпан».

Укажіть речення, ускладнені вставним словом і однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

Поясніть написання великої літери.

470. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, пропущені літери.

1. Мовчить дитя в Мадон..и на руках (*Н. Гуменюк*). 2. Біла пан..а зима тихо ступала назустріч (*В. Шкляр*). 3. Українські діти мають можливість насолоджуватися казками братів Грім.. у чудових перекладах рідною мовою (*З журналу*). 4. Трол..ейбус ліворуч звертає за ріг: розлогий Хрещатик попереду ліг (*Н. Забіла*). 5. Щось чував дідусь про Магел..ана, про далекі землі і моря (*П. Перебийніс*). 6. Якось мили ми ворону, мила витратили тон..у (*І. Січовик*).

Пригадайте і запишіть імена героїв мультфільму про черепашок ніндзя.

Пофантазуйте: уявіть, що черепашки відвідали нашу країну. Розкажіть про їхні пригоди.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Чим зумовлена велика кількість слів іншомовного походження в українській мові? Наведіть приклади іншомовних слів, які утвердилися в українській мові упродовж останніх років.
- Коли в словах іншомовного походження пишуть літеру *и*? Наведіть приклади. Чому правило називають правилом «дев'ятки»?
- Коли в словах іншомовного походження пишуть літеру *і*?
- За якими правилами в словах іншомовного походження пишуть подвоєні літери?
- Як позначають у словах іншомовного походження роздільну вимову звуків? Наведіть приклади.
- Від чого залежить уживання апострофа чи знака м'якшення у словах іншомовного походження?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ГОВОРІННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

Складіть і розіграйте діалог між продавцем газет і покупцем уранці біля кіоску. У репліках використайте подані в рамці іншомовні слова, попередньо з'ясувавши їхнє значення за словником.

Преса, журнал, комікс, дайджест,
програма телебачення, рекламне видання.

Складіть і розіграйте діалог між двома по́другами, які мають відвідати театр. У репліках використайте подані в рамці іншомовні слова, попередньо з'ясувавши їхнє значення за словником.

Репертуар, афіша, гастролі, прем'єра, лібрето,
тріо, партер, ложа-бенуар, бінокль

Складіть і розіграйте діалог між п'ятикласником, який прийшов до книгарні вибрати подарунок старшому братові, та продавцем магазину. У репліках використайте подані в рамці іншомовні слова, попередньо з'ясувавши їхнє значення за словником.

Енциклопедія, література про комп'ютерні програми, ілюстрований довідник з історії, альбом для фотографій.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

471. Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. Які типи мовлення поєднано в тексті?

Кінь

Кінь був улюбленою твариною наших предків. У казках коня батько передавав героєві у спадок, тому що ця тварина була **символом** вірності, відданості, швидкості й витривалості.

Кінь був **атрибутом** обрядів, на конях гарцювали боги давніх **слов'ян**.

Для свого господаря кінь був побратимом, він віщував майбутнє, знав усі таємниці землі й космосу. Він рятував воїна від ворогів, тому що міг літати над хмарами. За допомогою кінської шерстинки козак міг перетворитися на птаха або стати звіром.

Козаки любили різних коней: вороних, буланих, сивих, сірих. Їхньою силою захоплювалися, красою милувалися, тому в казках зображували **вогненними** та крилатими.

Коней малювали на прядках, гребенях, дитячих іграшках. Під час **розкопок** було знайдено прикраси у вигляді коників.

Загиблих **бойових** коней наші предки ховали в степу й насипали над ними високі кургани, тому що поважали їх як мужніх воїнів.

З книги «Українська міфологія».

- Поясніть написання виділених слів.
- Складіть план тексту, запишіть його.
- За планом напишіть переказ тексту.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Що потрібно знати:

що таке лексичне значення слова;
що таке синоніми, антоніми, омоніми,
яка їхня роль у мовленні

Чого треба навчатися:

користуватися тлумачним словником

Що треба запам'ятати:

синоніми й антоніми допомагають точніше висловити думки

Над чим варто замислитися:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує!..

Тарас Шевченко

§ 33. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Усі слова, які вживаються в мові, становлять її лексику.

Розділ науки про мову, що вивчає всі наявні в мові слова, називається **лексикологією**.

Лексичне значення слова — це те, що слово означає, це зміст, укладений у нього народом — творцем певної мови.

Лексичне значення слова не треба плутати з його граматичним значенням. Граматичне значення вказує на приналежність слова до певної частини мови та на його граматичні ознаки.

472. Прочитайте. Витлумачте лексичне значення виділених слів.

1. Богдан Хмельницький **булавою** скликав на Січ свої полки. Він за́вжди першим йшов до бою, за ним спішили козаки (*О. Лупій*). 2. Художник чудові картини малює, в музеї **милуюсь** пейзажами я, там **рідна** природа, річки і долини, лани золоті, Україна моя! (*Ю. Турчина*). 3. В іграшковому **ноутбуці** для дітей від шести місяців до трьох років три режими: навчання, музика, англійська мова (*З реклами*).

Визначте граматичне значення виділених слів (якою частиною мови є, граматичні ознаки).

Лексичні значення слів пояснюються у тлумачному словнику. В 11-томному Тлумачному словнику української мови, виданому в 1970–1980 рр., пояснюється значення 134 тисяч слів. 2001 р. видано Великий тлумачний словник сучасної української мови, що вміщує пояснення 170 тисяч слів.

Словник складається зі словникових статей. Кожна з них розпочинається словом, яке пояснюється. Таке слово зветься заголовним. Після заголовного слова подаються його граматичні характеристики (до іменника — закінчення форми родового відмінка і рід, до прикметника — закінчення форми жіночого і середнього родів, до дієслова — його особові закінчення тощо). Далі витлумачується лексичне значення слова.

Бруна́тний, *-а, -е.* Коричневий; темно-жовтий.

Розгуби́тися, *-юююся, -юєшся.* Втратити спокій, не знаючи від хвилювання, що діяти.

473. За тлумачним словником визначте лексичне значення поданих слів.

Байрак, кмітливий, мріяти, чепурний, ятрити, випадок.

Назвіть серед слів іменники, прикметники, дієслова. Визначте граматичне значення кожного слова.

З двома словами (*на вибір*) усно складіть речення.

474. З тлумачного словника випишіть три слова, що означають назву предмета, назву ознаки, назву дії і починаються літерою *к*. **Визначте граматичне значення кожного з виписаних слів.**

475. Перепишіть. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби зверніться до тлумачного словника.

1. **Джура** є у кошового, шабель — п'ять, пістолів — сім, коня має **вороного**, булава завжди при нім. Коник добре доглянутий, збруя сонцем **сяє**. Юний джура **кошовому** на бандурі грає (*О. Кононенко*). 2. **Нуртують** соки у сивій калині, й вона молодіє, вона устає. Людина людині, людина людині хай сонце із серця свого дістає (*Т. Мельничук*). 3. Слон купив собі **краватку** у велику жовту **цятку**, а маленьке слоненя приміря її щодня (*О. Кротюк*).

Поясніть відмінність між лексичним і граматичним значенням слова.

За допомогою довідників та Інтернету зберіть інформацію про нові слова, що з'явилися протягом останнього часу. Розкажіть про них у класі.

§ 34. ОДНОЗНАЧНІ І БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА. ВИКОРИСТАННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ СЛІВ У ПРЯМОМУ Й ПЕРЕНОСНОМУ ЗНАЧЕННЯХ

Слова з одним лексичним значенням називають **однозначними**. Слова, які мають кілька лексичних значень, називають **багатозначними**.

У тлумачному словнику різні значення багатозначного слова подають в одній статті й нумерують цифрами.

Наприклад: **Журавéль,** *-вля,* ч. 1. Великий перелітний птах із довгими ногами, шиєю і прямим гострим дзьобом, живе на лісових і степових болотах. 2. Довга жердина, приладнана біля колодязя як важіль для витягування води, або й весь пристрій із такою жердиною. 3. Народний сюжетний танець, у якому танцівники зображують журавлів.

Багатозначні слова називають предмети, ознаки, дії, у чомусь подібні між собою. Так, *колодязний журавель* обрисами нагадує цибатого птаха. Учасники народного танка *журавля* наслідують рухи птаха.

Марія Приймаченко. Танок

476. Прочитайте народну усмішку. Що спричинило непорозуміння у спілкуванні малого хлопчика з батьком?

Тато каже малому Петрикові:

— Як не будеш слухатися, відвезу тебе аж на місяць до бабусі.

— А що, бабуся на Місяці живе? — злякався малий.

Поясніть значення слова *місяць* у прислів'ях «*Місяць — козацьке сонце*» та «*Лютий — місяць вітрів і кривих шляхів*». Зробіть висновок: чи є слово *місяць* багатозначним?

477. Прочитайте прислів'я. Яке лексичне значення має в кожному реченні слово *голова***?**

1. Як голова сивіє, чоловік мудріє. 2. Хліб — усьому голова. 3. Скільки голів, стільки й думок. 4. Голова має слухати серце, а серце голову. 5. Не той голова, що дуже кричить, а той, хто вміє навчить. 6. Аби голова пройшла — хвіст дожене. 7. Дурний язик — голові не приятель. 8. Сир гарний, та голова мала.

ДОВІДКА

Частина тіла людини або тварини. Орган мислення; мозок. Керівник установи, організації, товариства та ін. Авторитетна особа. Основне, головне в чомусь. Перші ряди, передня частина чогось. Продукт харчування у вигляді кулі або конуса.

Витлумачте значення прислів'я «*Біда тому колективу, де голова без голови*».

478. Перепишіть прислів'я, після багатозначного слова *земля* **вкажіть у дужках його лексичне значення в реченні.**

ЗРАЗОК *З рідної землі (батьківщини) й ворона мила.*

1. Навіть пташка має рідну **землю.** 2. **Земля** багата — народ багатий. 3. Без сім'ї — нема щастя на **землі.** 4. **Землю** красить сонце, а людину праця. 5. Родить не **земля,** а руки. 6. У **Землі** супутник — Місяць, у людини — книжка. 7. Золото добувають із **землі,** а знання — з книжок.

ДОВІДКА

Батьківщина. Країна. Світ. Природа. Ґрунт. Планета. Надра.

479. Багатозначні й однозначні слова запишіть у дві колонки. Перевірте себе за тлумачним словником.

Дніпро, голова, Київ, урок, лексикологія, душа, диктант, префікс, темний, ручка.

480. Прочитайте діалог спочатку мовчки, потім уголос за особами. Чи згодні ви з другим співрозмовником? Чому?

— Сонце якесь сьогодні сердите. Поглянь, хмари які свинцеві! Взагалі день якийсь непривітний.

— Так казати не можна! День не буває привітний чи непривітний. Хмари не зі свинцю, а з пари! Сонце не може бути ні сердитим, ні лагідним, бо воно неживе! Сонце завжди однакове, воно не людина, щоб мати настрій!

Багатозначні слова можуть уживатися в прямому і переносному значеннях.

Пряме значення — це властиве слову звичайне значення.

Переносне значення — образна назва ознаки предмета, явища, дії.

Переносним його називають тому, що мо́вець свідомо переносить назву предмета (ознаки, явища) на інше, тому що ці предмети чимось подібні одне до одного.

ПОРІВНЯЙТЕ:	
Пряме значення	Переносне значення
гострий ніж	гостре слово
крутий підйом	крутий характер
обступили люди	обступили сумніви

Уживання слів у переносному значенні робить мовлення образним, поетичним. Найчастіше слова в переносному значенні вживають у художньому стилі мовлення.

У статтях тлумачного словника переносне значення слова подається під окремою цифрою з позначкою *перен.*

Наприклад:

Вир, -у, ч. 1. Місце в річці або в морі, де протилежні течії утворюють круговий рух води. 2. *Перен.* Стрімкий рух, бурхливі обставини, які захоплюють, втягують кого-небудь. *Вир боротьби.*

481. Прочитайте словосполучення. Укажіть, у якому випадку багатозначні слова вжиті у властивому їм (прямому) значенні, у якому — в переносному. Подібність яких ознак предметів чи явищ стала основою вживання слів у переносному значенні?

- Гарячий чай, гарячий прийом;
- дитина йде, сніг іде;
- медовий пиріг, медовий погляд;
- крила сокола, крила пісні;
- м'яка вовна, м'який клімат;
- пливе човен, пливе думка.

У якому стилі слова в переносному значенні вживаються найчастіше?

482. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Підкресліть слова, вжиті в переносному значенні.

Сонечко почало з-за гори випл..вати, воно грало, усміхалося. Як л..генькі блискавочки, забігали по з..млі його промені, кр..шталем заіскрилася роса на з..леній траві. Л..генький віт..рець скрізь ро..носить тепло ран..ього літн..ого ранку. Хороше так, в..село!

За Панасом Мирним.

Доведіть, що переносне значення слова стає зрозумілим лише у зв'язку з іншими словами.

- Визначте стиль уривка. Чому вживання слів у переносному значенні властиве передовсім цьому стилю?

483. Прочитайте за особами. Поясніть вираз *важке слово.* **До слова** *слово* **доберіть два–три означення, вжитих у переносному значенні.**

Слово

Сергійко прийшов додому раніше, ніж завжди.

— Мабуть, якась планета іншим боком повернулася,— висловила припущення мама.

— Чому? — здивувався Сергій.

— Бо ти відразу після уроків додому з'явився.

— А-а-а,— сказав Сергійко й подумав: «Чому б мені не стати зразковим? Ось дам собі слово і вивчу уроки... І тільки після цього піду гуляти...»

Сів Сергійко обідати. Надворі сонячно. Хлопці, певно, вже на вулиці. Там так гарно! «Може, не сьогодні починати перевиховуватись? — подумав хлопчик. — Ніхто ж не знає, що я собі слово давав. Я ж сам собі, а не по радіо. І не в газеті... Почну із завтрашнього дня!»

У Сергійка ніби скеля з плечей зсунулася. Дивно... Одне тільки слово, а яке воно важке...

За Є. Дударем.

Поясніть значення стійкого словосполучення *ніби скеля з плечей зсунулася.*

484. Прочитайте прислів'я. Які слова вжито в них у переносному значенні? Розкрийте це значення.

1. Гостре словечко коле сердечко. 2. І від солодких слів буває гірко. 3. Шабля ранить голову, а слово ятрить душу. 4. Не бий дубцем, а карай слівцем. 5. Людину в'яжуть не мотузком, а словом. 6. Мовчанка гнів гасить.

Яке з прислів'їв підходить до окресленої в тексті попередньої вправи ситуації? Поясніть.

485. Прочитайте. Укажіть ужиті в переносному значенні слова, розкрийте це значення.

1. Хочеться теплим словом зворушити когось (*Д. Загул*). 2. Слова її щебетали соловейками на калинових губах, пурхали по всій хаті, витьохкували й виспівували (За *Є. Гуцалом*). 3. О рідне і вільне, незраджене слово, завзято і весело грай! (*Янка Купала*). 4. Мова вмирає, коли наступне покоління втрачає розуміння значення слів (*В. Голобородько*).

Укажіть речення, ускладнені звертанням та однорідними членами, поясніть розділові знаки в них.

486. Скориставшись тлумачним словником, з'ясуйте пряме й переносне значення поданих слів. Доберіть до кожного слова по два слова так, щоб у поєднанні з першим воно вживалося в прямому значенні, у поєднанні з другим — у переносному.

ЗРАЗОК *Залізний – паркан, кулак.*

Світлий, срібний, рожевий, вершина, глибина, спати, мовчати.

487. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Слова, вжиті в переносному значенні, підкресліть.

1. Одяглися у срібло каштани, день шумливий давно одгорів. І по вулицях білих туман..о бродить січ..нь в огні ліхтарів (*В. Сосюра*). 2. Сад з..мовий посивів і в іней сивий стоїть (*Є. Гуцало*). 3. У білих снігах потонули гори, ст..пи і долини (*Олександр Олесь*). 4. Хуртовина то витягувала з себе вовче в..ття, то притихала й несподівано оз..валася джм..линим смутком (*М. Стельмах*).

Доведіть, що переносне значення слова стає зрозумілим лише у зв'язку з іншими словами.

488. Прочитайте уривок, з'ясуйте його стиль. Укажіть слова, вжиті в переносному значенні. Для текстів якого стилю властиве вживання таких слів? Чому?

Небо похмурнішало. Сонце невдоволено наморщило сиві хмаряні брови. Вітер тихенько заплакав десь у траві. Од наморщених брів сонця по степу попливли безшумні й суворі тіні. Вітер мерз, щулився й заривався у гриву трав.

За мить сонце розправило брови й добродушно, задоволено посміхнулось. Тіні нишком пригнули голови й помчали за обрій. Степ засміявся. Вітер вистрибнув з гриви трав і закрутив хвостом, а тоді, як улюблена дитина, пустотливо й ніжно притулився щічкою до степу.

За В. Винниченком.

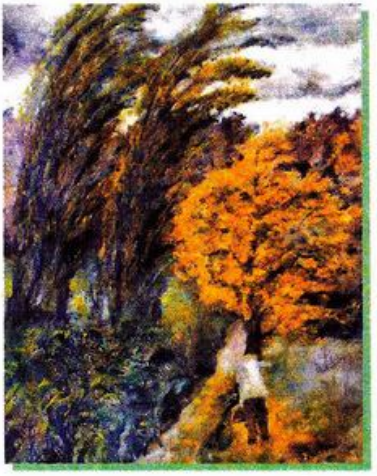

Укажіть речення, ускладнені однорідними членами, поясніть розділові знаки в них.

Роздивіться репродукцію картини Володимира Винниченка. Розкажіть про зображення, уживаючи слова в прямому і переносному значенні. Чи вдалося художнику зобразити вітер?

489. Складіть і запишіть висловлювання про зимовий ліс або сад *(обсяг — 5–6 речень)*, **уживши подані слова в переносному значенні. У якому стилі мовлення ви складатимете висловлювання? Чим зумовлено вибір стилю?**

Срібний, сивий, крижаний, сіється, сердиться, ллється.

490. Прочитайте. Які уявлення (зорові, слухові) викликають у вас подані слова-образи?

Барвінкове слово, солов'їна мова, вишнева Україна, відкрита душа, золота бджола, золотосяйні поля, смарагдові ліси.

Що є основою образності слів? Ознакою якого стилю мовлення є образність?

491. Перепишіть, вибравши з дужок потрібне слово.

(Розплющити, відкрити) очі. (Закрити, зачинити) вікна. (Відкрити, розгорнути) книжку. (Листати, гортати) сторінки. Відповісти (правильно, вірно). (Посилати, надсилати) лист. (Наступного, слідуючого) дня.

Поясніть, які помилки називають лексичними.

492. Прочитайте речення, визначте допущені в них помилки. З'ясуйте вид кожної помилки. За потреби скористайтеся таблицею на фо́рзаці підручника. Запишіть речення, виправивши помилки.

1. Я являюся учнем п'ятого класу. 2. За вірну відповідь на уроці з математики я одержав гарну оцінку. 3. Моє відношення до прочитаного оповідання я виразив у своєму творі. 4. Творча робота з літератури має невеликий об'єм.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
~~Микола являється українцем.~~	Микола — українець.
~~Вірна відповідь~~	Правильна відповідь
~~Урок з історії~~	Урок історії
~~Відношення до людей~~	Ставлення до людей
~~Думку виразив~~	Думку висловив
~~Об'єм тексту~~	Обсяг тексту

За яким словником можна з'ясувати лексичне значення слова?

Поясніть вислів поета І. Світличного: *«Словник— це мовний кодекс, мовний закон, обов'язковий для всіх, хто користується мовою».*

§ 35. ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ (НЕЙТРАЛЬНІ) ТА СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНІ СЛОВА

Усі слова мови поділяють на дві групи:

- загальновживані (міжстильові), які вживаються в усіх стилях мовлення;
- стилістично забарвлені, що вживаються лише в певних стилях.

Загальновживані слова використовуються в повсякденному усному й писемному мовленні всіма людьми: *хліб, вода, сонце, небо, теплий, жити, радіти, зранку, завжди.*

До стилістично забарвлених слів належать:

- наукова лексика — слова, що вживаються в галузі науки, освіти, техніки: *кисень, вітамін, іменник, складне речення, радіус, біосфера;*
- політична лексика — слова, що вживаються в політичному, громадському житті: *Верховна Рада, президент, депутат, вибори, мітинг, Європарламент, демократія;*
- розмовна лексика — слова, які використовуються в усному невимушеному, переважно побутовому спілкуванні: *базіка, мобільник, велик, байдикувати, здоровань.* У художніх творах розмовна лексика вживається для характеристики персонажів.

493. Прочитайте. Укажіть стилістично забарвлені слова.

1. Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України (*З газети*). 2. Людство перебуває на стадії переходу до інформаційних технологій (*З підручника*). 3. Батьку, батечку, татоньку, татку, де ж піде твоє рідне дитя? (*О. Лозова*). 4. Могутній у тебе батько! Роботяга. Чеснюга (*Олесь Гончар*).

Визначте речення, ускладнені звертаннями, поясніть у них розділові знаки.

494. Серед поданих слів випишіть загальновживані.

Будинок, бібліотека, друзяка, дівчина, дорослий, матуся, лоботряс, ін'єкція, висновок, брат, діагноз, соратник, пісенька, відмінок, ватерлінія, дурносміх, функція, честь, вулиця, моніторинг,

визвіритися, спікер, щирість, житло, префікс, говорити, отетеріти, сміливість, книжка.

495. Перепишіть речення, вибираючи з дужок слова, що належать до розмовної лексики.

1. Не встигнеш вискочити з хати, як одразу сварять, а то й духопелять тебе і називають (правопорушником, лоботрясом) (*М. Стельмах*). 2. Отже, помилилися наші сільські (співрозмовниці, балакухи) (*Олесь Гончар*). 3. (Гордий, набундючений) індик геть усіх лякати звик (*І. Січовик*).

§ 36. ГРУПИ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ. Синоніми

496. Прочитайте. Різне чи одне й те саме явище природи називають виділені слова?

Мете, мете **метелиця!**
Пороша, хуртовина!
То на дорозі стелиться,
То в хату снігом кине.
Вертелиця, куделиця,
Хурделя, завірюха.

Метелиця, кужелиця
Ще й виверта кожуха.
Ще: **віхола, віхтелиця,**
Завійниця хурдиста...
І все це до **«хурделиці»**
Синоніми іскристі!

Василь Латанський

Що ви знаєте про синоніми? Яка їхня роль у мовленні?

Слова, різні за звучанням і написанням, але однакові або близькі за лексичним значенням, називаються синонімами.

Наприклад:

- *йти, простувати, прямувати, ступати, крокувати, прошкувати, чвалати, чимчикувати, рухатись, телющитись, тарабанитися;*
- *швидкий, прудкий, хуткий, шпаркий, квапливий, блискавичний, моторний, жвавий, енергійний, рухливий.*

Синоніми утворюють синонімічні ряди, або гнізда. У синонімічному ряду (гнізді) є основне (опорне, стрижневе, ключове) слово, яке найчіткіше виражає загальне значення синонімів.

Наприклад: **великий**, *здоровий, крупний, неосяжний.*

Опорне слово, як правило, є стилістично нейтральним.

У тлумачних словниках синоніми часто використовують для пояснення значень слів. Є спеціальні словники синонімів.

497. Подані слова згрупуйте в синонімічні ряди та запишіть. У кожному з рядів підкресліть опорне слово, що вміщує основне значення слів синонімічного ряду.

Розумний, відважний, кремезний, жорстокий, сміливий, життєрадісний, безжалісний, доблесний, коренастий, бадьорий, мужній, жилавий, немилосердний, веселий, плечистий, безпощадний, хоробрий, опасистий, дебелий, чемний, нещадний, мудрий, мажорний, ввічливий, розважливий, лютий, гречний, розсудливий, безстрашний.

З одним рядом синонімів складіть висловлювання. Яким роблять мовлення синоніми?

У мові є так звані абсолютні синоніми. Вони є повністю рівнозначними і тотожними за значенням.

Наприклад: *літера — буква; сім'я — родина; райдуга — веселка; століття — сторіччя, вік; баритися — гаятися; тільки — лише; крізь — через.*

Абсолютних синонімів у мові небагато.

Більшість синонімів розрізняються відтінками значень: *красивий — гарний, вродливий, привабливий, чарівний, чудовий.*

498. Прочитайте прислів'я, визначте в них синоніми. Які з них є абсолютними?

1. Не лукав, не хитруй, а добре працюй. 2. Де багато шуму й гамору, там мало толку. 3. Диво — як сито, а чудо — як решето. 4. З пустого в порожнє переливати нічого. 5. Куций безхвостого не дожене. 6. Де можна в лантух, там мішка не треба. 7. Хвалився горщик, що розіб'є казана. 8. Хто збився з дороги, той радий і стежині. 9. Глузд за розум завернув. 10. З нього ні діла, ні роботи.

Пес і собака — то вдача однака.

499. До поданих слів доберіть синоніми, утворивши синонімічні ряди, запишіть їх. Які з дібраних вами синонімів абсолютні?

Абетка, оселя, цуценя, рухатися.

Більшість синонімів відрізняються відтінками лексичного значення. Так, слово *дорога* означає смугу землі, призначену для їзди чи ходіння; шлях сполучає населені пункти; *шосе* — це дорога з твердим покриттям; *бруківка* — частина дороги або вулиці, вимощена камінням; *гостинець* — великий битий шлях; манівець — обхідний, непрямий шлях.

Здебільшого синоніми належать до однієї й тієї ж частини мови.

Наприклад:

Чемний, привітний, люб'язний, делікатний — прикметники.

Йти, шкандибати, плестися, дибуляти — дієслова.

500. Прочитайте, визначте синоніми. Якими частинами мови вони є? Поясніть відмінності у відтінках лексичного значення кожного із синонімів (*якщо вони є*).

1. Ой **говори, балакай, розмовляй!** (*Г. Мазуренко*). 2. Ви можете **белькотіти** щось собі під ніс, **теревенити** з друзями, **балакати** з сусідами чи **вести переговори** з партнерами. І всі вони вас будуть слухати (*З журналу*). 3. Ти з матір'ю **погомони**, Іване (*А. Малишко*). 4. Не **триндич. Сказав** — значить роби (*Ю. Збанацький*).

- Серед виділених слів визначте стилістично нейтральні та стилістично забарвлені.
- Яка роль синонімів у мовленні?

Синоніми допомагають точніше висловити думку, роблять мовлення вира́зним, образним, яскравим. Уміле використання синонімів — важливий показник знання мови та мовленнєвої майстерності.

Синонімічне багатство — одна з найприкметніших рис української мови.

501. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте синоніми. Якими частинами мови вони є?

1. Будь Україно сильна могутня (*Р. Купчинський*). 2. Дай Боже мужність бути ніжним ласкавим добрим нелихим (*М. Пасічник*). 3. Він при зустрічі завжди вклоняється ввічливо гречно (*О. Влизько*). 4. Ярина не витримала й засміялась а за нею захихотіли

зареготали заіржали дівчата (*О. Ільченко*). 5. Вони побігли навпростець навпрямки напролом (*П. Загребельний*).

Укажіть речення, ускладнені звертаннями та однорідними членами. Поясніть розділові знаки в них.

502. До іншомовних слів доберіть з довідки синоніми — слова української мови. Запишіть слова парами.

Лексикон, лінгвіст, процент, аргумент, контроль, адвокат, лайнер, пілот, імітація, лаконічність.

ДОВІДКА

Відсоток, словник, доказ, мовознавець, перевірка, літак, стислість, льотчик, захисник, наслідування.

503. Напишіть творчу роботу *(обсяг — 4–6 речень)* **на тему «Пісні мого краю», використавши подані синонімічні ряди.**

Щиро, правдиво, істинно, відверто; лунати, звучати, чутися, линути; гарний, чудовий, чарівний, прекрасний.

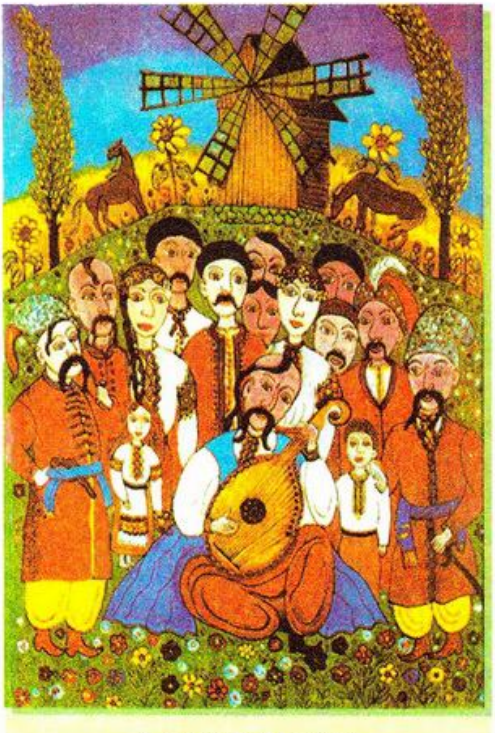

Іван Сколоздра. Українська пісня

Пам'ятник українській пісні в Полтаві

• Антоніми

504. Прочитайте прислів'я, вкажіть у них слова з протилежним лексичним значенням.

1. За роботою добро ходить, а за лінощами — зло. 2. Де гірка праця, там солодкий відпочинок. 3. Ледар як їсть, так нагріється; а як працює, то змерзне. 4. Брехня тільки доти стоїть, доки правда не прийде. 5. Від одного берега відстав, а до другого не пристав. 6. Запряг прямо, та поїхав криво.

- Що ви знаєте про антоніми?
- Якими частинами мови є антоніми в кожному з речень?

Слова з протилежним лексичним значенням називаються **антонімами**. Антоніми утворюють не ряди, як синоніми, а пари.

Наприклад: *день — ніч; великий — малий; голосно — тихо, там — тут.*

Антоніми є словами однієї й тієї ж частини мови.

Часто антоніми включають до статей тлумачного словника, щоб точніше пояснити лексичне значення слів. Є спеціальні словники антонімів.

505. Прочитайте вірш, правильно інтонуючи речення. Випишіть антоніми парами.

Два брати жили на світі,
Був один з них працьовитий,
А другий — ледачий дуже.
Слухай казку про них, друже.
Той хоробрий і правдивий,
Той брехливий, полохливий,
Той розумний, той дурний,
Той великий, той малий.
День і ніч брати сварились
І ніколи не мирились.
Все, що перший будував,
Другий миттю руйнував.
Кожен рать повів свою,
Стрілись вороги в бою.
Із високим стрівсь низький,
На товстого йшов худий,
Стрів білявого чорнявий,
Огрядного — худорлявий,
На сумного йшов веселий,
На тендітного — дебелий.
Ця кривавая війна —
Нині сива давнина.
Хоч брати вже й помирились,
Після них слова лишились,
Дуже горді, незалежні,
Абсолютно протилежні.
В мові ці слова живуть,
Їх антонімами звуть.

А. Свашенко.

506. До поданих слів доберіть антоніми. Утворені антонімічні пари запишіть.

Будень, сумний, забути, брехливо.

У дібраних антонімах визначте орфограми, поясніть написання цих слів.
З двома антонімічними парами складіть і запишіть речення.

507. Прочитайте. У кожному з речень визначте антоніми. Які з них є спільнокореневими словами?

1. Що руками будується, те руками й руйнується (*Б. Хмельницький*). 2. Чужа дорога не приведе до рідного дому (*О. Довгий*). 3. Ревуть Дніпрові береги — занурення і виринання (*І. Малкович*). 4. Через літа в душі несу і перемоги, і поразки (*Д. Луценко*). 5. У житті, як у метро: одні піднімаються, інші опускаються (*В. Чемерис*). 6. В землі кроти за всякої погоди для себе риють виходи і входи (*Р. Качурівський*).

508. До поданих слів доберіть однокореневі антоніми, які різняться префіксами або суфіксами.

ЗРАЗОК *Сердечний – безсердечний, хмаронька – хмарище.*

Воля, правда, сходитись, журливий, кореневище, вовчик, ведмедисько, заселитись, славний.

509. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте антоніми. Якими частинами мови вони є?

1. Ух..ляйся від зла і твори добро (*З Біблії*). 2. Правди в брехні не ро..мішуй (*В. Симоненко*). 3. Ж..ттєві істини прості, неначе бат..кові поради. Не все можливо у ж..тті купити чи продати (*П. Перебийніс*). 4. Усякі люди трапляються на містку: щ..рі і сумні, в..селі, мовчазні й говіркі (*М. Стельмах*). 5. Я хочу радості і світла, іти вп..ред, а не назад (*В. Сосюра*).

Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.
Позначте в словах вивчені орфограми.

510. До поданих слів доберіть антоніми, враховуючи багатозначність цих слів.

Світлий, глибокий, старий, холодний, недалекий.

Дві антонімічні пари уведіть до самостійно складених речень.

511. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи антоніми.

1. Цей уміє з чорного зробити ... . 2. Чи будень чи ... — усе йому безділля. 3. На ньому далеко не поїдеш — де сядеш, там і ... .

На які людські риси вказують прислів'я?

Складіть і запишіть висловлювання «*Чого навчають нас прислів'я*». Використайте антоніми.

512. До поданих іншомовних слів доберіть антоніми. Слова запишіть парами.

Старт, епілог, симпатія, егоїзм.

Визначте в словах іншомовного походження орфограми, поясніть правопис слів.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ГОВОРІННЯ

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

Складіть і розіграйте діалог між двома читачами районної бібліотеки, один з яких ще не знає правил користування книгозбірнею, інший підказує йому, як записатися, як добирати літературу. У репліках діалогу використайте подані в рамці синоніми.

Спочатку, насамперед, передовсім; розповісти, розказати, повідомити; з'ясувати, дізнатися, визначити; відшукати, знайти; шафи, стелажі; скринька, ящик; розмовляти, говорити, спілкуватись.

Складіть і розіграйте діалог між п'ятикласницею та її бабусею. Дівчинка обстоює думку про шкідливість однакового для всіх учнів одягу. Бабуся наполягає на перевагах єдиної шкільної форми. У репліках діалогу використайте подані в рамці антонімічні пари.

Користь — шкода; радість — сум; сміх — сльози; однаковий — різноманітний; подібний — відмінний; смак — не́смак; однотонний — різнокольоровий; праця — відпочинок; зібраність — розслабленість; увага — неуважність.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ СИНОНІМИ ТА АНТОНІМИ

513. Прочитайте казку. Визначте в її тексті синоніми та антоніми.

Жив собі парубок Гриць. Мав він лише козу. Була вона неслухняна, уредна й баламутна.

Зайшла якось коза у шкоду. Кинув Гриць у неї палицею, палиця зникла. Пішов хлопець її шукати й побачив яму. Поліз Гриць у яму по палицю й провалився в підземне царство.

У тім царстві зустрів Гриць русалку, у руках якої була його палиця. Просив, благав, не віддає! Замість Грицевої звичайної дала йому палицю чарівну. Як торкнути нею щось живе, то стане мертвим. Як доторкнутися до чого великого, то стане малим, і навпаки.

Пішов Гриць далі й побачив золотий палац. Увійшов, а там лежить у ліжку мертва царівна. Торкнув її Гриць палицею, вона й ожила.

Розказала царівна, що її Змій украв, то вона з печалі й туги вмерла.

Тут летить Змій. Торкнув його Гриць палицею, і упав Змій мертвим.

Почали Гриць із царівною в дорогу лаштуватися. Торкнувся хлопець палацу палицею, той став малесенький. Поклав Гриць палац у кишеню.

Тут почулося мекання кози. Пішли царівна із Грицем на те мекання і потрапили в печеру. А звідти йде лаз у білий світ. Вилізли вони.

Одружилися Гриць і царівна, живуть у палаці. А в найбільшій кімнаті козу оселили.

Народна творчість.

- Складіть план казки, запишіть його.
- Усно перекажіть казку за планом. У переказі вживайте антоніми та синоніми.

• Омоніми

514. Прочитайте. Поясніть лексичне значення виділених слів, за потреби скориставшися словником.

1. Грицю вже не до **коси**: виплив човен з-за **коси**, в нім русявих дві **коси**. 2. Сіла баба Клава, де широка **лава**. Попри неї суне люду маса, **лава**, як ото з вулкана йде гаряча **лава**... Може, в шахті знову обвалилась **лава**? (*О. Різниченко*).

Слова, однакові за звучанням та написанням, але різні за лексичним значенням, називаються **омонімами**.

Омоніми утворилися внаслідок випадкового збігу звучання слів.

Наприклад: *прозора пара — пара коней; спритна ласка — ласка в голосі; читання байки — спідниця з байки.*

Найчастіше омонімічні пари виникають унаслідок запозичення іншомовних слів, за звуковим складом тотожних зі словами, що вже були в мові.

Наприклад: *лава* — меблі, призначені для сидіння, та *лава* — розплавлена вулканічна маса (з італ.).

515. Прочитайте народні прислів'я, визначте в них омоніми.

Дівчина без коси
не має краси.

I.

Коси, коса,
поки роса.

Усім козак, тільки оселедець
не так.

II.

Заробив на сіль
для оселедця.

516. Прочитайте. Доведіть що виділені слова є омонімами. З'ясуйте значення цих слів за тлумачним словником.

1. Де **лисички** бродили, там **лисички** вродили (*А. Камінчук*). 2. Був холодний місяць **лютий**, лис ходив голодний, **лютий** (*А. Качан*). 3. Лящ зустрівся із **лящем** і вгостив його **лящем** (*Є. Гуцало*). 4. В таксі спитала **такса**: «Яка в вас нині **такса**?» 5. В годівничку до **вівсянки** ми насипали **вівсянки** (*З журналу*).

У статтях тлумачного словника омоніми подаються з позначкою біля слова вгорі арабською цифрою. Після заголовного слова подаються його важливі граматичні характеристики (до іменника — закінчення форми родового відмінка і рід, до прикметника — закінчення форми жіночого і середнього родів, до дієслова — його особові закінчення тощо) та тлумачення його значення.

Наприклад:

Ласка[1], -и, ж. Доброзичливе, привітне ставлення до кого-небудь.

Ласка[2], -и, ж. Невелика хижа тварина.

Є спеціальні словники омонімів.

517. З кожним із поданих слів усно складіть по два речення так, щоб ці слова виступали омонімами.

Грамота, лебідка, шотландка, вити, підкочувати, марка.

Перевірте себе за тлумачним словником або словником омонімів.

518. Самостійно складіть словникові тлумачні статті на подані омоніми. Перевірте себе за словником.

I. Мул, належати, літній, вити.

II. Нота, патрон, брак, лама.

519. Прочитайте. Визначте слова, що мають омоніми. На підтвердження своєї думки складіть із цими омонімами речення (*усно*).

1. Летіла зозуля та й стала кувати (*Народна творчість*). 2. Шумлять навколо дерева, димить туманом балка (*М. Луків*). 3. У крону липи, наче у колиску, сховався чи то вітер, чи то птах (*Є. Гуцало*).

520. Прочитайте словосполучення. Назвіть серед них такі, що містять багатозначні слова. Словосполучення з омонімами випишіть.

Солодкий цукор, солодкий сон; гриф гітари, хижий гриф; перлове намисто, перлова каша; гірка редька, гіркий спогад; фаянсова чашечка, колінна чашечка; ключ від кімнати, журавлиний ключ.

Як відрізнити багатозначні слова від омонімів?

Від багатозначних слів омоніми відрізняються тим, що лексичні значення омонімів не пов'язані між собою, не випливають одне з одного.

521. Прочитайте речення. Що в кожному з них обігрується — багатозначність слова чи вживання омонімів? Перевірте себе за словником.

1. Журавлиний в небі ключ відімкнув весну, мов ключ (*О. Різниченко*). 2. Я не скрипковий ключ, а журавлиний тобі над полем в небі напишу (*Л. Костенко*). 3. Осіння пошта вчора принесла кленовий лист, що ходить без конверта (*Є. Гуцало*).

522. Розгляньте таблицю. Самостійно доберіть до кожної групи слів приклади і запишіть їх до зошитів.

ГРУПИ СЛІВ	ЗА ЗВУЧАННЯМ	ЗА ЗНАЧЕННЯМ	ПРИКЛАДИ
Омоніми	однакові	зовсім різні	...
Синоніми	різні	однакові або близькі	...
Антоніми	різні	протилежні	...

523. Прочитайте речення. У вказаній послідовності зробіть лексичний розбір виділених слів.

1. У моїм садку витають пахощі густі. Приберіг я любим друзям груші **золоті**. І дідусь поважно скаже дітям у гурті, що у мене, у онука, руки **золоті** (*В. Бровченко*). 2. «Тепер головне — **свіжа** сорочка і **чиста** совість», — усміхнувся тато (*М. Стельмах*). 3. Душа моя летить за **клином** журавлиним (*Є. Гуцало*).

1. Поясніть лексичне значення слова (*краще з використанням словника*).
2. Поясніть, до багатозначних чи однозначних слів воно належить.
3. Скажіть, у прямому чи переносному значенні слово вжите.
4. Доберіть до нього синоніми, антоніми (*якщо це можливо*), назвіть його омоніми (*якщо є*).

ЗРАЗОК УСНОГО ЛЕКСИЧНОГО РОЗБОРУ

Голосно курличуть журавлів ключі (Я. Щоголів).

Ключ — тут: ряд живих істот або однорідних предметів, які рухаються один за одним, утворюючи кут. Слово багатозначне, вжите в переносному значення (пряме значення слова: знаряддя для замикання та відмикання замка). Синоніми — *клин, трикутник*. Омонім — *ключ (джерело)*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО ЛЕКСИЧНОГО РОЗБОРУ

Голосно курличуть журавлів ключі.
Ключ – ряд істот або предметів,
що рухаються кутом; багатознач.;
перен., синоніми – клин, трикутник;
омоніми – ключ (джерело).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- Що вивчає лексикологія? Що таке лексика?
- Що таке лексичне значення слова? У яких словниках подається лексичне значення слова?
- Яке значення, крім лексичного, має слово? Наведіть приклади.
- Поясніть різницю між словами однозначними й багатозначними.
- У якому стилі мовлення вживають ужиті в переносному значенні слова?
- Що таке синоніми? Наведіть приклад синонімічного ряду.
- Яка роль синонімів у мовленні?
- Що таке антоніми? Наведіть приклад двох-трьох антонімічних пар.
- Яка роль антонімів у мовленні?
- Що таке омоніми? Як виникають омоніми? Наведіть приклади.

§ 37. ПОХОДЖЕННЯ (ЕТИМОЛОГІЯ) СЛОВА

Розділ науки про мову, що вивчає походження та історичний розвиток слів, їхню «біографію», називається етимологія.

Часто походження слів доводиться відновлювати, звернувшись до споріднених мов. Тому етимологія вивчає ще й спорідненість слів з іншими словами нашої та інших мов.

Походження слова можна з'ясувати за етимологічним словником або довідником.

524. Прочитайте текст спочатку мовчки, потім — уголос.

Герб — символічний знак, своєрідний ключ до історії роду, міста, держави. Слово **герб** прийшло до нас із польської мови, а в польську — з німецької, у якій воно означає **спадщина, спадкоємець.**

З давніх-давен кожен знаменитий рід в Україні мав свій герб — особливий знак, який розповідав про походження цього роду від давніх прапредків. Свої герби мали й українські міста.

А. Гонтар.
«Воля» (фрагмент плаката)

Державний Герб України — **три́зуб.** Науковці з'ясували, що він був родовим знаком князів з династії Рюриковичів, а отже, державним гербом наших предків.

Ви звернули увагу, що слово тризуб містить число **три**? Це число завжди вважали чарівним. У народних казках розповідається про трьох братів, трьох богатирів, про три загадки, три бажання й завдання, що їх виконують герої, про три шляхи...

Така повага до числа три й до тризуба не випадкова. Наші далекі предки були переконані, що тризуб відображає триєдність сил, які створили світ і життя в ньому:

Вогонь — Вода — Життя.
Батько — Мати — Дитя.
Світло — Слово — Любов.
Мудрість — Краса — Розум.

Тризуб — тисячолітній священний знак, і ми пишаємося, що саме він став державним гербом незалежної України.

За *А. Мовчун, Л. Соловець.*

Розкажіть, що зображено на гербі вашого міста, району, села. Про що розповідають і що увиразнюють такі зображення?

Якби вам довелося створювати герб своєї сім'ї або герб школи, де ви начаєтесь, що б ви зобразили на ньому? Чому?

525. Прочитайте статтю з етимологічного словника. До порівняння з якими мовами вдалися науковці, щоб дослідити походження слова?

Відвага, *відважний, відважувати;* — рос. *отвага,* білор. *одвага,* пол. odvaga, ч.слц. odvaha; — через проміжну ланку *вагатися* [*важитися*] «перебувати в нерішучості» — пов'язане з *вага;* значення хоробрості, рішучості розвинулось у дієслові *відважитися* (пор. подібний розвиток значень у дієсловах *зважитися, наважитися;* на такому розвитку значень міг відбитися вплив польської і німецької мов (пор. нім. wagen— «наважуватися).

Що означає традиційне для словників скорочення *пор.*?

Що досліджує етимологія? Які розділи науки про мову можуть спиратися на етимологічні дослідження?

526. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

Звідки походить назва «слов'яни»? Мовознавці дов..ли, що корінь *-слов-* (*-слав-*) дуже давній і первинно означав «т..кти, литися, зрошувати». Л..нгвісти вважають, що назва «слов'яни» означає «мешканці місць, де багато річок, озер чи боліт».

Справді, свої поселення слов'яни будували там, де багато води. Про це п..сали мандрівники.

Із назвою «слов'яни» пов'язано чимало географ..чних назв, особливо назв водойм.

Карта України рясніє незв..чайними істор..чними назвами, які приховують багато таємниць. Найм..нування міст, селищ, гір, в..сочин, морів, озер, річок звуться топонімами.

За *М. Янком.*

В іншомовних словах позначте орфограми.

У реченнях, ускладнених однорідними членами, поясніть розділові знаки.

Поясніть походження назви вашого міста (села). Походження яких населених пунктів свого регіону (області, району) ви знаєте? Розкажіть про це.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ГОВОРІННЯ

УСНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ЕЛЕМЕНТИ РОЗДУМУ

527. Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту.

Давні назви Дніпра

Давня назва Дніпра — Борисфен. Так називали цю могутню річку **скіфи.** Вчені вважають, що перекласти цю давню назву можна так: «вепр-ріка».

У легендах скіфів дикий кабан посідав особливе місце. Вони вірили, що під час всесвітнього потопу бог у подобі вепра пірнув на дно океану, іклами підняв землю, що потонула, й міцно утвердив її на місці. Вепра шанували й інші древні народи.

Ще одна давня назва Дніпра — Славутич, що означає «син Слави». У слов'ян Слава, очевидно, була богинею військової доблесті. Тому на полі бою воїни кричали: «Слава!» Вигук «ура» значно пізніше був запозичений у татаро-монгольських завойовників.

Для нас Дніпро так само є річкою слави. Недаремно на його високому березі поховано нашого славного поета Тараса Шевченка.

За М. Янком.

- Чи можна сказати, що в основу змісту тексту покладено етимологічні дослідження? Походження яких слів досліджено?
- Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.
- Доберіть синоніми до слів *давній, пірнути, шанувати, доблесть.*
- Складіть план тексту, запишіть його.
- За планом усно перекажіть текст.

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

Що потрібно знати:

з яких значущих частин складаються слова

Чого треба навчатися:

розрізняти форми сло́ва та спільнокореневі слова́; розбирати слова за будовою

Що треба запам'ятати:

правила написання слів

Над чим варто замислитися:

Освіта — це вид гігієни.
Письмо з помилками —
то як невимиті руки чи зуби.
Теперішня людина —
тільки освічена.

Василь Стус

§ 38. ОСНОВА СЛОВА (корінь, суфікс, префікс) І ЗАКІНЧЕННЯ — ЗНАЧУЩІ ЧАСТИНИ СЛОВА. СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА Й ФОРМИ СЛОВА

528. Запишіть слова, виділіть у кожному основу та закінчення.

Дуб, липа, березовий, струнка, високі, ріс, височіють.

- Визначте граматичне значення кожного слова. Яка значуща частина слова виражає його граматичне значення (вказує на рід, число, відмінок та ін.)?
- З яких значущих частин складається основа слова?

Основа — це частина слова без закінчення. Основа виражає лексичне значення слова.

Закінчення — це змінна значуща частина слова, яка виражає його граматичне значення (рід, число, відмінок, час, особу тощо).

Наприклад, у прикметнику *сніговий* закінчення *-ий* вказує на такі граматичні значення: чоловічий рід, однина, називний відмінок.

Іменник *сніг* ▯ так само має закінчення, яке виражає граматичне значення: чоловічий рід, однина, називний відмінок. Це закінчення нульове, тому що не виражене звуком (і не позначається літерою). В інших формах іменника (*снігу*, *снігом*, *сніги*, *снігів*) закінчення виражені звуками.

529. Прочитайте. Укажіть різні форми одного слова, визначте в них закінчення та основу.

1. Душа торкнулася душі і забриніла (*Н. Кир'ян*). 2. Душею я рвуся у даль (*М. Рильський*). 3. З глибин душі моєї промінь лине (*Д. Павличко*). 4. Душі душею усміхнуся (*Т. Майданович*). 5. В моїй душі сьогодні сніг пішов (*Д. Павличко*). 6. Світлиці душ нам любі — не підвали (*П. Воронько*).

- Що виражає закінчення слова? Чому закінчення — змінна частина?
- Доведіть, що основа є спільною для всіх форм одного слова.
- Що виражає основа слова? Чому основа для всіх форм слова є спільною?

530. Перепишіть слова, виділіть у кожному закінчення та основу.

ЗРАЗОК *Повітря*

Небесний, сонячні, веснянка, свято, солов'ятко, під'їхали, співають.

- Визначте граматичне значення кожного слова. Яка значуща частина виражає його граматичне значення?
- Визначте лексичне значення слів. Яка значуща частина слова виражає його лексичне значення?
- Позначте в словах орфограми, поясніть правопис слів.

531. Доведіть, що подані слова мають нульові закінчення.

Син, любов, прочитав, місяць, ліс, помітив.

- Доберіть і запишіть п'ять слів із нульовим закінченням.

Форми слова розрізняються не лексичним, а тільки граматичним значенням. Граматичне значення найчастіше виражають закінчення (*море, морем, моря, морів*), рідше — одночасно закінчення та прийменники (***у** морі, **над** морем, **до** моря*).

Утворення форм слова — це словозміна.

Слова бувають змінювані й незмінювані.

Незмінювані слова мають одну форму і не мають закінчень.

Наприклад: *завтра, навесні, високо, таксі, бюро.*

Форми змінюваних слів здебільшого розрізняються закінченнями (*земля, землі, землею, землями; вірний, вірного, вірному, вірними*).

532. Перепишіть, визначте в реченнях форми одного слова, виділіть у них закінчення та основу.

1. Грім натрусив зі сливи слив, щоб легше було сливі (*М. Вінграновський*). 2. При дорозі, де тополя, синій льон зацвів у полі, біля льону синя річка, в небі синьому — синичка. 3. Слухає зелена трава, зелене поле і зелений гай зелену пісеньку зеленого коника (*А. Камінчук*).

- Складіть і запишіть речення, використавши різні форми слова *золотистий*. Виділіть у цих формах слова закінчення та основу.

533. Серед поданих слів визначте незмінювані, прочитайте їх. Змінювані слова випишіть, виділіть у них закінчення та основу.

ЗРАЗОК Усміхнута, сміх.

Небо, хмара, високо, радість, бюро, офіс, щастя, кіно, співають, звук, дощ, проміння, улітку, колібрі, птах.

Укажіть слова з нульовим закінчення.

534. Запишіть слова у три колонки: 1) із закінченням; 2) із нульовим закінченням; 3) без закінчення (незмінювані). У кожному слові виділіть основу.

Дніпро, хвиля, вода, вітер, усюди, швидкий, берег, кермо, гарячий, буря, телеграма, перепливуть, люди, місто, спритно, столиця, зустріч, інтерв'ю, вулиця, пароплав, швидко, човен, метро, поні.

535. Прочитайте. Вкажіть спільнокореневі слова, визначте в них корінь.

1. Учись не мед їсти, а бджіл шанувати. 2. В українській мові — слова медові. 3. Було з ким медок смакувати, та нема з ким працювати. 4. Від лежання не буде медування. 5. Немає хліба, то їж медівник (*Народна творчість*).

Поясніть значення стійких словосполучень *ухопити шилом меду*; *як мусі в меду.*

Корінь — це головна значуща частина слова. Корінь містить у собі спільне лексичне значення споріднених слів.

Наприклад: *летіти, злет, вилітати, перелітний.*

Спільнокореневі (споріднені) слова — це слова зі спільним коренем, але з різними лексичними значеннями. Наприклад, слова *море, моряк, морський* — пов'язані спільним основним лексичним значенням — стосунком до водного простору, проте кожне із цих слів має власне лексичне значення.

Спільнокореневі слова можуть належати і до однієї, і до різних частин мови. Наприклад: *ліс, перелісок, лісочок, Полісся.*

536. Перепишіть речення. Спільнокореневі слова підкресліть, виділіть у них корінь.

1. Квіти синіють над синім струмком (*В. Васюк*). 2. Березень березовим віником зиму вимітає, а від березневих дощів земля квітне (*Народна творчість*). 3. Срібний дощик над ставом веселу веселку малює (*О. Кононенко.*) 4. Лис не спить, не спить лисиця, й лисеняткові не спиться (*Є. Гуцало.*)

537. До кожного з поданих слів доберіть по 3–4 спільнокореневі, запишіть їх, виділіть у них корені.

Лелека, батьківський, гніздо, повертатися, щороку.

- До яких частин мови належать дібрані вами спільнокореневі слова?
- Із двома–трьома спільнокореневими словами складіть речення.

538. Різні форми слова *блакитний* **та слова, з цим словом спільнокореневі, запишіть у дві колонки**

Блакить, блакитнуватий, блакитного, блакитна, блакитніє, блакитною, блакитноокий, блакитнющий, блакитні, блакитними.

- Поясніть, як ви розрізняєте спільнокореневі слова та різні форми одного слова.

539. Прочитайте групи слів. Від яких значущих частин слова залежить різниця в лексичному значенні слів кожної групи? Перепишіть, виділіть префікси та суфікси.

I. Калина, калинка, калинонька, калинник, калиновий. Вовк, вовчик, вовчичок, вовчисько, вовчище, вовчий.

II. Йти, вийти, зайти, прийти, перейти, підійти, зійти. Писати, записати, дописати, виписати, переписати, списати.

Префікс — значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і надає словам нового лексичного значення або нового відтінку в значенні.

Наприклад: *великий — невеликий, превеликий; будувати — добудувати, перебудувати.*

Суфікс — значуща частина слова, яка стоїть після кореня і надає словам нового лексичного значення або нового відтінку в значенні.

Наприклад: *весна — веснонька, весняний; читати — читанка, читач.*

540. Додаючи до поданих слів префікси, утворіть антонімічні пари. Запишіть їх.

Дихнути, водити, сипати, нести.

- Чи можна префікси, як і слова, вважати антонімічними? Свою думку поясніть.
- Одну з утворених антонімічних пар уведіть до самостійно складеного речення (*усно*).

541. Прочитайте речення. У виділених словах визначте суфікси. Якого значення надають вони словам?

І **соловейко** на калині то щебетав, то затихав (*Т. Шевченко*).

Усе, що не подобається йому, **дідусь** зве рідким чи безкорінним (*М. Стельмах*).

Цей зухвалий **солов'їсько** то заплаче, то засвище (*П. Перебийніс*).

Еней заснув і бачить снище: пред ним стоїть старий **дідище** (*І. Котляревський*).

Чи можна суфікси, як і слова, вважати антонімічними? Свою думку поясніть і підтвердіть самостійно дібраними прикладами.

542. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте слова з антонімічними суфіксами, виділіть ці суфікси.

1. Каже лисичка Злізь вовчику злізь братику бо сани поламаєш (*Народна творчість*). 2. Шиє валянки вовчисько бурмотить Зима вже близько. Ще пошию рукавиці вовченятам і вовчиці (*М. Тарасич*). 3. Бідний ослик ледь не плаче На дорозі зебру бачив. Біла смужка чорна смужка де ж копитця хвостик вушка (*Л. Вознюк*). 4. Підсковзнувся ослисько і голосить Тут слизько (*Г. Бойко*).

Якими людськими рисами наділені в народних казках Вовк, Лисиця, Осел? Розкажіть про це, уживаючи назви тварин, утворені за допомогою антонімічних суфіксів.

543. Запишіть назви міст у колонку. За допомогою суфіксів утворіть і запишіть назви їх мешканців і мешканок. Суфікси виділіть.

ЗРАЗОК *Житомир – житомирянин, житомирянка.*

Київ, Полтава, Львів, Суми, Чернівці, Харків, Одеса, Вінниця, Бориспіль.

У записаних словах позначте вивчені орфограми.

544. Подані слова запишіть і розберіть за будовою.

Передвесняний, навушник, беззмістовний, розз'єднання, черезплічник, післягрозовий, наддніпрянський.

Визначте в словах орфограми, поясніть правопис слів.

545. Доберіть і запишіть слова за такими схемами:

1) ⌒ ⌒ □ 3) ⌒ ⌒ ⌒ □

2) ⌒ ⌒ □ 4) ⌒ ⌒ □

546. Прочитайте послідовність розбору слів за будовою. Згідно з нею розберіть подані слова за будовою *(усно)*.

1. Визначте у слові закінчення.
2. Визначте у слові основу.
3. Дібравши спільнокореневі слова, визначте у слові корінь.
4. Визначте префікс або префікси, доберіть слова з тим самим префіксом (префіксами).
5. Визначте суфікси або суфікси, доберіть слова з тим самим суфіксом (суфіксами).

Підсніжник, міжпланетний, обговорення.

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ СЛОВА ЗА БУДОВОЮ

Подорожник.

Слово має нульове закінчення, що вказує на іменник чоловічого роду у формі називного відмінка однини.

Основа слова — *подорожник*, до основи входять префікс, корінь і суфікс.

Корінь — *дорож*, спільнокореневі слова — *дорога, придорожній, здорожений, роздоріжжя, подорожувати.*

Префікс *по-* вживається також у словах *порада, позначка, порадити.*

Суфікс *-ник* є в словах *робітник, пасічник, помічник.*

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО ЛЕКСИЧНОГО РОЗБОРУ

Подорожник

547. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Виділені слова розберіть за будовою.

Ранньої в..сни, коли в ст..пу вилежуються сонні тумани, а трави з..леніють табунцями, ворухнулася раптом суха бур'янина, пох..талася і впала. А на тому місці зробилася нора. У норі хтось важко посопував і с..рдито бурмотів. А трохи пер..годом виткнувся з з..млі гострий писок, а за ним — **с..рдитющі настовбурчені вуса,** а за вусами і вся голова якогось **підз..мельника.** Голова була без очей і з маленькими ямочками в щ..тині замість очей.

Кріт був кволий після з..мового сну, тому ледве пер..ставляв ноги.

За Гр. Тютюником.

- Які типи мовлення поєднано в тексті? Свою думку поясніть.
- Визначте стиль тексту.
- Роздивіться світлини виробів народних митців, які брали участь у фестивалі «Сніп». Чи подобаються вам такі витвори народного мистецтва? За допомогою довідкової літератури та Інтернету зберіть відомості про фестивалі народної творчості, що відбуваються в Україні.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І РОЗПОВІДАЮ!

Запитання і завдання для самоперевірки

- У чому відмінність між формами слова та спільнокореневими словами? Наведіть приклади.
- Яка частина слова виражає його граматичне значення?
- Чи мають закінчення незмінні слова? Наведіть приклад.
- Яке закінчення називається нульовим? Наведіть приклад слова з нульовим закінченням.
- Яка частина слова містить його лексичне значення?
- Яка частина слова містить основне лексичне значення слова?
- Які значущі частини можуть входити до основи слова?
- Що називається префіксом, суфіксом?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ГОВОРІННЯ

УСНИЙ ТВІР-ОПОВІДАННЯ ПРО ВИПАДОК ІЗ ЖИТТЯ

548. Прочитайте словникову статтю. Зверніть увагу на наголошення слова.

Ви́падок, *-дку*. Те, що сталося, скоїлося, пригода, епізод.

Із тлумачного словника.

Пригадайте, які оповідання ви читали цього року на уроках української та світової літератур. Назвіть ті з них, в основу яких покладено розповідь про випадок із життя героя.

Оповідання — невеликий розповідний художній твір про одну або кілька подій з життя персонажа.

Основним типом мовлення в оповіданні є розповідь, хоч, зазвичай, в ньому є й описи (портрети, пейзажі, описи окремих предметів або тварин), і роздуми (автора або персонажів).

Обов'язковими для оповідання є зав'язка, кульмінація та розв'язка.

Зав'язка — початок розвитку зображених в оповіданні подій, те, що дає поштовх розвиткові дії. **Кульмінація** — момент найвищого напруження в розвитку подій. **Розв'язка** — завершення зображених в оповіданні подій.

549. Прочитайте. Чи можна сказати, що в тексті йдеться про випадок із життя героя?

Пригода на острові

Упродовж літа Олег допомагав дядькові пасти на острові телят. Якось із ним трапилася цікава пригода.

Дядькові не давав жити зубний біль. Зібрався він поїхати до лікарні, хворий зуб вирвати. А телята тим часом пастиме Олег.

Хлопець чув, буцімто на острові водяться вовки. Та дядько заспокоїв, що вже три літа не бачив тут жодного.

На цілу добу Олег лишився з телятами сам. Уранці погнав їх до водопою, попас до вечора, тоді загнав у загін. Побачив, що немає білохвостої Горгонки. Мабуть, відбилася.

Олег підійшов до куреня. Звідти на нього блимнули зелені очі. Щось важко дихнуло й заворушилося.

«Вовк!» — майнуло в голові. Олег, як білка, метнувся на осокір. Прив'язався до гілки батіжком і так проспав усю ніч.

Уранці Олег кинув на курінь товстий сук. Усередині зашелестіло. З куреня вийшла... білохвоста Горгонка!

За П. Висіканом.

Визначте в тексті зав'язку, кульмінацію та розв'язку.

550. Прочитайте теми оповідань. Стосовно кожної придумайте зав'язку, кульмінацію та розв'язку. Обміркуйте головну думку оповідання на кожну тему.

- Несподівана знахідка.
- Сюрприз під партою.
- Витівка мого цуценяти (кошеняти, папужки).

На одну з тем напишіть на чернетці оповідання від першої особи (ніби це трапилося з вами). Скористайтеся пам'яткою.

Як працювати над оповіданням

- Оберіть (пригадайте, придумайте) пригоду, про яку цікаво було б написати. Це — тема майбутнього оповідання.
- Поміркуйте, що стало поштовхом для того, що трапилося — це зав'язка оповідання.
- Подумайте, що і в якій послідовності відбувалося далі і який момент у розвитку подій був найбільш напружений — це кульмінація.
- Поміркуйте, чим усе закінчилося (або могло закінчитися) — це розв'язка.
- Обміркуйте головну думку оповідання: що воно схвалюватиме чи засуджуватиме.
- Попрацюйте над текстом оповідання на чернетці. Не забувайте: в основу оповідання має бути покладено розповідь. У цілому текст має відповідати на питання *що трапилось*?
- Добре, якщо в тексті оповідання буде опис (предмета, тварини та ін.). Уведіть невеликий опис у чорновий варіант оповідання.
- У тексті оповідання може бути роздум або елементи роздуму. Уведіть роздум у чорновий варіант оповідання (наприклад, чому герой повівся саме так).
- Перечитайте чернетку і переконайтеся, що складений вами текст має ознаки художнього стилю.

§ 39. ВИМОВА ТА НАПИСАННЯ ПРЕФІКСІВ *пре-, при-, прі-*

551. Прочитайте слова, визначте в них префікси. Як вимовляються ненаголошені голосні в префіксах? Вимовте слова відповідно до правил орфоепії. Зробіть звуковий запис слів.

Прегарний, прийти, премудрість, присісти, предобрий, приліпити.

У префіксі *пре-* ненаголошений голосний [е] наближається у вимові до [и]: [пре^{и}му́дрий].

У префіксі *при-* ненаголошений голосний [и] наближається у вимові до [е]: [при^{е}соли́ти].

Префікси *пре-, при-* розрізняються за значенням.

Префікс *пре-* вказує на збільшену ознаку і за значенням відповідає слову *дуже*: *пре*милий (дуже милий), *пре*широкий (дуже широкий).

Префікс *при-* може означати:

- приближення або приєднання: *при*пливти, *при*клеїти, *при*бережний;
- неповну дію або ознаку: *при*солити, *при*чинити, *при*морожений.

ОРФОГРАМА:
літери *е*, *и* у префіксах *пре-*, *при-*:
прегарний, премудрість, прилетіти, присушений

552. Від поданих слів за допомогою префікса *пре-* утворіть нові слова, запишіть їх. Якого значення надав словам префікс?

Добрий, мирний, спокійний, тихий, міцно, сильно, чудово.

- Вимовте утворені слова відповідно до правил орфоепії.
- Поясніть написання утворених слів. Позначте в них орфограму «літери *е*, *и* у префіксах *пре-*, *при-*».

553. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Виділіть у словах префікс *при-*.

1. Пр..летів журавель з невідомих земель (*А. Малишко*). 2. Рушники вишивані пр..крашають оселі (*А. Коник*). 3. Пахне морем і озоном від пр..тихлої землі (*М. Рильський*). 4. Вечір пр..нишк за

вікном пр..мороженим (*В. Ковалівська*). 5. Тільки виткнулась трава пр..дорожня (*М. Василенко*).

Яких значень надає префікс *при-* словам?

Вимовте ці слова у відповідності до правил орфоепії.

554. Додавши до слів префікси *пре-* або *при-*, запишіть утворені слова у дві колонки.

..дунайський, ..великий, ..чудово, ..лягти, ..азовський, ..морський, ..будувати, ..хороший, ..мружити, ..гарячий, ..вітати, ..дивний, ..клеїти, ..дорожний, ..зелений, ..єднати.

Поясніть відмінність у значенні та написанні префіксів *пре-*, *при-*.

555. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Позначте в словах орфограму «літери *е, и* у префіксах *пре-, при-*».

1. У мами рука і легка, і пр..красна, а серце гл..боке, як сивий Дніпро (*В. Крищенко*). 2. Материнське серце щастя пр..верта (*М. Гірник*). 3. Батьківська пр..мудра школо! Жити вчила ти мене (*Д. Павличко*). 4. Я б співала пісень пр..чудових до ранку! (*З. Бебешко*).

Визначте речення, ускладнені звертанням та однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

556. Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова з префіксами *пре-, при-*.

Заманулося раку-небораку ... вареників. Пішов він до сусідки позичити кисляку та солі. Поки ходив, минув ... день, надворі посутеніло. Додому рак ... поночі. Тільки двері ..., спіткнувся, розлив кисляк і розсипав сіль.

— Отаке з ... роботи виходить! — розгнівався рак.

ДОВІДКА

Предовгий. Пресмачний. Приплентатись. Прешвидкий. Привідкрити.

Позначте в словах орфограму «літери *е, и* у префіксах *пре-, при-*».

557. Прочитайте словникову статтю. Поясніть відмінність між *прізвищем* і *прізвиськом*.

ПРІЗВИЩЕ — ПРІЗВИСЬКО

Прізвище. Найменування особи, набуте при народженні або вступі в шлюб, що додається до імені людини і передається від покоління до покоління: *на прізвище, під чужим прізвищем.*

Прізвисько. Найменування, яке іноді дається людині (крім справжнього прізвища та імені) і вказує на певну рису її характеру, зовнішності, діяльності, звичок.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!
З префіксом *прі-* пишуть такі слова: *прізвище*, *прізвисько*, *прірва*.

558. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Наше пр..звище — це не сухий паспортний знак. Це ж..ве слово, пам'ять роду. І якщо одне пр..звище н..се в собі історію роду, то всі разом вони складають історію народу. І пр..звища ж у нас козацькі: Отава, Паливода (*П. Загребельний*). 2. Українське с..ло вигадливе на пр..звиська. Пр..чепить кличку — і носи на здоров'я усе ж..ття (*В. Минко*). 3. Влучні й дотепні пр..звиська пр..клеювалися і до с..вочубого козарлюги, і до малого бе..штанька (*З підручника*).

Які цікаві українські прізвища ви знаєте?

Розкрийте значення стійкого словосполучення *опинитися перед прірвою*. Поясніть написання слова *прірва*.

559. Перепишіть, добираючи з дужок потрібну літеру.

1. Ті, що шукають пр(е, и)мудрість, знайдуть (*Нестор Літописець*). 2. Творити лихе, пр(е, и)мовчувати добре є зло (*Д. Туптало*). 3. Славні воїни із казки пр(е, и)гадалися мені (*М. Познанська*). 4. Отаман пр(е, и)тримав лівицею шаблю (*Ю. Мушкетик*). 5. Козак Мамай під явором пр(е, и)сів у долині. Хай мушкет відпочиває, хай шабля спочине (*О. Кононенко*). 6. То човнами козаки пр(е, и)славні з синього дніпрового лиману у широке море випливали (*М. Пригара*). 7. Вузька стежка тулилася до скель, щоб не впасти у пр(и, і)рву, в якій мчала швидка гірська річка (*О. Іваненко*).

Чи подобаються вам українські народні казки? Роздивіться зображення. Упізнайте героїв казок. Розкажіть про них, уживаючи слова з префіксами *пре-*, *при-*, *прі-*.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
ЧИТАННЯ • ПИСЬМО

ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ З ПОЄДНАННЯМ РІЗНИХ ТИПІВ МОВЛЕННЯ

560. Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту.

Коник

Це був дрібний, миршавий коник. Ніхто не знав, як його звати. Мабуть, він жив без імені. Був просто Коником.

Його господар козак Сашко Шостак чомусь цього зашмульганого Коника ні на якого іншого не міняв. Це було дивним.

В одному з боїв турок черкнув Коника ятаганом по морді. Так сіконув, що одне око опинилося в Коника на лобі, а друге сповзло униз і зупинилося біля ніздрі. Такі ті очі й зосталися.

Тепер Коник стояв на березі й дивився такими очима на свого господаря, що плив річкою. Сашко був у розвідці і тепер повертався до своїх. Пливти було важко.

Коли на Сашка сіла ворона, Коник засмикав скособоченими очима, задер попелястого хвостика і кинувся у воду.

Як собака, він бахкав копитами, іржав і повискував. Доплив, став до Сашка боком. Козак обійняв коня за шию. Коник розвернувся і потягнув господаря до берега.

За М. Вінграновським.

- Лексичне значення слова *ятаган* з'ясуйте за тлумачним словничком.
- Доберіть синоніми до слів *миршавий, попелястий.*
- Складіть і запишіть план тексту. За планом напишіть переказ.
- Знайдіть на обкладинці підручника та його сторінках зображення казкових і реальних коней. Розкажіть про те, яке сподобалося вам найбільше. Які казки про коней ви пам'ятаєте? Розкажіть.

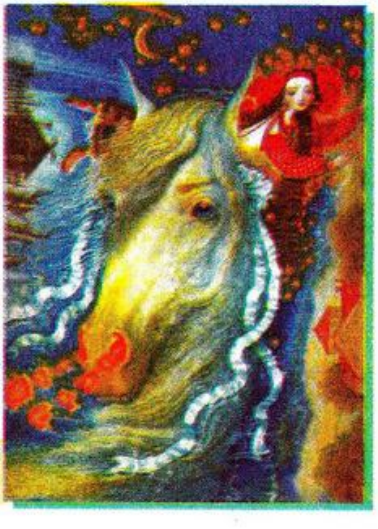

Катерина Штанко. Дивокінь

§ 40. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ВПРОДОВЖ РОКУ

561. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. З кожного речення виберіть два-три словосполучення, визначте в них головне й залежне слова. Якими частинами мови ці слова виражено?

1. І зб..рігає мова калинова на гронах дивних свіжості красу, щоб у майбутнє муз..кою Слова н..сти душі народної красу (*Д. Білоус*). 2. Рідний голос, **рідне слово** — все народжене з любові (*Г. Чубач.*). 3. Як та гілка кал..нова, так і наша рідна мова (*С. Мордач*). 4. І тільки Слово бер..же в основі бе..смертя українс..кої душі (*Б. Олійник.*)

Зробіть синтаксичний розбір виділеного словосполучення.

562. У поданих реченнях визначте граматичні основи. Поширте речення другорядними членами й запишіть. Підкресліть у записаних реченнях усі члени речення.

Наближаються канікули. Табори чекають. Школярі мріють.

563. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте та підкресліть однорідні члени речення.

1. Земля молодіє від рясту від сонця від цвіту (*С. Пушик*). 2. Чуєш як шумить і шелестить травнева злива? (*М. Луків*). 3. Вийшов травень з гаю нивам усміхнувся потім на стежинці весело роззувся (*М. Сингаївський*). 4. Барвінково волошково в небі світиться зоря (*А. Камінчук*). 5. Серед білих жовтих червоних квіток ліловіють дзвіночки (*О. Іваненко*).

Зробіть усний синтаксичний розбір останнього речення.

564. Перепишіть. У кожному з речень підкресліть усі члени речення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Все навкруг сміється: луки, гай, ріка (*М. Познанська*). 2. Долівка була притрушена пахучим зіллям: лепешняком, осокою, м'ятою, любистком (*В. Степаненко*). 3. Гіллясті черешні, висока трава — усе в цім краю таке соковите (*Олесь Гончар*).

Накресліть схеми речень.

565. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте звертання. В останньому реченні підкресліть усі члени речення.

1. Я зараз прийду на твою пісню побратиме і теж заспіваю. (*Р. Іваничук*). 2. Мене згадаєш милий друже (*Л. Глібов*). 3. У радості у горі іду криниченько до тебе! (*П. Перебийніс*). 4. Не в'янь мій проліску цвіти завжди (*Г. Коваль*).

566. Перебудуйте речення так, щоб підмети стали звертаннями. Перебудовані речення запишіть, підкресліть у них усі члени речення. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

1. Зацвіла калина біля круч Дніпра (*А. Камінчук*). 2. Хмарка грайлива пливе щаслива (За *І. Гнатюком*). 3. Обізвалась приспана струна (*С. Грицюк*). 4. Прибув із мандрів чорногуз до нашого барвінкового двору (*П. Воронько*).

567. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Визначте вставні слова.

1. Звісно всі слова тут добрі але ти своє знайди (*Д. Павличко*). 2. Знов прибули до нашої шпаківні її мабуть торішні хазяї (*М. Рильський*). 3. Так минули прудкобіжно може дні а може тижні (*Н. Забіла*). 4. Проста здається думка але цінна (*В. Крищенко*). 5. Дивлюсь на зорі опівнічні на жаль вони також не вічні (*М. Луків*). 6. Росинка у траву спросоння певно впала (*І. Складаний*). 7. Бувало сядемо до столу наллє нам мати молока (*Д. Луценко*).

- Укажіть складні речення, визначте та підкресліть у них граматичні основи.
- Зробіть письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

568. Складіть речення з поданими словами, використавши їх у ролі вставних. Запишіть речення, поясніть розділові знаки.

Можливо, напевно, отже, будь ласка.

- Прочитайте складені речення, дотримуючи правильної інтонації.

569. Прочитайте. Поясніть розділові знаки при прямій мові. Накресліть схеми речень.

1. Пита земля мене, питають ріки: «Чи ти Вкраїні син, чи син навіки?» 2. «Чи ти Вкраїні син?» — питає синь Дніпрова. Шевченко й Франко мого чекають слова (*Д. Пилипчук.*)

570. Прочитайте притчу. На який висновок вона вас наштовхнула? Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

Юнак ішов містом і побачив крамницю з вивіскою Продається все. Хлопцю стало цікаво він зайшов. За прилавком стояв янгол. Що бажаєте запитав янгол. Юнак попросив Продайте миру для всіх людей. Янгол пояснив Ми продаємо не плоди а насіння. Що це означає поцікавився юнак. Якщо хочете миру не сваріться

з сусідом відповів янгол. А потім додав Якщо не хочете чути злих слів то не кажіть їх першим.

571. Усно складіть казку про вашу улюблену квітку (дерево, кущ). Рослину «оживіть», щоб вона розмовляла з іншими рослинами та людьми. Використайте кілька речень із прямою мовою.

572. Запишіть діалог, членуючи його на репліки та розставляючи розділові знаки.

Одного разу зустрілися три старі Прислів'я і засперечалися. Перше сказало Добрий початок — половина справи. Краще за все — золота середина заперечило друге. Кінець діло хвалить заявило третє. Так прислів'я і не помирилися.

Джанні Родарі.

573. Подані слова передайте звукописом. У кожному слові визначте кількість звуків і букв.

Веснянка, єдність, щирість, буйнотрав'я, яскравість, з'ясування.

574. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. У виділених словах визначте орфограми. Передайте ці слова звукописом.

1. Як зелені списи з **вогкої** землі виткнулися в лісі проліски малі (*Н. Забіла*). 2. Важко джміль **гойда..ться** на айстрі, птах галузку до гнізда н..се (*С. Бурлаков*). 3. Ластівки щ..бечуть попід стріхою, білим пір'ям гнізда **пер..в'ють** (*А. Малишко*). 4. Ліс **відділяє** чорноземний степ від прирічкової долини (*І. Сенченко*). 5. Роз..олочене поле **бе..крає** пер..ливами синіми грає (*Д. Луценко*)

575. Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, апостроф.

Духм..яний, рум..яний, трав..яний, бур..ян, бур..як, пів..яру, повітр..я, сузір..я, тьм..яний, львів..янка, моркв..яний, під..яремний, комп..ютер, м..юзикл, б..юро, п..юпітр, В..ячеслав, Св..ятослав, Лук..ян, Валер..ян, Із..яслав, Вороб..йов..

576. Уставляючи, де це потрібно, апостроф. Слова з апострофом і без нього запишіть у дві колонки,

Слов..янин, різдв..яний, кав..ярня, рутв..яний, узгір..я, р..ясний, тім..я, риб..ячий, жираф..ячий, п..юре, інтерв..ю, заозер..я, сер..йозний, дзв..якнути, в..язати, ін..єкція, б..юджет, від..їздити, розв..язати, без..язикий, прислів..я, дит..ясла, мор..ячка.

577. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Виділені слова передайте звукописом. Позначте в словах вивчені орфограми.

1. Від серця до серця мелодія **ллєт..ся** (*П. Перебийніс*). 2. Червона калино, чого в лузі **гнеш..ся**? (*І. Франко*). 3. Добрий ранок, Придніпров'я, що готуєш.. ти мені? (*М. Стельмах*). 4. Змалку ще пам'ятаю всі купал..с..кі обряди (*Д. Білоус*). 5. Хвилі не вір.. ти мінливій! (*Б. Грінченко*). 6. Плюскоче хвил..ка тепла і жива, на камін..ці пісочок намива (*Л. Костенко*). 7. Цілий міх гостин..ців нашій господин..ці! (*Є. Гуцало*).

578. Перепишіть, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Поясніть написання цих слів.

1.Весняний гомін народився в весняній (брунька) (*Г. Коваль*). 2. На (квітонька) бджілка сиділа в саду. Напевне, та квітка була у меду (*М. Познанська*). 3. Був теплий дощ, в траві стоїть вода, на (гілка) синя бабка обсихає (*М. Рильський*). 4. Висить зоря на срібній (павутинка) (*Л. Закордонець*). 5. Ліс на (картинка) шумить (*М. Овдієнко*). 6. І сто веселих пташенят підспівують (вільшанка) (*М. Пригара.*)

579. Прочитайте. Запишіть тільки ті слова, які потрібно писати з подвоєними літерами. Виділені слова передайте звукописом.

Запитан..я, примирен..я, милосерд..я, підборі..дя, безмеж..я, гі..ля..чя, підгрунт..я, **безсмерт..я**, колос..я, багатово..дя, передміст..я, Поліс..я, **щеплен..я**.

580. Перепишіть, уставляючи, де потрібно, пропущені літери. Виділені слова передайте звукописом.

1. Поети славили в піснях від..авна Україну (*Леся Українка*). 2. Вступила в мене сила **незнищен..а** (*Д. Павличко*). 3. Я вгору зводжу крила соколин..і (*Д. Павличко*). 4. Ніс..я місяць ясним небом там, де зоря ясна (*М. Шашкевич*). 5.Тече річка між камін..ям, Рос..ю прозивають (*П. Куліш*). 6. Несказан..а краса землі оновлює світ (*Г. Коваль*). 7. На узліс..і заростає чебрецем духмяний слід (*М. Стельмах*). 8. Дуб уперся головою в **піднебес..я** (*А. Малишко*).

581. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Виділені слова передайте звукописом. Позначте в словах вивчені орфограми.

1. Йде в..сна **бе..журна** й молода, бе..турботна юна і в..села (*М. Луків*). 2. Знов з..лену траву біля хати ро..гойдали в..сняні дощі (*М. Ткачук*). 3. Травневий дощ збудив ліси і трави (*Д. Павличко*). 4. Сонце на всі боки ро..сипало, ро..трушувало промін..я (*М. Стельмах*). 5. А пісня лине у бе..межжя лану (*В. Самотуга*).

6. І знову джміль ро..мружить квітку (*Л. Костенко*). 7. **Ро..плющилися** квіти веч..рові. (*Є. Маланюк.*).

582. Прочитайте вірш. Чому не зрозуміли одне одного батько й син?

Сину в клубі виступати,
І його повчає тато:
— Ну, збирайся, та дивись
Ти вже там не провались.

— І чого б я провалився?
Марна то тривога,
Я всю сцену обдивився:
Там міцна підлога!

Грицько Бойко.

Яке слово вжито у вірші в переносному значенні? Розкрийте це значення.

583. Виберіть із дужок слово, з яким подані прикметники вживаються в переносному значенні. Утворені словосполучення запишіть. Розкрийте переносне значення слів.

Чиста (криниця, тарілка, душа), колюче (дерево, пір'я, слово), сухий (кущ, рушник, виступ).

584. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте слова, вжиті в переносному значенні, розкрийте це значення. Визначте лексичне й граматичне значення виділених слів.

1. Под..влюсь, котра година. Бачу я, що час **іде**. За вікном ясніє ранок, сонце вес..ло встає (*Н. Забіла*). 2. У небо встромився дз..об колодязного **журавля** (*О. Сенчик*). 3. Золоті в бабусі руки, люблят.. всі її онуки (*В. Дворецька*). 4. Рукавом сірим небо сл..озини вт..рає (*Н. Харсайло*).

585. До поданих слів доберіть синоніми. В утворених синонімічних рядах підкресліть ключове слово. Дібрані синоніми введіть до самостійно складеного висловлювання на тему «Весняний настрій».

Гарний, радісний, прикрашати, пестити.

586. Перепишіть. Позначте в словах вивчені орфограми. Визначте антоніми. Зробіть лексичний розбір виділених слів.

1. Яка складна ця заповідь проста: «Не оскверняй неправдою вуста!» (*С. Коваль*). 2. Життя дідів сумне й веселе, в них сива **мудрість**, доброта (*Д. Білоус*). 3. Хто не шанує минулого, той не знайде стежку в майбуття (*М. Федунець*). 4. Не бійся друга **чесних** помилок, а недруга обходь слова нещирі (*О. Довгий.*)

587. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Виділені слова розберіть за будовою.

1. Зоряна нічка пр..мчала на конях, землю туманами вкрила (*Д. Луценко*). 2. Люблю дорогу, що вперед в..де, і **подорожніх** б..режу людей (*О. Довгий*). 3. Плакав жайвір наді мною у пр..рві голубої висоти (*П. Перебийніс*). 4. Горе і лихо поборем, книгу **пр..красну** ро..горнем (*М. Рильський*). 5. А **пр..звисько пр..липло**, пр..клеїлося, невідомо яким побитом стало відоме всім (*В. Гужва.*)

588. Прочитайте. Випишіть групи спільнокореневих слів. Поясніть різницю між спільнокореневими словами та синонімами.

Сонце, сонячний, сонечко; сонячний, ясний, світлий; праця, працювати, працьовитий; праця, труд, робота; ввічливий, привітний, приязний; ввічливий, ввічливість, ввічливо; дорога, подорожній, доріженька; дорога, шлях, путь.

589. До поданих слів доберіть спільнокореневі. Уведіть їх до самостійно складеного висловлювання на тему «На деревах хліб не росте».

Сонце, земля, наполегливий, працювати.

590. До поданих слів доберіть якнайбільше спільнокореневих слів, виділіть у них суфікси та префікси.

Україна, мова, казати, освіта, майбутнє, працювати, наполегливість.

591. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Виділені слова розберіть за будовою.

1. Пр..рода пр..красного така, що чим більше на шляху до н..ого трапляєт..ся пер..шкод, тим більше воно вабить (*Г. Сковорода*). 2. **Пр..ніжна** квітко, не спіши ро..критись! (*О. Омельченко*). 3. Заслухались квіти, пр..тихнув садок, і навіть фонтан журкотливий пр..мовк (*А. Кримський*). 4. Пахнуть медом доли, пр..летіли бджоли, загули над цвітом, **пр..вітали** з літом (*А. Камінчук*). 5. На крилах Змій пр..линув, князівну ухопив і наче в **пр..рву** зг..нув (*Олександр Олесь*). 6. Пр..десненс..кий день в долині гасне (*М. Стельмах*).

592. Нещодавно в Україні проводився конкурс «Моя люба Україна». Малюнок переможця нині прикрашає нову українську марку. Який малюнок запропонували би ви? Чому?

ДОВІДКОВЕ БЮРО

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Аванпо́ст — передовий військовий пост.

Агре́сія — застосування сили.

Аеропо́рт — аеродром, обладнаний для забезпечення регулярних польотів транспортної авіації.

Акаде́мія — 1. Наукова установа. 2. Вищий навчальний заклад.

Ана́ліз — дослідження предметів, явищ та ін. шляхом розкладу, розчленування їх у думці на складові частини. Антонім: *синтез*.

Атрибу́т — ознака або предмет, які становлять характерну прикмету чого-небудь.

Байра́к — ліс у яру або яр, схили якого поросли лісом.

Бала́ст — вантаж для регулювання підйомної здатності повітроплавальних апаратів або мореплавних якостей судна. *Перен.* непотрібна, зайва річ.

Басови́то — низьке звучання (голосу, звука).

Білбо́рд — рекламний щит.

Бі́сер — дрібне різнокольорове скляне намисто, яке застосовують у вишиванні.

Брунáтний — коричневий; темно-жовтий.

Булава́ — старовинна зброя у вигляді палиці з кулястим потовщенням на кінці.

Візеру́нок — малюнок із ліній, кольорів, тіней тощо.

Вікіпе́дія — спільно створювана користувачами Інтернету електронна енциклопедія, що містить понад 16 мільйонів визначень і статей, написаних 271 мовою світу.

Ві́ко — верхня частина скрині, діжки й т. ін., якою їх закривають.

Вороні́й — чорний із синюватим полиском (*про масть коня*).

Га́яти(ся) — затримувати(ся); баритися.

Геро́й — людина, що виявляє відвагу, самовідданість і хоробрість; головна дійова особа літературного твору.

Гли́пнути — глянути, поглянути.

Голосни́к — звуковий отвір у верхній частині коробки народних (переважно струнних) інструментів.

Гульві́са — той, хто любить погуляти, влаштовує легковажні витівки.

Гу́мор — доброзичливо-глузливе ставлення до чогось, уміння зобразити щось у комічному вигляді.

Ґазди́ня — господарка, хазяйка.

Ґудз — 1. Ґуля. 2. Вузол на мотузку, шнурку, нитці.

Да́йджест — журнал, який у скороченому і спрощеному вигляді передруковує матеріали з інших видань.

Делікáтний — 1. Ввічливий, люб'язний, завжди готовий виявити увагу, зробити послугу. 2. Витончений, тендітний. 3. Такий, що потребує обережного і тактовного ставлення.

Джу́ра — на Україні в XVI—XVIII ст. — зброєносець у козацької старшини.

Диза́йнер — фахівець із *дизайну* — діяльності, спрямованої на створення виробів, які б відповідали вимогам суспільства (корисності, зручності в експлуатації, краси і т. ін.).

До́теп — кмітливий влучний вислів; жарт.

Духо́вність — пов'язаність із внутрішнім світом людини, її поглядами та почуттями.

Ескімо́ — морозиво, полите шоколадом.

Жебоні́ти — 1. Говорити неясно, невиразно, нерозбірливо; бубоніти, белькотати. 2. *перен.* Створювати тихі, одноманітні звуки (шелест, дзюркотіння і т. ін.).

І́мідж — навмисне сформований образ якої-небудь особи, явища, предмета.

Ініціати́ва — перший крок у якійсь справі; почин.

Інформа́ція — нові відомості, повідомлення про щось, знання.

Кліп — відеосупровід естрадного номера, складений з окремих кадрів або кінофрагментів.

Кмітли́вий — здатний добре й швидко міркувати, розмірковувати; тямущий.

Книш — білий хліб із загорнутими всередину краями та змазаний салом або олією.

Ко́мікс — серія малюнків з короткими текстами.

Комп'ю́тер — електронний пристрій обробки інформації, що діє автоматично за заздалегідь складеною програмою або послідовністю команд.

Контра́ст — гостро виражена протилежність, різка відмінність у яскравості або кольорі предметів.

Кора́лі — намисто (намистини) з коралів — червоних, рожевих або білих вапнистих відкладів деяких видів морських тварин, які після обробки використовують як прикрасу.

Корт — майданчик для гри в теніс.

Кошови́й — вождь, отаман козаків на Запорозькій Січі.

Крава́тка — зав'язана вузлом під коміром сорочки чи блузки смужка тканини, яку носять для прикраси.

Круп — задня частина тулуба тварини (зазвичай коня).

Купина́ — горбик на луці чи болоті, порослий травою або мохом.

Лата́ття — водяна рослина з великим листям та білими або жовтими квітками.

Лева́да — присадибна ділянка землі із сінокосом, городом та плодовим садом або іншими деревами.

Лексе́ма — слово як самостійна смислова одиниця, що розглядається в мовознавстві в усій сукупності своїх форм і значень.

Лима́н — затока з морською водою в гирлі річки або озеро поблизу моря.

Лі́дер — 1. Той, хто стоїть на чолі організації, групи; вождь. 2. Особа або група осіб, що йде першою в якому-небудь змаганні.

Марносла́вство — надмірна впевненість у своїх силах, здібностях, можливостях; самовпевненість; погорда, зарозумілість, зазнайство, пиха.

Мас-ме́діа — засоби масової інформації (газети, журнали, радіо, телебачення та ін.)

Ма́товий — позбавлений блиску, глянцю. Антонім: *блискучий*.

Мере́живо — сітчаста тканина з узорами, якою оздоблюють одяг, білизну та ін. предмети домашнього вжитку.

Меценáт — багатий покровитель митців і науковців.

Мимохі́дь — проходячи мимо когось; по дорозі; між іншим.

Мимохі́ть — без певного наміру, мимоволі; ненароком, несвідомо.

Мікроскопі́чний — 1. Який можна побачити тільки через мікроскоп. 2. *перен.* Дуже малий, незначний за розміром.

Мрі́яти — думати про здійснення чогось бажаного; прагнути в думках до чогось.

Муги́кати — стиха, невиразно наспівувати.

Мур — 1. Висока кам'яна або цегляна стіна. 2. Загорожа з каменю.

Насі́чка — 1. Зарубка, нарізка на чому-небудь. 2. Висічений на металі, камені і т. ін. та оздоблений іншим металом рисунок для прикраси.

На́тяк — слово або вислів, що не повністю щось розкриває, а лише створює умови для догадування, нагадує про когось або щось.

Не́біж — син брата або сестри; племінник.

Ноутбу́к — невеликий персональний комп'ютер із батарейним живленням, вагою 2—3 кг.

Нуртува́ти — крутитися, клекотіти, утворювати вир, вирувати.

Обері́г — предмет, наділений здатністю оберігати його власника від різних лих.

Оксами́т — тканина з густим коротким ворсом з натурального шовку або штучного волокна.

Орна́мент — візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів або стилізованих рослинних чи тваринних мотивів.

Періо́дика — видання, що виходять друком регулярно, через певні визначені проміжки часу.

П'єдеста́л — художньо оформлене підвищення, на якому встановлюється статуя, скульптура, колона і т. ін.; постамент.

Пища́ль — старовинна вогнепальна зброя, схожа на рушницю.

Поколі́ння — люди близького віку, що живуть в один період часу.

Поку́та — 1. Визнання своєї провини, вияв жалю з приводу неї; каяття. 2. Покарання за вчинений злочин, провину, поганий учинок.

По́ратися — 1. Виконувати хатню роботу, працювати по хазяйству. 2. Порядкувати, робити лад.

При́крощі — неприємні події, невдачі, лихі пригоди.

Прискри́нок — невеликий ящик для дрібних речей у верхній частині бокової стінки скрині.

При́тча — оповідний літературний твір повчального характеру, змістом близький до байки.

Репроду́кція — фотографічне відтворення творів живопису, карт, фотознімків і т. ін.

Рі́дний — 1. Такий, що має кровний зв'язок із ким-небудь. 2. *перен.* Близький кому-небудь духом, поглядами, звичками.

Розе́тка — 1. Пристрій для вмикання освітлювальних, нагрівальних та інших приладів в електромережу. 2. Маленьке блюдечко для варення, меду і т. ін. 3. Група листків, скупчено розташованих на вертикальному стеблі, ледве піднятому над землею.

Розло́гий — 1. Який розкинувся на великій площі, обіймає великий простір. 2. Який має широко розкинуте гілля (про дерева, кущі і т. ін.); крислатий, гіллястий.

Самовпе́вненість — надмірна впевненість у собі, своїх можливостях, здібностях.

Сема́нтика — значення мовних одиниць: окремих слів, складових частин слова тощо.

Си́мвол — умовне позначення якогось предмета, поняття або явища.

Синтети́чний — одержаний у результаті синтезу (поєднання окремих елементів, частин); штучний.

Скі́млити — тихо, жалібно плакати.

Скі́фи — степові племена, які населяли південну частину території сучасної України в І тисячолітті до н. е. — на початку І тисячоліття н. е.

Скульпту́ра — 1. Вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну або рельєфну форму і виконуються способом витісування, виливання, різьблення, ліплення з твердих чи пластичних матеріалів (каменю, металу, дерева, глини і т. ін.). 2. Твір цього виду мистецтва (статуя, бюст, барельєф і т. ін.).

Слу́шний — найбільш прийнятний, зручний, вигідний за даних обставин, у даному випадку.

Сма́йлик — зображення людського обличчя, яке використовують для вираження емоцій та почуттів.

Стадіо́н — спортивна споруда, яка складається з футбольного поля, майданчиків, бігових доріжок, трибун для глядачів і призначена для тренувань і змагань з різних видів спорту.

Сторо́жко — насторожено, тривожно, зосереджено на чеканні чогось.

Стрес — стан напруження, що виникає під впливом сильних несприятливих факторів.

Сурога́т — замінник натурального продукту, який має лише деякі його властивості. *перен.* Те, що підміняє собою що-небудь.

Сухозло́тиця — 1. Дуже тонкі пластинки золота, якими покривають, оздоблюють що-небудь. 2. Сріблясті або золотисті металеві нитки, що йдуть на виготовлення парчевої тканини; мішура.

Та́йстра — торбина, яку носять через плече.

Талісма́н — предмет, що, за уявленнями людини, має чудодійну силу й приносить їй щастя, удачу, оберігає від небезпеки.

Тво́рчість — діяльність людини, спрямована на створення духовних і матеріальних цінностей.

Тенді́тний — 1. Ніжний своєю будовою, витончений. 2. Слабкий, неміцний.

Узлі́сся — смуга на краю лісу.

Файл — окремий набір даних, записаний у пам'яті комп'ютера.

Фанерува́ти — облицьовувати фанерою — деревинним матеріалом у вигляді тонких пластин.

Фено́мен — виняткове, незвичайне, рідкісне явище.

Філармо́нія — 1. Установа, що займається організацією концертів і популяризацією музичного мистецтва. 2. Приміщення, у якому відбуваються концерти, організовані цією установою.

Фоне́ма — найменша звукова одиниця мови, яка служить для творення й розрізнення слів та їх форм; звук мови.

Форма́т — розмір чого-небудь (книжки, газети, аркуша і т. ін.).

Фрагме́нт — окрема частина твору мистецтва, уривок тексту.

Хакер — комп'ютерний злодій.

Хизува́тися — пишатися чимось, виставляти напоказ; хвалитися, чванитися.

Химе́рний — незвичний, чудернацький.

Хирля́вий — ослаблений, виснажений; кволий, немічний, худий.

Хо́бі — захоплення, улюблене заняття на дозвіллі.

Ця́тка — маленька пляма на чомусь.

Чепурни́й — такий, що відзначається чистотою, акуратністю, охайністю.

Ша́лик — шарфик, кашне.

Шара́да — загадка, побудована на визначенні якогось слова за його частинами або складами, поданими описово.

Ша́ти — 1. Багате, розкішне святкове вбрання. 2. Те, що прикрашає, огортає собою когось, щось (про листя, сніг і т. ін.).

Шеде́вр — витвір, що є найвищим досягненням мистецтва, майстерності.

Шолуди́вий — покритий струпами, облізлою шерстю; паршивий.

Шо́пінг — закупівля товарів у крамницях.

Шо́у — пишна естрадна вистава.

Шпарки́й — швидкий, меткий, спритний.

Ювіля́р — особа, установа, місто і т. ін., ювілей яких відзначають, святкують.

Юри́ст — фахівець із правознавства, юридичних наук.

Ятага́н — старовинна холодна зброя з увігнутим лезом, середня між шаблею й кинджалом.

Я́трити — спричиняти запалення, біль, подразнення; *перен.* необережними словами, діями змушувати знову відчувати, переживати щось важке, неприємне.

СЛОВНИЧОК СПІЛКУВАННЯ

Адресант — той, хто надсилає комусь інформацію (листа, телеграму тощо).

Адресат — той, кому призначено інформацію; одержувач листа, телеграми.

Ввічливість — дотримання правил пристойності, уважність до співрозмовника, люб'язність; чемність.

Делікатність — ввічливість, люб'язність, готовність зробити послугу.

Духовне спілкування — спілкування, через яке виявляється внутрішній світ співрозмовників, воно приводить до взаєморозуміння та сприяє вдосконаленню особистостей.

Етикет — сукупність правил поведінки, що регулюють відносини між людьми.

Етикетна формула — передбачений правилами поведінки сталий вислів, який використовують для привітання, прощання, вибачення, прохання, поздоровлення, запрошення та ін.

Жест — рух тіла чи рук, який, маючи сигнальне значення, супроводжує людське мовлення або замінює його.

Міміка — рухи м'язів обличчя, які виражають внутрішній душевний стан людини; важливий елемент спілкування.

Мовець — той, хто вступає в мовне спілкування: говорить або пише.

Пауза — тимчасова зупинка, перерва в мовленні; мовчання.

Природність — справжність, натуральність. Антоніми: *удаваність, штучність*.

Риторика — наука про способи переконання; красномовство.

Тактовність — володіння почуттям міри, такту.

СЛОВНИЧОК ПОЧУТТІВ

Байдужість — відсутність інтересу та уваги до людей, їхніх справ і почуттів; нечуйність, брак співчутливості. Синоніми: *нечулість, незворушність, незацікавленість, апатія. Моя хата скраю: нічого не знаю. Не моє просо, не мої горобці, не буду відганяти. Моє діло теляче: наївся — і в хлів.*

Безпека — почуття захищеності, відсутності загрози. Антонім: *небезпека. Небезпека — сусідка безпеки. Береженого Бог береже.*

Благоговіння — найбільша, найщиріша повага, шана; безмежна любов.

Вдячність — почуття поваги до іншої людини за надану нею допомогу, підтримку чи послугу. *Вдячністю серце прикрашається. Вдячність і пшениця родять лише на доброму ґрунті.*

Відраза — неприязне почуття, близьке до нестерпності, несприйняття, обурення, ворожнечі до когось або чогось (людських рис, розмови, предметів, явищ). Синоніми: *огида, зневага. Нахабу б'ють по нюху, а не помагає, то й по вуху.*

Вина — усвідомлення причетності, відповідальності за негідний вчинок або злочин. Синонім: *провина. Винен ведмідь, що з'їв корову, винна корова, що в ліс пішла.*

Ворожість — почуття недоброзичливості, ворожнечі, ненависті до когось або чогось. Синоніми: *неприязнь, нелюб'язність, антипатія. Ліпше мати сто приятелів, ніж одного ворога. Як ми до людей, так і люди до нас.*

Гнів — почуття обурення, роздратування у відповідь на зло (образу, несправедливість), заподіяне людині, її близьким, або спрямоване проти того, що людина вважає для себе особливо цінним. Синоніми: *злість, лють. Гнів людину сушить. Свій гнів запирай у хлів.*

Гордість — 1. Почуття задоволення від усвідомлення досягнутих успіхів, підтвердження своїх переваг у чомусь. 2. Почуття особистої гідності, самоповаги. Синоніми: *гордощі, гонор. Стоїш високо — не будь гордим, стоїш низько — не гнися. Горді та вперті — нічого не варті.*

Горе — душевні переживання, страждання, печаль, смуток. Синоніми: *біда, лихо, нещастя.* Антонім: *радість. Горе гартує чоловіка, як вода залізо. Горем горюй, а руками воюй.*

Довіра — почуття, спричинене упевненістю в чиїйсь правоті, чесності, щирості, порядності, доброзичливості. Антоніми: *недовіра, сумніви. Не довіряй воді, бо втопишся. Не вір, бо то звір, як не вкусить, то налякає.*

Досада — почуття незадоволення, гіркоти. Синоніми: *прикрість, невдоволення. Досада серце їсть, як іржа залізо. Сушить не робота, а досада і турбота.*

Дратівливість — перебування в стані збудження, знервованість. Синоніми: *роздратованість, збудженість, дражливість.* Антонім: *урівноваженість. Як гляне, так і ліс в'яне. У сердитого й коліна гострі.*

Жалість — співчуття до чужого горя; жаль, жалощі. Антонім: *безсердечність. Матері кожної дитини жаль: бо котрий палець не вріж, все болить; так і в матері діти — усіх однаково жалко. Хто любить ревне, жаліє певне.*

Жах — почуття, переживання надзвичайного переляку, страху. Синоніми: *переляк, страх. Добре того лякати, хто боїться. Страх має великі очі.*

Задоволення — приємне почуття, спричинене чим-небудь: досягненням мети, забезпеченням потреби і т. ін. Синоніми: *втіха, насолода. Сопілка — вівчареві втіха. Своя хата — своя правда, своя стріха — своя втіха.*

Заздрість — почуття досади або гіркоти, що виникає від усвідомлення того, що інша людина успішніша, володіє моральними або матеріальними цінностями чи майном, які відсутні в заздрісника, що супроводжується бажанням, аби суперник їх позбувся. *Заздрісний від чужого щастя сохне. Беруть завидки на чужі пожитки. У заздрості нема радості.*

Замилування — найвищий ступінь задоволення, насолоди від когось, чогось. *Милуйся калиною, коли цвіте, а дитиною — коли росте. До милування нема силування. Про землю піклуйся — золотим зерном милуйся.*

Засмучення — почуття смутку, жалю, спричинене невдачею чи бідою. Синоніми: *засмута, смуток, печаль, зажура, скорбота. Засмута плугом по серцю оре. Іржа залізо їсть, а печаль — серце.*

Захоплення — переживання радісних почуттів як вияву найбільшого задоволення, замилування кимось або чимось; відчуття великого інтересу до когось або чогось. Синоніми: *захват, зачарування. Мудрість народних прислів'їв викликає захоплення.*

Здивування — почуття, спричинене чимось незвичайним, несподіваним, незрозумілим, дивним. Синоніми: *подив, зачудовання, дивовижа. Багатий дивується, як убогий годується.*

Злість — почуття недоброзичливості, роздратування ворожнечі до когось. Синоніми: *злоба, розлюченість, лють, шаленство. Злості повні кості. Злий чоловік зліший вовка. Людина сердита, що посудина розбита.*

Зневіра — стан глибокої безнадії, викликаний невдачами, стражданнями, розчаруваннями. Синоніми: *недовіра, розчарування. Вуха вірять іншим людям, очі вірять тільки собі.*

Зніяковілість — почуття збентеження, розгубленості, засоромленості. Синоніми: *збентеженість, замішання, сум'яття, конфуз.* Антонім: *розв'язність, нахабство. Як овечка: не мовить ні словечка.*

Каяття — почуття жалю з приводу здійсненого вчинку, сказаного слова. Синоніми: *розкаяння, спокута. Буде каяття, та не буде вороття. Не кайся рано встати, а кайся довго спати.*

Любов — почуття глибокої сердечної прихильності, прив'язаності до когось або чогось. *Любов матері і на відстані гріє. Де любов, там і щастя. Життя без любові — як ріка без води.*

Натхнення — відчуття піднесеності творчих сил, бажання творити. Синоніми: *наснага, окрилення.*

Ненависть — почуття великої неприхильності, ворожості до когось або чогось, що характеризується відчуттям гніву, огидою, бажанням заподіяти йому біль чи шкоду або знищити. Антонім: *любов. Любов із ненавистю дружби не має.*

Ніжність — тепле почуття, сердечність у ставленні до кого-небудь. Синоніми: *лагідність, ласкавість.* Антонім: грубість. *Лагідні слова роблять приятелів, а грубі слова — завзятих ворогів. У нашої Параски ні серця, ні ласки.*

Нудьга — гнітюче почуття, спричинене одноманітністю життя, відсутністю інтересу до оточення, бездіяльністю. *Нудьгу годую, журбу сповиваю, а сум колишу.*

Образа — почуття гіркоти, досади, душевного болю, викликане чиїмось зневажливим словом, негарним вчинком і т. ін. *На ображених воду возять.*

Обурення — почуття невдоволення, роздратування. Синоніми: *гнів, злість. Добро будує, злість руйнує. Злість — зброя слабких.*

Презирство — почуття повної неповаги до когось або чогось. Синоніми: *зневага, неповага. Не будь тією людиною, що догори щетиною! Ось де шапка, он де двері!*

Повага — почуття пошани, прихильне й поважливе ставлення до когось або чогось, що ґрунтується на визнанні позитивних якостей або заслуг. *Кого почитають, того й величають. Добрий чоловік — надійніше кам'яного мосту. Добре ім'я — найкраще багатство.*

Приниженість — гірке почуття пригнобленості, що переживається в ситуації утиску честі й гідності, пригнічення; заперечення цінності і досягнень людини. Синоніми: *пригнобленість, зганьбленість. На похиле дерево і кози скачуть. Тихого чоловіка і кури загребуть. Тихше води, нижче трави.*

Радість — почуття задоволеності своїми діями або спільними діями групи людей, посилюється схваленням з боку інших осіб. Синоніми: *втіха, приємність. Не переживши горя, не знатимеш радості. Радість красить, а печаль палить.*

Ревнощі — 1. Почуття недовіри, підозра в зраді, сумнів у прихильності та вірності. Виникненню ревнощів сприяють такі риси характеру, як нездатність прощати, невміння поважати іншого. 2. Заздрість до успіхів іншої людини. *Бачать очі ревниві далі, ніж орлині.*

Розгубленість — втрата спокою, рівноваги, рішучості від хвилювання, страху, сорому і т. ін. Синонім: *приголомшеність.* Антоніми: *холоднокровність, рішучість. Підкосило, як косою. Ускочив, як жаба в жар.*

Розпач — переживання сильного душевного болю, безнадійності, безвихідності, зневір'я; відчай. Синоніми: *безнадія, безвихідь, безпорадність. Казала Ганна, що надія марна. Попав, як курка в борщ.*

Розчарування — почуття невдоволення, зневіра в комусь, чомусь. Синонім: *зневіра. Не так сталось, як гадалось. Не все теє зробиться, що на думці зродиться.*

Самовдоволення — почуття повного задоволення самим собою. Синоніми: *самовпевненість, апломб. Ніс вище губи носить. Не чванься, не хвалися, а в дзеркало подивися. Самолюб — всякому не люб.*

Симпатія — почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось, чогось. Синоніми: *прихильність, приязнь.* Антонім: *антипатія.*

Співпереживання — переймання почуттями й думками інших людей, ставлення до життя іншої людини як до свого, бажання зрозуміти, допомогти й підтримати. *Той добре серце має, хто слабшого захищає. Поміч у свій час — як дощ у засуху. Живи для людей, поживуть люди і для тебе.*

Сором — почуття сильного збентеження, незадоволення, зніяковіння через свою або інших людей негідну поведінку, недостойні дії, вчинки, які не відповідають прийнятим у суспільстві нормам і звичаям. Синонім: *безчестя, безслав'я, стид. У кого совісті нема — нема й сорому. Стид хоч і не дим, а очі виїсть. Поганому виду нема стиду. Крайній вияв цього почуття — ганьба.*

Страх — почуття, спричинене загрозою людині, її здоров'ю і життю; очікування можливого майбутнього зла, побоювання непередбаченого. *Страх не такий страшний, як про нього кажуть. Хто боїться, у того в очах двоїться.*

Сум — смуток, спричинений розчаруванням, втратою чи іншою бідою. Синоніми: *смуток, журба.* Антонім: *радість. Міль їсть одежу, а смуток серце. Не потурай журбі: вона тебе ножем під серце, а ти їй під ніс перцю!*

Сумнів — невпевненість щодо можливості або вірогідності, чогось. Синонім: *невпевненість, вагання, підозра.*

Тривога — почуття неспокою, збентеження, хвилювання, викликані передчуттям чогось неприємного, небезпечного, страхом перед чимось. Поєднується з почуттям безпомічності, безсилля, незахищеності. *Щоб не було тривоги, спитай в людей про дорогу.*

Туга — почуття глибокого жалю; переживання, спричинені невдачею, горем. Синоніми: *журба, сум. Без вірного друга великая туга. Туга минеться — і не змигнеться. Нерозумний в тузі кисне, а розумний мислить.*

Упевненість — відсутність сумнівів, почуття переконаності в правильності своїх вчинків, у своїх можливостях і силах. Синонім: *переконаність. Наш Тарас не гірший за вас. Терпи, козаче, горе, будеш пити мед.*

Цікавість (інтерес) — бажання дізнатися про щось; увага до когось або чогось; допитливість. *Якби ми знали, то б вас не питали. Незнайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить. Цікавій Варварі ніс відірвали.*

Щастя — стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення й безмежної радості. Антонім: *горе. Щастя в повітрі не в'ється — воно в боротьбі дістається. Зі щастя та горя скувалася доля.*

СЛОВНИЧОК ПРАВИЛЬНОЇ ВИМОВИ

Алфавíт
Апóстрóф
Арáхіс
Асиметрíя
Áтлас (збірник карт)
Атлáс (тканина)

Бáйдýже

Ведмедúця
Вимóва
Вúпадок
Вирáзний
Ворóта

Дéревцé
Дефíс
Дóнька
Дочкá
Дрóва

Живóпис

Завдáння
Зáгадка
Запитáння

Інструмéнт

Каталóг
Кіломе́тр
Кóлесо
Котрúй
Кулінáрія

Ненáвисть

Лапкú
Листопáд
Лíкарський
Лікáрський (про рослини)

Обіцянка
Одинáдцять
Óлень

Перéпустка
Пóдруга
Пóмúлка
Поня́ття
Предмéт

Спúна
Стóляр

Фартýх

Цемéнт
Цéнтнер

Чéргá
Черговúй
Читáння

Шофéр

Щедрóти

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

ГЛАЗОВА Олександра Павлівна

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор *І. Красуцька*
Художній редактор *А. Віксенко*
Технічний редактор *Л. Аленіна*
Коректор *С. Войтенко*

На обкладинці — фрагменти робіт *К. Штанко* та *Є. Лещенка*

В оформленні підручника використані фрагменти картин *Л. Моравської-Шебалкової;* малюнки *В. Хайдурової;* світлини *А. Віксенка, С. Ковальчука, І. Красуцького, Ю. Мирончика, В. Соловйова*

Формат 70×100 1/16. Ум. друк. арк. 22,032 + 0,33 форзац.
Обл.-вид. арк. 21,5 + 0,55 форзац.
Наклад 101 300 прим. Зам. № 13-04-3014.

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»
Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4483 від 12.02.2013 р.
Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25
www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано з готових діапозитивів
ТОВ «ПЕТ»
Св. ДК № 4526 від 18.04.2013 р.
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17